

**Նվիրվում է
Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական
կրոն ընդունելու 1700-ամյակին:**

**Посвящается
1700-летию принятия христианства в Армении,
как государственной религии.**

**Հրատարակվում է
Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության
կառավարության որոշմամբ:**

**Издаётся
по решению правительства
Нагорно-Карабахской Республики.**

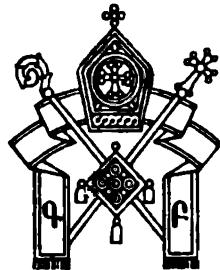
ԱՐՑԱԽԻ ԳԱՆՋԵՐԸ

ԱՇԽԵՍՔԱՐԱՎՈՐ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՊԱՏՄԱՄԾԱԿՈՒԹՅՈՒՆԻՆ ԱԿՆԱՐԿ, ՔԱՐՏԵԶՆԵՐ
ՀԱՄԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, ՈՐՄԱԼԱԿԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆ
ԲՆԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐ, ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐ
ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, ԴԵԿՈՐԱՏԻՎ ԱՐՎԵՍ
ՄԱՆՐԱԿԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆ

ШАГЕН МКРТЧЯН

СОКРОВИЩА АРЦАХА

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ СВЕДЕНИЯ
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЙ ОЧЕРК
КАРТЫ. АРХЕОЛОГИЯ. АРХИТЕКТУРА
ЭПИГРАФИКА. ФРЕСКА. ПЕЙЗАЖ
ПОСЕЛЕНИЯ. ЭТНОГРАФИЯ
ДЕКОРАТИВНОЕ ИСКУССТВО
МИНИАТЮРА

ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՄԲ
Տ.Տ. ԳԱՐԵԳԻՆԻ Բ
ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՄՐԲԱՉՆԱԳՈՅՆ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ
ՀԱՅՈՑ

ПО БЛАГОСЛОВЕНИЮ
ЕГО СВЯТЕЙШЕСТВА
ГАРЕГИНА II
ВЕРХОВНОГО ПАТРИАРХА-
КАТОЛИКОСА ВСЕХ
АРМЯН

Գիրք նվիրված խաչադրուսմ լեռներին
Книга, посвященная крестоносным горам

Հայոց աշխարհի դասմական բնակավայրերի հարտեզը կարելի է կազմել մեր ծեռագիր մատյանների, հիշատակարանների ու հարեղեն կորոպների անվանումներով. բանզի ամեն մի և են «դարսէ է համարել» իր ծեռագրերն ու կորոպներն արարել և սերունդներին ափանդել որոշես սրբություն: Ու եթե ժամանակի վառարանում այրվել կամ աշխարհով մեկ են ցրվել ծեռագրերից շատերը. այդա հարեղեն սրբությունները մայր հողին կառչած են մնացել կանգուն կամ խոնարհված. կուրքված ու փերված և կամ էլ մայր հողի գրկին աղավինած, լուսավոր մի օր վերսին հառնելու սղասումով ու հույսերով լեցուն:

Փառք Բարձրային, որ հայոց դասմական ամեն երկրամաս ու անկյուն ունի այդ հույսն իրականություն դարձնող. մեր խնկարույց տաճարների ուժերն ու գմբեթներն ի վեր ենոդ. կամար առ կամար նրանց հորինվածքը բննող ու գիր առ գիր արձանագրությունները վերցնող. ինչորս և նրանց ցրված բեկորները հոգածու ձեռով ի մի հավաքող իր նվիրյալները:

Արցախի աշխարհի դասմուրյան և ճարտարադրության ուսումնական այս Տեսանական նվիրյալներից է Շահեն Մկրտչյանը:

«Արցախի գանձերը» դասկերագրում ցշան առ ցշան ներկայացնելով հայ ստեղծագործ մտքի անմահ վկաներին. նաև վանի առ վանի և խաչքար առ խաչքար մեզ հոգնոր մի ճանաղարհություն է առաջնորդում Մոռավի փետերից մինչեւ Գանձասարի բարձունքն ի վար Տարածվող Խաչենագետի արձարակու ծորակը. Դիվափայքի մատու հոււտաձաններից մինչև Ամարասի դասմական հովիտը:

Արցախի հարեղն են աղաղակում. որ իրենք մասն են կազմում հայ ժողովրդի հոգնոր ժառանգության: Քարեղեն այս լու աղաղակին ունկնդիր այդ հարեր շափակելով. լուանկարելով. վերծանելով ու նրանց դասմուրյունը հայերեն. ուսեւեն հրաւարակելով բազմից 1980, 1985, 1988 և 1989 թթ.. Շահեն Մկրտչյանը նորանոր փաստերով գիտական աշխարհի ուսադրությանը հանձնեց այդ կորոպները: «Արցախի գանձերը» գալիք է լրացնելու հետինակի ընորհակալ գործը ներկայացնելով մեր ժողովրդի բրիտանական վկայության հարեղն արտահայտություն կորոպների կարևոր մեկ է ևս:

Այս մասմասներով ողջունում ենք «Արցախի գանձերը» դասկերագրի հրաւարակությունը և Մեր գլահաւանին ու Հայրադասական օրինությունը բերում գրի հետինակ Շահեն Մկրտչյանին և հրաւարակության մեկնաս Տիգրան Կարստեցյանին: Մայրում ենք, որ անցյալի մեր հոււտաձաններին նվիրված այս կարևոր ուսումնավիրությունը նոր լից հաղորդի Արցախի հավատավոր ու հայրենարքան և համայն մեր ժողովրդին. առաջնորդելով եկեղեցաւեն նորանոր գործերի:

Օրինությամբ

ԳԱՐԵԳԻՆ Բ
ԿԱՏՈԼԻԿՈՍ ՎСЕХ ԱՐՄՅԱՆ

Կарту исторических поселений страны Армения можно было бы составить из названий наших рукописей, памятных записей и каменных творений, так как каждое селение "сочло своим долгом" сотворить свои рукописи и памятники и оставить потомкам как святыни. И если в огне времени сгорели или были рассеяны многие из рукописей, то каменные святыни остались неразрывными с матерью-землей - стойкими или покоренными, разрушенными и раздробленными или же захороненными в земле, с надеждой и ожиданием в один прекрасный день быть восстановленными.

Слава Всевышнему, что каждая армянская историческая область и край имеют своих преданных исследователей, реализующих эту надежду, доходящих до куполов и ниш наших пропахших ладаном монастырей, арку за аркой изучающих их строение, строку за строкой расшифровывающих надписи, а также заботливо собирающих воедино их рассеянные осколки.

Одним из этих кропотливых исследователей истории и архитектуры Арцахского края является Шаген Мкртчян. В альбоме "Сокровища Арцаха", район за районом представляя бессмертных свидетелей армянской творческой мысли, он из монастыря в монастырь и от хачкара к хачкару ведет нас в некое духовное путешествие - со склонов Мрава до серебристо-струйного Хаченагета - у подножия Гандзасара, от часовен Ди запайта до исторической долины Амараса.

Камни Арцаха вспоминают о том, что они - часть духовного наследия армянского народа. Прислушиваясь к этому безмолвному крику камней, обмерив, сфотографировав и расшифровав эти камни и напечатав на армянском и русском языках их историю многократно: в 1980, 1985, 1988 и 1989 гг. Шаген Мкртчян ныне представил пристальному вниманию научного мира новые факты. "Сокровища Арцаха" дополняют благородное дело автора, являя каменное воплощение христианского свидетельства нашего народа.

С этими размышлениями приветствуем издание "Сокровища Арцаха" и приносим Наше признание и Патриаршее благословение автору альбома Шагену Мкртчяну и меценату издания Тиграну Карапетяну. Молим, чтобы эти важные исследования, посвященные памятникам нашего прошлого, придали новый импульс верующим и живущим на родине арцахцам и всему нашему народу, повели их к новому успеху и расцвету церковных дел.

С благословением

ГԱՐԵԳԻՆ Բ
ԿԱՏՈԼԻԿՈՍ ՎСԵХ ԱՐՄՅԱՆ

TSZ 941 (479.25)
 QUT 63.3 (28)
 U 806

Գրախոսել և Երաշխավորել են տղագրության
Հայաստանի Ազգային ակադեմիայի ակադեմիկոս. դատմա-
կան գիտությունների դոկտոր Բ. ԱՌ-ԱՔԵԼՅԱՆԸ, արվեստարա-
նության դոկտոր, դրոֆ. Հ. ՀԱԿՈՅԵՐՅԱՆԻ և ճարտարադեսության
դոկտոր, դրոֆ. Գ. ՇԱԽՆՅԱՆՆԵՐ:

Рецензировали и рекомендовали к изданию
академик Национальной академии Армении, доктор истори-
ческих наук Б. АРАКЕЛЯН, доктор искусствоведения,
проф. Г. АКОПЯН и доктор архитектуры,
проф. Г. ШАХКЯН.

**Զեսպորտային և մակենք դրոֆ. ԱՐՍ ԲԱՂԴԱԾԱՐՅԱՆԻ
Մակետում կատարված փոփոխությունները
ճակա ԱՐՄԵՆ, ՄԿՐԵՑՅԱՆԻ**

Оформление и макет: проф. АРА БАГДАСАРЯН
Изменения в макете: арх. АРМЕН МКРТЧЯН

ՄԿՐՏՉՅԱՆ Շ. Մ.

Մ 806 Արցախի զանձերը (Խմբ. Շորո Պավթյան),
Երևան, «Տիգրան Մեծ», 2000թ., 272 էջ:

Պատկերագիրն իր ետակի մեջ բացակայություն ունի առաջնային պահանջական գործությունների վեհականությամբ:

U 0503020913 2000
774 (01) - 2000

917633 (22)

МКРТЧЯН Ռ. Մ.

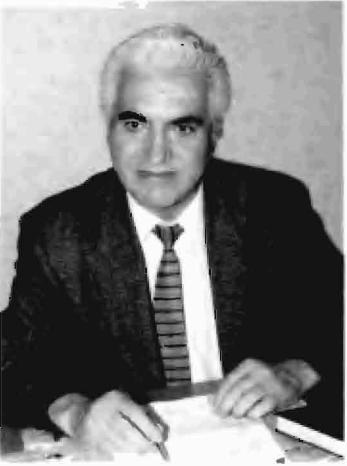
**Сокровища Арцаха (Ред. Щорс Давтян,
пер. с арм. Нелли Аракелян, Анаит Мкртчян),
Ереван, "Тигран Мец", 2000г., 272 с.**

Альбом имеет пространное предисловие и аннотации ко всем 463 цветным, черно-белым (в том числе многочисленным исторически редким) фотографиям и картам, большая часть которых представлена впервые. Наряду с наиболее значимыми историко-архитектурными памятниками, рукописями, миниатюрами и изделиями декоративно-прикладного искусства Арцаха, здесь описываются некоторые армянские памятники Утика, а также леарменизированные деревни и памятники Северного Арцаха.

Альбом в своем роде уникален и однозначно подтверждает, что Арцах издревле был армянским, неотделимой частью Армении и его богатая культура принадлежит армянскому народу.

ISBN 99930-52-22-1

© Ծահեն Մկրտչյան, 2000 թ.
© Շագեն Մկրտչյան, 2000 թ.

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Об авторе

Պասկերագիր ալբոմի հեղինակ կազմողը լայն ճանաչման արժանացած հայտնի արքահայտք Շահեն Խավիշի Մկրտչյանն է՝ ծնված 1972 Հադրութի շրջանի Քարինք գյուղում։ Նա սկսեց ուսումնասիրել իր հայրենի Արցախը, ուսանելով Երևանի Խ Կրթվանի անվան ճանկավարժական ինսիտուտը, որի գերազանցությանը ավարտեց 1965 թ. 29 տարեկան հասակում նշանակվեց ԼՂ Մարզպանի դեռական դասման Եկրագիտական բանգարանի Տնօրին։ Տեղում հավաքած բավականաշափ տարաբնույթ հարուստ նյութերի հիման վրա, բառացիորեն երկու տարգա բնբացելում, բանգարանը նորովի կազմակերպեց, վերստեղծեց և դարձեց Եկրի Սախիկին Խորհրդային Միության նոյնամիտ լավագույն բանգարաններից մեկը։

Մցախում ևս մի շարժ բանգաւաններ ստեղծելով հետ մեկտեղ, սկսեց իիմնովին հետազոտել Եկրամասի իշխությունը, անավանդ գրեթե չուստմնասիրված դասմանարտարադրեական հույս առնենքը։ Ծ. Մկրչյանի հետազոտություններ ընդգրկում են հայագիտության արցախագիտության ևս բնագավառներ, որոնցից են բանգարանագիտությունը, ճարտարադրությունը, ինչպես նաև բաղականացված սննդությունը։ Արցախյան հզոր շարժմանը և աւաճացրանուն ընթացող ոսկմանախական կնճռու խնդիրները։ Փաստուն նա հանդիսանում է ԼՂ ուժ բանգարանագիտության իիմնադիրը, Եկրամասի դասմության և մշակույթի հառուս ժառանգության նվիրյալ հետազոտողը։

Հշատարակված նրա հայրութից ավելի հոդվածները. 20 մեծ ու փոքր գրեթեն ակնառու ներդրում են արցախապիտոքան բնազավառում: Համարես լայն մասսայականություն է, վայելում Ը. Ակրչյանի «Լեռնային Ղարաբաղի դասմանարարակեական հոււարձանները» մեծարժեք ծավալուն աշխատությունը. որը մեկ տասնամյակուն ունեցել է շրջ գերածակված. լրացված հրատարակություն՝ հայերեն. ուստեղև լեզուներով՝ ավելի բան հայրու հազար տոլաբանակ: Դժվար է բերազնահատել Ղարաբաղյան իհմնահարցին ուսև և այլազգի ընթերցողներին ծանորացնելու. հայանոցաս հանրային կարծիք ստեղծելու հանար այդ գրի ունեցած նեանսկությունը: Քեզ ավելի հայ մեծարյան Ը. Ակրչյանի քանի ուներիկ է. որ Արցախի ճարտարագետությունը դասեանուն ներկայացված է ինչողև Հայաստանի. այնուեւ է համաբարհային ճարտարագետության դասմուրյան նեց: Մյուս կարևոր աշխատությունը՝ «Արցախ» երկն է որը դարձայ տպագրվել և մեծ տպաքանակով. շրջ հայերեն. ուսերեն. անզերեն. բոլորաւերեն՝ լեզուներով: Այն օգազգություն է որոյն ուսունական ձևնարկ: Իսկ վեցշեր լոյս տեսած նաև «Արցախում ես ուրիշ որտերազմ ետք» բազմաժան ժողովածուն և «Շուշի. որբեցական հակասագրի բաղադրի»: Ը. Դավթյանի համահետիխակությանք՝ դասկերագիրն ունեն արդիական հնչելություն և բավարա փաստագրական նյութ են դարմանակուն ոչ ենու անցյալուն Արցախ Ղարաբաղուն և լոյի ունեցած որբեցությունների: Արցախսն հզոր շարժման և արցախահայրության ազատագրական հերոսական դրայտարի մասին:

Եթե Ակադիան ու այս ամենը իհմնակուն կատարվէ է այս դժողով աստիճերին. Եթե Վերբեշանուն և նրա լիք տակ տառադող հայկական Եկեղեցական պարագաներն ըստը դարձում էին ալիքանի հայկահայկական նորագոյացունեցր Եթե ամեն հայկականն ու Հայաստանյանն այսեղ ազգայնածոլորդյունն է դիմում. ամեն դարարայանը ծայրահեղորդյուն աղա այդ աշխատորդյունների ստեղծուն ու հրատակուն ինչնին պահանջ է. Սակայն Արցախ Հայրադար կողմէն այդ ծեսահորդ արւավանդներից սեկի ճամանակ է Շահեն Մկրտչյանին ոյիփի հայերթիան պատճին գամենին որը նաև դասավիճի հանդիսացած հայրենի Եկեղեցանսից երան փիզիկային հեռացնելու համար. Այս թէ ինչո՞ւ նա հայկարդված եկավիտովք Երևան. ուրեմն սկզբուն աշխատն որդեմ Հայաստանի դեմական դասնական բանականի փոխական իսկ 1976 ից Հայաստանի ազգային ոլորտեատրակի ճամանակով հայտնված է. Այսուհետեւ Ը Մկրտչյանը հոգով արտօն ու Եղբայրը ծեսադես Արցախուն է. Առա իսիգսին ուղիղ ժողովրդի հետ և որ անձնացը նվիրունով նոր կածունեն է բացու արցախազիտորյան այլ բնագավառներուն. Վեցին և նրա հրատավական հոդվածները. ան-ընտես. կարեն և լորջ եւերդունեւ են այդ ուղբայրած ավելի ճավարուն ուստա- նահիւումնեմ հասական համար.

«Եղանակ զանձնելու համար աշխատանքի արդյունքն է, որ իրավականությունը և անս անպետեն և քանակելու լիցենզը»

Сәнбәт Улғазылар Үргағайын сәрдемәнә Қызылжыларға тәндеріп.

Автор и составитель альбома удостоившийся широкого признания известный арцаховед Шаген Мкртчян (родился в деревне Каринг Гадрутского района НКР). Он начал изучение родного Арцаха еще будучи студентом Ереванского педагогического института им. Х. Абовяна, который с отличием окончил в 1965 году. В 29-летнем возрасте Шаген Мкртчян был назначен директором Областного государственного историко-краеведческого музея НК. На основе многочисленных разнообразных материалов, собранных в Арцахе, молодой ученый-исследователь буквально за два года заново воссоздал этот очаг культуры и истории родного края и превратил его в один из лучших краеведческих музеев СССР.

шик красавческих музей СССР. Одновременно с созданием в Арцахе ряда музеев, Шаген Мкртчян приступил к основательное исследование малоизученной истории родного края, в частности почти неизученные историко-архитектурные памятники. Круг интересов Шагена Мкртчяна очень широк. Сюда входят многие разделы одной из ветвей арменистики - арцаховедения: архитектура, музееведение, а также политизированная экономика. Арцахское движение и многие узловые военнополитические вопросы региона. Фактически он является основоположником музейного дела в Нагорном Карабахе и настойчивым исследователем богатого культурно-исторического наследия края.

Напечатанные им более 100 статей, 20 больших и малых книг представляют значительный вклад в арцаховедение. Особенно большую популярность завоевала ценная и объемная монография Шагена Мкртчяна **"Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха"** которая в течение одного десятилетия переработанная и дополненная, четырежды переиздавалась (на армянском, русском языках), тиражом более 100 тысяч экземпляров. Трудно недооценить роль этой книги для создания благоприятного общественного мнения среди иноязычных читателей об Арцах-Карабахе и карабахцах. Более того, в большей степени усилиями Шагена Мкртчяна архитектура Арцаха должностным образом представлена как в истории армянской, так и в истории мировой архитектуры. Другая, не менее значимая работа **"Арцах** которая также была напечатана большим тиражом на четырех (армянский, русский, английский, болгарский) языках. Она используется в качестве учебного пособия. Вышедшие в свет две последние работы Шагена Мкртчяна многоожанровый сборник **"В Арцахе я увидел другую войну"** и **"Шуши - город трагической судьбы"** (в соавторстве со Ш. Давтяном) имеют актуальное звучание и содержат достаточно большого документальный материал о трагических событиях, имевших место в недалеком прошлом в Арцах-Карабахе, о мощном движении арцахцев и их геройской национально-освободительной борьбе.

Если вспомним, что все это в основном было сделано в те жестокие и тяжелые времена, когда в Азербайджане и в находящейся под его именем армянской области во всю распространялись и свирепствовали алиевские антиармянские настроения, все относящееся к армянскому воспринимали как национализм, а к арцахскому как экстремизм, то создание и издание этих работ само по себе расценивается как подвиг. В эти изнурительные для Арцах-Карабаха времена Шагена Мкртчяна пригвоздили к распятию, что и послужило приговором для его физического удаления из родного края. Вот почему он вынужденно пересел в Ереван. Работал заместителем директора Государственного исторического музея Армении, а с 1976 года директором филиала Национальной картинной галереи Армении. Однако душой, сердцем и всем своим существом он всегда был в Арцахе, с его храбрым, стонким народом. И сегодня Шаген Мкртчян прокладывает новые тропы в разных направлениях арцаховедения. Напечатанные им в последние годы статьи несомненно представляют серьезный вклад для создания более обычных монографий.

"Сокровища Арцаха" является плодом 25-летней деятельности Шагена Мкртчяна. Он издается также на английском и французском языках.

Шаген Мкртчян является одним из организаторов и руководителей Карабахского движения, членом Союза писателей и Союза художников Армении.

Легенда о Каменной летописи

Մարտնչող Արցախի դեսական անկախություն ձեռք բերեց 1991թ. Մեկ տարի անց, հարօսահարդիչների դեմ դատերազմում, արցախյին ենքն ազատագրեցին դատմական Հայաստանի մի մասը, որը խորհրդային ժամանակներում արհեստականորեն բաժնավել էր ողաճանական Վարչական շրջանների. Լաշինի, Քելրաջարի, Աղդամի, Ղուբրայրի, Ջերախիլի, Ֆիզուլիի և Զանգելյանի: Հենց այդ ժամանակ էլ «Արցախի գանձերը» առաջա լլրում հեղինակ Համեն Մկրչյանն այցելեց ազատագրված հայրենիքի այդ տարածները: Գիտնական-հետազոտողն այդտեղ հաշվառեց ավելի հան երկու հազար դատմանարարային հայկական հոււարձաններ, այսինքն այնքան, ինչպահ որ մնացել էր նույնից:

Հանրահայք է, որ իրենց տաճանական հայրենիքում ազատութեան աղբեկու հայերի բազմադարյան դպրաւում անգնահատելի. եթե չասենք, ուզմավարական կատար դեռ են կատար ոչ ծիայն Արցախի հզրության ական համակարգերը և աճանիկ թշրիմը. այլ նաև խուռա վանքային համալիրներն ու եկեղեցիները. Եվ ամեն անզամ. եթե բարքարուսների հերթական ար-աւագանելիութիւն հետո լուել են ավանդավետեր. դամուրյուններն ու եղեր. աղաս. ինչուն վկայում է իմաստունք. ինչ մասին խոսել է ճարտարադեսուր-յունը. Այդ կրողներն Ասծոն ամառներ լինելուց զատ մեծ նասամք եղել են նաև լուսավորության և իննադարձածության ուզմավարական կենս-րուններ. Ինչուն որ գրում է «Արցախի զանձերի». հելինակը. այլ կենսրունների կամարների տակ ծաղկում են աղբեկ մատենագրություններ. գեղանկարչություններ. մանրանկացրություններ. վիճագրություններ. գրաւետան ու խարարւետար:

Արցախի գանձերի որոնց մեջ մասը բարեխ կորոյդեր են՝ ճանախ ալբում ստղծելու զարպահարը Շահենի մոտ ծագել է հեռևս 70 ական թվականներին. Ինձ ու Շահենին բախս է վիճակի կարճատի ճանաղարհորդություն կատարել Արցախում իմաստուն բանաստեղծ Համբ Մահյանի հետ. որն անսփոր հոգածութեալ ու հարզանքով էր վերաբերվում բարեխ որդես կենդանի էակ. նաեւ որդես անցյալի վկա ու դասմության դասավոր. Հենց Գանձասարի հնամենին ասամբ հայացքի ներք էր որդես խորհութ իր այս ոռոշերի մրա.

Քարք օջախ կրակ եք ո՞ց: Քարք խորհնությ խաս եւ փորդ: Քարք սեղան սփորդ եւ բարձ: Քարք ուրագ սորց եւ բախտ: Քարք տաճար խաչքար եւ սիրք: Քարք պարտ զինվոր եւ նենի:

Մինչ Համբ Սահյանն իր խառն համանվագն էր արարութ. Շահեն Մկրտչյանը, որսալով դարձ, դիմեց դրտեին. «Վարդես. մասծում եմ. թե դատահական չե. որ բուրժեն այդքան սարսափում են բարից. հաւկաղիս հայի ծեռովկ մշակված բարից». Մի իր խորհեկու հետ. մեծ հնաւերգուն դատախանճակ. «Իհարկե. չե որ բարդ նաև այրութեն ու զիր է. բնավորություն ու բնույթյուն է. մասկոյք ու դատություն է. եթե կուզե՞ն նաև անեծ է»: Ես լսում էի մեր անկրկնելի բանաստեղծին եւ մասծում մեր ազգային հղարտության այրքան ուռափելի լինելու մասին: Ու հետեւյալ գաղափարը հայսնեցի. եթե «Բարդ իշաւ. բարդ փորձ է. բարդ դատավար բարդ դեմ է». աղա հենց ինքը բարդ կարող է դառնալ Նյութերեցյան մի նոր դատավարություն. որը կդաստիարակի ոչ միայն կոնկրետ ֆաւստի եւ դանարութիզմը. այլ նաև վանդալիզմը. վայրագությունը: Սահյանը հաճածայնեց եւ ավելացրեց. «Եվ ֆաշիզմը. եւ ցեղասպանությունը. եւ ցանկացած բարբառություն միւս էլ սկսվում է վանդալիզմից»:

Խորհրդային իշխանության 70 տարիներին եւ մեր ժողովրդին դարձադրված կործանիչ դատեազնի յոր տարիներին բոլոր ազերիները ոչչացրել են հնության հազարավոր հոււածաններ երիտանեական քաղաքակրթության գլուխգործոցները. այնեւ ու կորուստել են Արցախի հայկական ճշակութային անզնահատելի զանձերը Եվ այսօտ. երբ հայ ժողովուրդն անդառնալի կորուստների զնով ազատագետ է իր դատամական հայրենիքի ծասր. երբ միջազգային առաջադիմ ընկերակցությունը դահանջուն է նոր Նյուրենբերգյան դատավարություն ցեղասողանության եւ վանդալիզմի կազմակերպիչների նկատմանը. Ըստեն Մկրտչյանի՝ «Արցախի զանձերը» անսարքության հագվազություն փաստարկ եւ մերկացնող փաստարույղ կիառնա Արդարադատության ձեռնին: Հենց այդ իմաստով էլ կանգ չեմ առնում այս աշխատության ոչ դակաս արժեեալոր նյուրելի գրա. ինչի որ. իմ կարծիքով. այն Արցախի իմբնահիմ մի հանրագիտարան է եւ իր նկատելի տեղը կգրավի հաճաշխարհային մշակութի զանձարանուն:

Борющийся Арцах обрел государственную независимость в 1991 году. Спустя год в жестокой войне с поработителями арцахи освободили часть территории исторической Армении, искусственно разделенные в советское время на условные административные районы: Лачинский, Кельбаджарский, Агдамский, Кубатлинский, Джебраильский, Физулинский и Зангеланский. Тогда же автор будущего альбома "Сокровища Арцаха" Шаген Мкртчян прошел по большакам и тропам освобожденной родины. Ученый насчитал более двух тысяч армянских историко-архитектурных памятников, т.е. столько, сколько осталось от них.

В многовековой борьбе армян за право свободно жить на своей исторической родине неоценимую, если не сказать, стратегическую роль сыграли не только многочисленные оборонительные системы и неприступные крепости, но и крупные монастырские комплексы и церкви. Всякий раз, когда после очередных нашествий варваров замолкали легенды, сказания и песни, то, как утверждал мудрец, о древнем говорила архитектура. Они были не только Божиим храмом, но и в первую очередь являлись очагами просвещения и стратегическими штабами самообороны. Под их сводами, как пишет автор "Сокровища Арцаха", расцветали живописное искусство, миниатюра, эпиграфика. Идея создания альбома о сокровищах Арцаха, большая часть которых представляет собой творения из камня, возникла у Шагена еще в конце семидесятых годов. Мне и Шагену посчастливилось совершить короткое путешествие по Арцаху с мудрым поэтом Амо Сагияном, который с нескрываемым трепетом и уважением относился к камню, как живому существу, являющемуся и свидетелем истории, и судом истории. У священных стен древнего храма Гандзасар поэт вдохновенно восхликал: Камень - защита и свет, Камень - мудрость и оплот, Камень - пламя и огонь, Камень - всадник и орел, Камень - подушка, скатерть и стол, Камень - земля, борона и мотыга, Камень - таинство, храм, чачкар и книга, Камень - рана и бальзам.

Пока Амо Саакович творил балладу о камне, Шаген Мкртчян, улучив момент, обратился к поэту: "Варпет, я думаю, не случайно турки так сильно боятся камня, особенно обработанного армянскими руками". Немного задумавшись, старец ответил: "Да, конечно, ведь Камень - это и алфавит, это и меч, и характер, и на- тура, и культура, и история, и, если надо - проклятие".

Я слушал одного из самых неповторимых наших поэтов и думал об осозаемости национальной гордости. Предложил идею: уж коль "Камень не только защита, но и доспехи, оружие, воинство, достоинство", то он камень, может стать даже новым Нюрнбергским процессом, который осудит конкретно не только фашизм или пан-туркизм, но и вандальизм. Амо Сагиян согласился и добавил: "И фашизм, и геноцид, и любое варварство всегда начинается с вандализма".

За семьдесят лет советской власти и семь лет навязанной нашему народу разрушительной войны, турко-азеры уничтожили тысячи памятников старины, шедевры христианской цивилизации, разорили и ограбили бесценные сокровища армянской культуры в Арцахе. И сегодня, когда армянский народ ценой неимоверных потерь освободил часть исторической родины, когда прогрессивное международное сообщество требует проведения нового Нюрнбергского процесса над организаторами геноцида и вандальства, несомненно, "Сокровища Арцаха" Шагена Мкртчяна станет уникальным аргументом и обличительным документом в руках Правосудия.

Я уж не останавливаюсь на других, не менее ценных достоинствах альбома, который, на мой взгляд, в целом является своеобразной энциклопедией Арцаха, внесшего свою неоценимую лепту в сокровищницу мировой культуры.

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱԿՈՒԹՎԱՅԻՆ ԱԿՆԵՐԿ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЙ ОЧЕРК

Հին և միջնադարյան Հայաստանի տասներորդ նահանգը ուժածական Արցախը, որ տարբեր դարաշրջաններում կոչվել է նաև **Փոքր Այունիք, Խաչեն, Ղարաբաղ, Ֆիզիկասէսարհագրական առումով ավելի լայն հասկացություն է, քան Լեռնային Ղարաբաղը: Արցախը անհոգ, ավելի ընդածակ է և զբաղեցնում է Փոքր Կովկասի հարավարևելյան անքող տարածքը. իր մեջ ընդգելելով Մուխանի արախամերձ դաշտավայրի գավալի մասը: Նրա սահմաններն արևոտքից ծագում էին Սևանա լճի արևելյան ափով, հարավ-արևմտութիւնից գավալի գետով, արևելքից Երասխի (Արտավազի) հովտով մինչև Ռոռ-Պարտայան, որը համարվում է իյուսիսից Արցախին սահմանակից հայկական Ռաշիք նահանգի գավառներից մեկը:**

Ռաշիքն ըստ VII դ. հայոց «Աշխարհացույցի»¹ Մեծ Հայքի 12 րդ նահանգն էր, ոներ որ գավառ, գտնվում էր Արաքս գետից հյուսիսականությամբ Արցախի և Կուր գետի միջև: Նրա գավառներն էին Արան-Ռոռ, Տիք. Ռոռ-Պարտայան, Վղուե. Տուս-Քուտակ, Գարդման. Շակաւեն և Ռաշ-Առանձնակ:

Վաղարշաբադային առումով Արցախը բաժանված է եղել 12 տիկ որու ժամանակավերում (4) գավառի շրջանի: Ահա դրամի Մյուս Հարանդ, Միսական Ռուսան, Հարճանի, Մուխանի, Պարգևանի, Միանի, Մեծ Խրանի կամ Մեծ Արանի, Վայկունիք, Բերդածոր, Կողբ, Քուսահ-Փառնես և Մեծ Կողմանի:

Լեռնաշղթաներն ու լեռնաբազուկներն իրարից բաժանվում են անհնդախոր ձորերով, գեղատեսիկ հովիտներով, արևոտքից դեղոյի արևելք. հյուսիսից հարավ հոսող 100 իոց ավելի գետերով ու գետակներով, որոնցից խուռները բափուր են Կուր և Արաքս գետերը:

Լեռնային Արցախը հարուս է հանդային հանածոներով և բուժիչ ցերերով: Հայտնի են գունավոր մետաղների՝ այդ բվում նաև ոսկի, արծաթ, երկարի, ոլիրիսի, գրանիտի, մարմարի, սուֆի, վիճակարի, խլանդական տղամատի հանդային ներկերի, բարածխի, նավի հանդավայրեր:

Արցախի կլիման ընդհանուր առօճանք մեղմ է, բնույթ մեծ բարձրություններում և ցածրադիր հարթություններում խիստ փոփոխական է: Այսինքն, եթե աշենական միջին ջերմասինանք կազմում է 18.3 ասիմետր, ամենացուրեց ամպին հունվարին 1.1, ամենատաք ամպին՝ հունիսին 25.2 ասիմետր, առաջ լեռնային և տափաստանային գործներում հաճաղաբախանաբար 2.3.+2.4 հունվար, 19.6. 33.4 (հունիս) ասիմետր: Տարեկան միջին տեղումների բանակը կազմում է 568 մմ:

Ամբողջ տարածքի 40 տոկոսն զբաղեցնում են անտառները, որոնց բնույթը է ծառատեսակների բազմազանությունը: Բուսաբանակներից շատերը դարձնանակում են սևնդային ու դեղամիջոցային բաղադրություններ և ունեն լայն կիրառություն:

Ղարաբաղի բուսական աշխարհի վերլուծությունն աժդրում է մասնաւութեան ու սկզբնական շրջանում նարդին այստեղ ընդհագել է անտառների համարած գանգվածների հետ: Սևնդային կիրառություն ունեցող վայրի բուսաբանակների օգտագործումն առաջացել է ոչ միայն տափաստանական, այլև բնադրամական դայմանների դրդումով:

Լեռնային երկրամատի բնակիմադական վիճակը վայրի դրսուղերով հարուս անտառները, հացազի ու թիթուազի բաղադրահան խո-

Исторический Арцах — десятый наанг-край древней и средневековой Армении, в разные периоды именуемый Цавдек, Малый Сюник, Хачен, Карабах, в физико-географическом смысле понятие более широкое, чем Нагорный Карабах. Арцах, безусловно, был намного обширнее и занимал всю юго-восточную территорию Большого Кавказа, включая значительную часть Муханской равнины. На западе его границы простирались по восточному побережью озера Севан, на юго-западе — по реке Ахавно (Хагари), на юго-востоке — по долине Ерасха (Аракса) до гавара Рот-Парсян, на северо-востоке Арцах граничил с армянской провинцией Утик¹.

В административно-территориальном отношении Арцах делится на 12 гаваров-уездов (в отдельные периоды — 14): Миус Абанд, Сисакан Востан, Арчланк, Пианк, Муханк, Парзканк, Месирранк или Мещаранк, Вайкуник, Бердадзор, Кохт, Кусти-Парнес, Мешкохманс.

Здесь многочисленные хребты и отроги сменяются глубокими живописными ущельями с более чем 100 реками и речушками, пересекающими их с запада на восток, с севера на восток, с севера на юг и впадающими в реки Куру и Аракс.

Недра Арцаха богаты полезными ископаемыми и целебными источниками. Имеются месторождения цветных металлов (в том числе золота, серебра), железа, пирита, гранита, залежи мрамора, туфа, известняка, исландского шпата, каменного угля и других минералов.

Климат в целом мягкий, хотя температурные перепады на высокогорье и в низинах довольно ощущимы. Среднегодовое количество осадков составляет 568 мм.

Сорок процентов территории края занимают леса с разнообразной растительностью. Многие растения представляют собой питательное, эфиромасличное, витаминное и лекарственное сырье.

Природно-климатическая среда этого горного края, его богатые дикими плодами леса, а также злаковые и густой травянистой покровы создали благоприятные условия для многообразия фауны.

Население Арцах-Карабаха издавна занимается возделыванием зерновых, огородно-бахчевых культур, садоводством, животноводством. На весь Восток славилась выводимая в Арцахе порода скаковых лошадей, отличающаяся особой выносливостью.

Нынешняя Нагорно-Карабахская Республика (НКР) занимает лишь южную, приблизительно 1/3 часть исторического Арцаха. Вдоль юго-западных границ республики тянется Карабахский горный хребет. На восток от него отходят рукава горных кряжей, которые, спускаясь все ниже и ниже к восточным границам области, сливаются с Карабахской или Муханской степью. С севера территория края примыкает к реке Курак и охватывает северные склоны Мравасара, высочайшая вершина (Гомис) которого достигает 3724 м над уровнем моря.

¹ Утик, согласно армянскому "Աշխարհացույց" (География) VIIв., был 12-й провинцией Великой Армении, состоял из 8 гаваров, находился северо-западнее реки Аракс между Арцахом и рекой Курай. Гавары Утика: Аранք, Три, Рот-Парсян, Агвен, Тускусак, Гартман, Шакашен, Ути-Аранճնак.

սածածկը. Ծովատափոր դպրությունը են հանդիսացել կենդանական աշխարհի տեսակների բազմազանության համար

Հնագոյն ժամանակներից Արցախ Կարաբաղի բնակչությունն զբաղվում է երկարորդությամբ՝ անասնապահությամբ և շերամադադարքամբ։ Վարդոց արևելյան հայտնի էին Արցախում բուծվող ծիերը, որն ի աշխ էին բնելում դիմացկունությամբ և արագավագությամբ։

Այժմյան Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը (ԱՀ) գրադեցնում է ոլամական Արցախի միայն հարավային հասվածք, մոտավորապես նրա 1/3 մասը: Նրա սարածի հարավարևմյան երկայնքով ծփուն է Ղարաբաղի լեռնաշրջան, որից զերի արևելք ճյուղավորվում են մի շարք լեռնաբազուկներ: Վեցիններու արևելյան սահմաններուն ցածրանալով, միանում են Ղարաբաղի կամ իին Մոխիանի սափաստանի հետ: Հանրապետության սարածքը հյուսիսից ընդգրկում է Մոռավ լեռնաշրջայի (որի ամենաբարձր գագաթը Գոռիսը, գտնվում է ծովի մակերևույթից 3724 մ բարձրության վրա) հյուսիսահայաց լանջերը. Գոյք Կուրակ գետի առաւտքեր հովտով հանդիր:

Ենուային Ղարաբաղի Հանրապետության տարածքը 5060 քառակուսի կիլոմետր է, բնակչությունը՝ 1990 թ. սվյաներով՝ 208 հազար մարդ։ Բնակչության գերակեռող մասը հայեր են. մնացածը՝ այլ ցեղեր։

ԱՀՀ-ի ունի վեց շրան. Մարտակերտի. Պայերանի. Մարտունու. Հաղորդիքի. Շուշիի և Շահումյանի: Բնակվայրերից չորսը բաղադրեն. չորսը բաղադրատիր ավան. 235-ը գյուղ: Հանրապետության մայրաքաղաքը Ստեփանակերտը. Մոսկվայից հեռու և 2816. Բարփից 392. Երևանից 340. Թբիլիսիից 375 կիրուներ:

Территория Нагорно-Карабахской Республики занимает площадь 5,06 тыс. кв. км., население составляет (по данным 1990 г.) 208 тыс. чел. Подавляющая часть населения армяне.

Республика разделена на 6 районов: Марлакертский, Аскеранский, Мартунинский, Гадрутский, Шушинский и Шаумянский. Среди населенных пунктов 4 города, 4 поселка городского типа и 235 сел. Столица республики Степанакерт удалена от Москвы на 2816 км, от Еревана - 340 км, от Баку

392 км, от Тбилиси - 375 км.

* * *

История Арцах-Карабаха берет начало с незапамятных времен. Найденные в пещерах Ворван (Азох), Ццахач (Тахер), Хунот (Карин так), Гайлапун (Караҳబур), Хоралзор (долина р. Тартар) древнейшие орудия и остеологический материал свидетельствуют о том, что Арцах-Карабах, как и все Закавказье, входил в природный и историко-культурный регион, где шел процесс формирования человека. Раскопки же поселений и погребений неолита, эпохи бронзы и железа в Степанакерте, Ходжали-Норагюхе, Крыжане, Амарасе, Бердашене, Арачалзоре, Матагисе, Чкаарте и в долине Ишханагет привели ученых к выводу, что древняя культура Арцаха имеет множество параллелей с памятниками Армянского нагорья того же периода, которые, по существу, являются местными вариантами единой культуры.

В VIII-VII вв. до н.э. Арцах входил в состав Ванского или Арагатского царства, о чем свидетельствуют клинописные источники², упоминающие область под именем Уртехини или Уртеха. К этому названию, возможно, и восходит традиционное армянское Арцах. После падения Ванского (Арагатского) царства Арцах входил в царство Ервандидов. Об этом свидетельствуют не только греко-римские авторы Страбон, Гайос Плиний Старший, Клавдий Птолемей, Плутарх, Дион Кассий, но и многочисленные древнейшие памятники материальной культуры, обнаруженные в последнее столетие.

В известном труде Страбона "География" есть сведения об Ардзаке-Арцахе-Орхистене¹. Автор свидетельствует, что эта благодатная страна, входящая в состав Великой Армении, во времена войн выставляла многочисленную конницу. Одновременно Страбон сообщает, что северо-восточные границы Армении проходили вдоль реки Куры и доходили до места ее слияния с Араксом.

С конца IV в. до н.э. Арцах, а также соседние области Утик и Сюник продолжали оставаться в составе армянского царства Ервандидов. О вхождении Арцаха в состав царства Тиграна Второго с 95-го года н.э. свидетельствуют многие исторические факты.

Богатый материал об Арцахе дают нам старинные карты Армении (IV-VII вв.), труды раннесредневековых армянских, персидских, арабских историков, географов, путешественников. Все они единодушно упоминают Арцах как десятую по счету область Армении и указывают на его армянское население.

Эти сведения отражены в "Галнамаке" официальном документе, удостоверяющем ранг и положение князей при дворе армянского царя, и в "Зоранамаке" указывающем на ратную мощь нахараров. По свидетельству патриарха армянской историографии Мовсеса Хоренаци (V в.), ариахская нахарарская династия Араншахиков происходила от потомка прародителя Гайка Наанета Арама Сисакяна, назначенного армянским царем Вагаршаком правителем северо-восточных краев Армении.

2 «U», h. 4, лy 576:

3 Առնեամասն է և Շ.Ալբրտյան, Եղախ, ուստահակուրային համառն ակնակ,
Եր., 1991, էջ 8:

2 Челикашвили Г. А., Урартские клинонисные надписи, М., 1960, сс. 310, 446.

3 Страбон, География, VI., 1964, кн. XI гл. XIV, п.4, п.32

(Սոյիսակ այգի). Խոհնային անտառադաս հասվածն անվանվում էր Պաղ-ի Միադ. որը թբալեզու խմասավորմամբ նշանակում է Ղարաբաղ (Ան այգի)⁴:

Կանի կամ Արտաշյան բազավորության սեղագերում Արցախ անոնն ունի Ուրդեխինի կամ Ուրդեխն ձևերը. որոնք հայեան Արցախ ավանդական անվան անդրադանն են: Այս անոններով կոչված տարածքը մ.թ.ա. առաջին հազարամյակի սկզբներից մնում էր Արտաշյան (Կանի) բազավորության. աղյա նրան հայողած Երվանդուների հայկական բազավորության սահմանների մեջ: Այդ են վկայում ոչ միայն հունա-հռոմեական հեղինակներ Օսրաքոնը. Գայոս Պիթիոս Ավագը. Կովկիոս Պտղմենուր. Պլուտարքուր. Դիտն Կասպիոսը. այլև վերջին հայոցամյակում հայտնարեցած նյոթական ճշակույրի բազմաթիվ հնագոյն հոււարձանները:

Արցախն իրենից ներկայացնում էր ընդարձակ. բարեր և հզոր մի նախարարություն. որի կենտրոնը՝ որու ժամանակ եղել է Ծոդ (Ծաւդե, Սոդ) գյուղակաղաքի: Մաս անոնվ էլ Երկրամար կոչվել է «Ճավեացվոց իշխանություն»: Հայկական հնագոյն առյուրներում Արցախը իիւ փում է նաև «Փոքր Սյունիք» կամ «Սյունյաց Երկրութիւն» անոններով: Հավանաբար. Արցախը որուակի ժամանակաշրջանում Սյունյաց աշխարհի հետ մեկտեղ կազմել է մի ընդհանուր վաշշական միավոր կամ էլ նկատի է առնվել նրանց դասաւաշխագրական թիրանացությունը. մոհիկությունը:

Օսրաքոնն իր «Աշխարհագրություն» հայտնի աշխատության մեջ տեղեկություններ է հաղորդում Մեծ Հայքի կազմի մեջ մնող Արցախի («Օրինակեն») նախն և միաժամանակ վկայում. որ այս բարեր Երկիր է և դատեազմների ժամանակ հանում է մեծաբանակ հեծելազոր⁵: Ի դեմ. հայկական հին առյուրներ միաձայն փաստում են. որ մ.թ.ա. IV դ. Արցախը. ինչուս նաև Ուշիքը շարունակում էին մնալ հայ Երվանդուների բազավորության կազմում⁶. Այս իրություններն արտացոլվել են հայոց արքունիքում նախարարների դատավասիճանն ու գրադեցրած տեղեր վագերացնող դեսական փաստաթրթում «Գահնամակում» և նախարարների ուսպական ուժը ցույց սկսող «Չորանամակում»:

Պատմահոր Մովսես Խորենացու Վ. դ. վկայության հայոց Հաղարցակ բազավորի կողմէց Արցախի (Առանակիկ) առաջին նախարար նեանակված Առան Միասկյանը սերվել է Հայկ Նահանդեսի տոհմից: Այսեղից էլ Առան. Առանակիկ և Մեծառանի անոնների ծագումնաբանությունը⁷: Արցախը Հայկական միանական ութեանուրյան կազմի մեջ մնաց մինչև V դարի սկիզբը. այսինքն մինչև Արտաշենաց հայկական բազավորության անկումը:

* * *

Կամացիստոննեական հոււարձաններից Արցախի տարածումը դարձարաններ բարե գործիներ. նախամարդու արթեսի հետեւ. վաղ հայկական տրանսի դատամունիւային արձանիկներ կուր արձաններ նանալարահապոյց կորուններ. խոյակներ. կենցարային գանազան իրեր. դրամներ: Արցախի բնակավայրերում գտնված կիսաքանակածներ տարերից դատրասված ժամանակները. բրոնզ նետապիլիներ. Երկար դատույնները ուղել ուղուները. դրունազարդ կարասները. սև փայտուն կափանորները. որոնք գարդարված են կենդանիների ու բչունների ոճափորված դատկերներով վկայում են կիրառական արթեսի գարգագման բարձր մակարդակը.

Հնագոյն բնակատեղիներից ամենախույզը և ամենանւագուր Տիգրանակերսն է Այն գտնվում է Ասեֆանակեց Մարտակեց մայրուղու ծախ կողմում. Վահաբարի ստորոտում. այժմյան Աղդամի

4 Թովքան Մեցովուեցիք. Թամերեկնի և նրա հետօրդենի ուսանությունը Փարփ. 1860. Էջ 20: Քարքիս Յիսովերա հ.2 Թթիփսի 1959 (գրագերեն): Համազար Մուսրանիք Կազմուինի. զեյլ ի Թամերի Կուգիս Բաթու. 1986 Էջ 91-95-127 (ռուսերեն):

5 Տրածոն, Գեորգիա. Մ. 1964, հա. XI, լ. 1. XIV, § 4.

6 Մետենացի. Հայոց ուսանություն Երևան 1968. Էջ 169-170:

7 Մ Խորենացի. Առան. աշխ. Էջ 190:

С его именем связано происхождение наименования Аран и гавара Месаранк в Арцахе⁴

Арцах представлял собой обширное могущественное княжество, центром которого некоторое время было городище Цодк (Цавдек-Сотк), отсюда и название области - княжество Цавдяцвоц. В древнеармянских источниках Арцах упоминается как Малый Сюник или Второй Сюник. Вероятно, Арцах в определенный период вместе с княжеством Сюници составлял единое административное целое, или, возможно, учитывалась их историко-географическая общность. Таким образом, Арцах составлял неотъемлемую часть централизованного государства Великой Армении, то есть входил в состав армянских царств Ервандидов, Арташесидов и Аршакидов.

* * *

Из памятников дохристианского периода на территории Арцаха сохранились первобытные стоянки, гробницы, каменные орудия, наскальные изображения первобытного человека, культовые статуэтки раннеармянской эпохи, менгиры, вишапы, межевые камни времен артшесидов, которые предшествовали хачкарам, а также капитали, разнообразная домашняя утварь из полудрагоценных камней, бронзовые наконечники стрел, железные кинжалы, золотые бусы, украшенные стилизованными изображениями животных и птиц, свидетельствующие о высоком уровне мастерства древних народных умельцев.

Самым крупным и знаменитым поселением этой древней провинции является Тигранакерт, расположенный по левую сторону магистрали Степанакерт-Мартакерт, у подножия Ванкасара, на территории современного Шахбулаг (Агдамский район). Армянский царь Тигран Второй (99-95гг. до н.э.) основал четыре города, названных его именем. Примечательно, что первый Тигранакерт был построен в Арцахе в 90-е годы до н.э., и именно в этом поселении были найдены экспонируемые в Государственном историко-краеведческом музее Нагорного Карабала серебряная монета с профильным изображением Тиграна Великого, железные стрелы и мечи, глиняные сосуды и посуда. Кстати, сохранившееся в языке хаченцев слово Тыкракерт представляет собой искаженную форму Тигранакерта.

* * *

В 387 году Армения была разделена между Византией и Сасанидской Персией. Из областей Восточной Армении-Арцаха, Утика, Пайтакарана и Камбеджана, находившихся под властью Ирана, в 428 г. было образовано марзпанство. Оно стало называться Агванком - Агванк, Агванский край (по-армянски), Арап (по-персидски) и Абания - на некоторых других языках. Таким образом, армянские наанги стали носить общее для всего марзпанства название Агванк, которое, однако, всегда продолжало оставаться понятием сугубо географическим. Агванской нации как таковой не существовало, название агваны стало собирательным для многочисленных племен, а само понятие Агванк - историко-географическим. Армянские летописцы, чтобы отличить входящий в состав марзпанства Агванк армянский (Арцах и Утик) от Агванка Закурского (левый берег Куры), последний всегда называли Исконно Агванком.

IV век знаменателен для духовной жизни Армении. В 301г она приняла христианство в качестве государственной религии, и уже в начале V века Арцах, как и другие области дохристианской Армении, переживает общий подъем культуры, обусловленный созданием письменности в 405 г и ее последующим широким распространением. Примечат-

4 Еремян С.П., Армения по "Ашхарацунцу". Ереван, 1963, с. 105.

5 Վ. Խորենացի, История Армении, Ереван, 1968, с.190 (на арм.яз.).

շշամի Հակոբյանի տարածում: Հայոց Տիգրան II թագավորը (95-55 թթ. մ.թ.ա.) իր անունով կառուցել է սկզբ չորս Տիգրանակերտ: Առաջրավ է, որ առաջին Տիգրանակերտը կառուցվել է Արցախում 90 ական թթ. մ.թ.ա.. ԵՇ մարզպանի տեսական դաւանելիքափառական բանականանում ցուցարդված Տիգրանի դասկերով արձարեն դրամը եւկարեն նետերն ու սեղը. կավել անորներն ու կադարաբները գտնվել են այս հնավայրից: Բացի դրանից, մինչև օրս էլ խաչենցիների լեզվում մնացած «Տիգրաները» Տիգրանակերտ անվան բարբառային ձևն է:

* * *

387^ր Հայաստանի բաժանվեց Մյուզանդիայի և Սասանյան Պարսկաստանի միջև:

Հետագայում 428թ. դարսկահոդատակ Արենելյան Հայաստանի Արցախ. Ուժիի, Փայտակարան և Կամբեջան աշխարհների ընդդրկումն ստեղծվեց Աղվանի անունով մարզպանություն: Վարչական այս միավորը հայերեն կոչվեց Աղվանի. Աղվանից աշխարհ. դրագսկերեն Առան. իսկ այլ լեզուներով Արանիա: Աղվանի մեջ միավորված հայկական նահանգներն սկսում են կրել ողջ մարզպանության համար բնիրունված Աղվանի անվանումը. որը սակայն, նրանց համար միշտ մնաց որդես աշխարհագրական անուն: Ի դեմ, աղվանական միասնական ազգություն գոյուրյուն չի ունեցել: Աղվաններ անվանումն էլ հավասարված է եղել բազմաթիվ ցեղերի համար: Ենք Աղվանի հասկացությունը. դասմատիսարհագրական է: Հայ մատենագիրները Աղվանիք մարզպանության կազմի մեջ մնող Հայաղվանից սարբերություն համար նրան միշտ անվանել են Բուն Աղվանի. Այն զբաղեցրել է Կովկասյան լեռնադրային հարդու սարածները. որտեղ բնակվող 26 աղվանական ցեղերից մեկի համար Մեսրոպ Մաշտոցը 420-ական թվականներին գրել հորինեց: Սակայն դրանք գործնական կիրառություն չդրան և ընդհանրադիմ չօգտագործվեցին:

IV դարի արշալուսին Արցախում տարածվում է քրիստոնեությունը.

V դարի սկզբին Արցախը, դատմական Հայաստանի մյուս նահանգների հետ միախին. լծում է այն դարակազմիկ վերելիքն. որ կառված էր ազգային հայկական ցեղի ստեղծման ու տարածման հետ: Գեղեցի հանճարեղ արարի Մեսրոպ Մաշտոցը դեռևս նույն դարի սկզբներին հայկական առաջին դրյուներն են բացել Արցախում:

V դարում կազմակերպված հայկադարսկական հոմլու աղյուսականը. որը հայտնի է Վարդանանց սրբազն դատեցան անունով. հայերը սիստեմին Պարսկաստանին հրաժարվել Հայաստանում գրադաւական կրոնը բռնությամբ տարածելու հայտականությունից: Այդ դարաշրջանը իր ամենազործուն մասնակցությունն ուներ Արցախը. հայկադես նրա ֆառարանված այրումին Արանեակի Քակ իշխանի գլխավորությամբ: Աղյուսակությունից հետո հայ ժողովրդի մի զգալի մասն աղյուսան գտավ Արցախի «անմաշելի անրողներում. բանձրախիս անտառներում» և այդտեղից էլ տարունակեց դարշիզանական դայլարան օտար բռնակադրության դեմ:

Մոռավորադես նույն դարի վերջին բարորդում դարսկահոդատակ մարզպանության ներտակ հայկական նահանգները ծեռ բերեցին որոշակի ինքնուրույնություն և իրենց հայտարարին բագավորությունն: Վաշագան Քարենացի իիմնած դեւական կազմակուրման ներքին կյանքը կարգավորվում էր «Անհմանդրություն կանոնականություն»: որը մեծադեմ նորացեց եւկրածասի մեակութային ու տնտեսական անհամբերաց վերելիքն: Մատենագիրը վկայում է. որ այդ ժամանակ եւկրածասի կառուցվել են տարվա օրերի բվով վանելու ու եկեղեցներ¹⁰: Ծինարարական նաման մեծ բափն առաջին հերթին դայմանավորված էր նրանով. որ քիստոնեությունը արդեն դարձել էր ազգային կրոն. ինչու նաև Հայաստանում ստեղծված բայրական նմեսական բարենդաս դայմանաներով: Հայ եկեղե-

տելին, որ ստեղծության առաջնային կառուցվել է սկզբ չորս Տիգրանակերտ:

Պոլու կրուստության առաջնային կառուցվել է սկզբ չորս Տիգրանակերտը և այս մարզպանի մասնակի մարզպանությունը: Վարդանանց սրբազն դատեցան անունով մարզպանությունը ստեղծվել է Աղվանի. Աղվանից աշխարհ. դրագսկերեն Առան. իսկ այլ լեզուներով Արանիա: Աղվանի մեջ միավորված հայկական նահանգներն սկսում են կրել ողջ մարզպանության համար բնիրունված Աղվանի անվանումը. որը սակայն, նրանց համար միշտ մնաց որդես աշխարհագրական անուն: Ի դեմ, աղվանական միասնական ազգություն գոյուրյուն չի ունեցել: Աղվաններ անվանումն էլ հավասարված է եղել բազմաթիվ ցեղերի համար: Ենք Աղվանի հասկացությունը. դասմատիսարհագրական է: Հայ մատենագիրները Աղվանիք մարզպանության կազմի մեջ մնող Հայաղվանից սարբերություն համար նրան միշտ անվանել են Բուն Աղվանի. Այն զբաղեցրել է Կովկասյան լեռնադրային հարդու սարածները. որտեղ բնակվող 26 աղվանական ցեղերից մեկի համար Մեսրոպ Մաշտոցը 420-ական թվականներին գրել հորինեց: Սակայն դրանք գործնական կիրառություն չդրան և ընդհանրադիմ չօգտագործվեցին:

Պոլու կրուստության առաջնային կառուցվել է սկզբ չորս Տիգրանակերտը և այս մարզպանի մարզպանությունը: Վարդանանց սրբազն դատեցան անունով մարզպանությունը ստեղծվել է Աղվանի. Աղվանից աշխարհ. դրագսկերեն Առան. իսկ այլ լեզուներով Արանիա: Աղվանի մեջ միավորված հայկական նահանգներն սկսում են կրել ողջ մարզպանության համար բնիրունված Աղվանի անվանումը. որը սակայն, նրանց համար միշտ մնաց որդես աշխարհագրական անուն: Ի դեմ, աղվանական միասնական ազգություն գոյուրյուն չի ունեցել: Աղվաններ անվանումն էլ հավասարված է եղել բազմաթիվ ցեղերի համար: Ենք Աղվանի հասկացությունը. դասմատիսարհագրական է: Հայ մատենագիրները Աղվանիք մարզպանության կազմի մեջ մնող Հայաղվանից սարբերություն համար նրան միշտ անվանել են Բուն Աղվանի. Այն զբաղեցրել է Կովկասյան լեռնադրային հարդու սարածները. որտեղ բնակվող 26 աղվանական ցեղերից մեկի համար Մեսրոպ Մաշտոցը 420-ական թվականներին գրել հորինեց: Սակայն դրանք գործնական կիրառություն չդրան և ընդհանրադիմ չօգտագործվեցին:

Պոլու կրուստության առաջնային կառուցվել է սկզբ չորս Տիգրանակերտը և այս մարզպանի մարզպանությունը: Վարդանանց սրբազն դատեցան անունով մարզպանությունը ստեղծվել է Աղվանի. Աղվանից աշխարհ. դրագսկերեն Առան. իսկ այլ լեզուներով Արանիա: Աղվանի մեջ միավորված հայկական նահանգներն սկսում են կրել ողջ մարզպանության համար բնիրունված Աղվանի անվանումը. որը սակայն, նրանց համար միշտ մնաց որդես աշխարհագրական անուն: Ի դեմ, աղվանական միասնական ազգություն գոյուրյուն չի ունեցել: Աղվաններ անվանումն էլ հավասարված է եղել բազմաթիվ ցեղերի համար: Ենք Աղվանի հասկացությունը. դասմատիսարհագրական է: Հայ մատենագիրները Աղվանիք մարզպանության կազմի մեջ մնող Հայաղվանից սարբերություն համար նրան միշտ անվանել են Բուն Աղվանի. Այն զբաղեցրել է Կովկասյան լեռնադրային հարդու սարածները. որտեղ բնակվող 26 աղվանական ցեղերից մեկի համար Մեսրոպ Մաշտոցը 420-ական թվականներին գրել հորինեց: Սակայն դրանք գործնական կիրառություն չդրան և ընդհանրադիմ չօգտագործվեցին:

Վարդանանց սրբազն դատեցան անունով մարզպանությունը ստեղծվել է Աղվանի. Աղվանից աշխարհ. դրագսկերեն Առան. իսկ այլ լեզուներով Արանիա: Աղվանի մեջ միավորված հայկական նահանգներն սկսում են կրել ողջ մարզպանության համար բնիրունված Աղվանի անվանումը. որը սակայն, նրանց համար միշտ մնաց որդես աշխարհագրական անուն: Ի դեմ, աղվանական միասնական ազգություն գոյուրյուն չի ունեցել: Աղվաններ անվանումն էլ հավասարված է եղել բազմաթիվ ցեղերի համար: Ենք Աղվանի հասկացությունը. դասմատիսարհագրական է: Հայ մատենագիրները Աղվանիք մարզպանության կազմի մեջ մնող Հայաղվանից սարբերություն համար նրան միշտ անվանել են Բուն Աղվանի. Այն զբաղեցրել է Կովկասյան լեռնադրային հարդու սարածները. որտեղ բնակվող 26 աղվանական ցեղերից մեկի համար Մեսրոպ Մաշտոցը 420-ական թվականներին գրել հորինեց: Սակայն դրանք գործնական կիրառություն չդրան և ընդհանրադիմ չօգտագործվեցին:

6 Եղիշյան, Լեռնային Հարաբաղի դատամա-ճարտարապետական հուշագիր. Եր., 1985, էջ79:

7 Մօվսես Կալանկացի. Հայաստանի պատմություն. Երևան, 1984, էջ 125-127:

8 Հայոց պատմություն. Երևան, 1984, էջ 265:

9 Եղիշյան, Վահագանայի և հայոց դատեցանը. Երևան, 1957 էջ 125-127:

10 Մօվսես Կալանկացի. Հայաստանի պատմություն. Երևան, 1984, էջ 265:

յու առաջին հովանոթեա ս.Գրիգոր Լուսավորչի հիմնադրած առաջին ասճարեների ու վկայարանների թվում էր նաև Արցախի Ամարասը. որի հորինվածքը, անհարակոյս, օրինակ է ծառայել Երկրամասի հաջորդ Եկեղեցիների կառուցման համար: IV-VII դարերում Արցախում կառուցված հոււածաններից են Լուսավորչի բոռ Գրիգորի դամբարանը. Գլխու կամ Հռուեկավանքը. Եղիշե Առաքյալի վանքը. Գաղյականքի հնագոյսն Եկեղեցին. Վաշագան Բարեղաւաշի տաճարը. Օխոք դժոնանին. Խոժոռաբերդի զմբերավոր տաճարը. Խոժոռեն և այլք:

Դրանի հիմնականում միանավ բազիլիկներ են. հայկական ժողովրդական գլխաւոների՝ զմբեր-երդիկի սկզբունքով կառուցված զմբերավոր-խաչաձև հորինվածքով դահիճներ. որոնք իրավամբ համարվում են վաղ միջնադարի հայկական ճարտարապետության նեանակալից ստեղծագործություններ:

Հայկական շինուարքների ընորոց՝ վաղ միջնադարյան խարիսխներ. խոյակներ. սահմանաբարեր ճանադրահացոյոց կորողներ են դահիճները. որի Եղիշի վանքային համալիրում. Ծնակակողի Վաճառական ճարտարապետության նեանակալից ստեղծագործություններ:

Դրան գուգահեռ Երկրամասում ծաղկում աղբեցին նաև մատենագրությունը. ճարտարանությունը. գրականությունը. բարգմանությունը: Վաղ միջնադարյան հայկական ստեղծագործական մժի փայլուն գործերից են Դավթակ Քերքողի «Ալբր». Մովսես Կապանկավացու (Հայոց արեւելից կողմանց) դասմություններ»:

Ազգային վերաբեր ուղին. դժբախտարար. չշր կարող հարաւեե. բանցի դարսիկ մոլեռանդ մոգերը չին կարող հանդուրժել. որ իրենց Երկրին այդքան մոտ հզորանար և բրիտանություն տարածեց ինքնություն դեականանություն ունեցող հայկական Երկրամասը. որի Եկեղեցին իր աղբեցությունը տարածել է մարզության գրեթե ամբողջ տարածքում: Գործի դրվեց արեւելյան խարդախու ու մամլիչ բաղականանությունը: Եվ ահա. VI դարի վերջերին Արցախում և իր դասմական ճակատագրով նրա հետ մի էրնիկական ամրողություն կազմված Ուտիքում. որի կենտրոնն է Պարտավոր հայկական իշխանական իշխանական իշխանությունը. Առաջական խալիքաբուները. վիխարին վում է մի նոր հարսությունով Միհրանյանների ժրադեսությամբ: Սակայն նրանից հայացան և ավելի խան Երկրայա հայանդաս խաղաքականության ընդուհիվ. բարերախտարար կարողացան դահիճներ Երկրամասի ներքին և արտաքին ամբողջականությունը:

Աղփանական մարզությունն իր գոյությունը դահիճնեց մինչև արաբական հագծակուները: VIII դարի սկզբներին այս մացրվեց Արարական խալիքաբուները կազմած Արմենիա վարչատարածքային միջև և անվանվեց Երկրող Արմենիա:

Թե Աղփանական մարզության (V-VIII դր.) բն Արմենիայի գոյության ժամանակներում (VIII-IX դր. Կուրի աջափնյա հայկական Ուտիքում և Արցախում թեև աղյուն էին նաև դարսիկներ արաբներ. հավանաբար նաև այլազիններ. սակայն հայեր կազմուն էին բացարձակ մեծամասնություն և Երկրամասի նեանական ու բաղական լյանին տոն սփոյները հենց հայ իշխաններն ու հայոց Եկեղեցին կին:

Այսուհետեւ նաև IX-XI դր.. եր իիշյալ նահանգները մանում էին Բագրատունների հայկական բազավորության, իսկ սերուկների Անդրկովկասից արտաքիւրոց հետո (XIII դ.) Զաքարյանների հայկական իշխանությունների մեջ:

Այսուհետեւ Աղփանի ի սկզբանե եղել է հայ ժողովրդի բնօրանունների մեջ. ունեցել է բացառապես հայկական Հայկ Նահանդեքի սերուններից սկզբնավորված նախարարական իշխանական տուն. որն էլ իր հերին միշտ մտել է հայոց միանական բազավորության կազմի մեջ:

шահиков пришло господство рода Мигранидов, имевших персидское происхождение. Однако они стали армянами и в период своего двухвекового владычества Мигранянам удалось сохранить внутреннюю и внешнюю целостность края. Агванское марзпанство просуществовало до арабского нашествия, а в начале VIII в. было включено в образованную Арабским халифатом административно-территориальную единицу Арминия и стало называться Вторая Арминия.

Как во времена Агванского марзпанства (V-VIII вв.), так и в период существования края Арминия (VIII-IX вв.), в армянском Утике (правобережье Куры) и Арцахе армяне составляли абсолютное большинство населения. В экономической и политической жизни провинции тон задавали армянские ишханы-князья и армянская церковь.

Так было и в IX-XI вв., когда упомянутые земли входили в состав армянского царства Багратуняц, а после изгнания сельджуков из Закавказья (XIII в.) - в состав армянских княжеств Закарянов.

Таким образом, Арцах, главная княжеская династия которого с незапамятных времен происходила от потомков прародителя Гайка Наапета, был мощным оплотом армянского народа в борьбе за независимость и являлся одним из культурных ареалов Армении.

Древние летописные источники, а также видные русские ученые К. Тревер, С. Юшков, А. Якобсон, А. Новосельцев, В. Попшуюто, Л. Черепнина и многие другие единодушно свидетельствуют, что кавказские албанцы ушли с арены истории еще в VII-VIII вв., и что фильтрация турецкого этнического элемента в Закавказье до XII в. была незначительной. Однако в трудах азербайджанских авторов, решивших скорректировать историю по собственному усмотрению, является на свет мифическая Кавказская Албания (XI-XIII вв. и даже вплоть до XIX в.) со своей столицей же мифической историей и культурой. И вот эту Албанию азербайджанские историки, оглядевшись в поисках подходящих предков для своего народа, и объявили своей родиной, остановив выбор, таким образом, на ушедших с исторической арены агванах, несколько не обеспокоившись тем фактом, что сегодняшние азербайджанцы не имеют никакой этнической связи с Агваном. Кроме того, как справедливо указывали вышеупомянутые русские ученые, Арцах и его культура никогда не были албанскими, а только и только армянскими, и носителями ее были армяне правобережья реки Куры⁹. Так что потуги азербайджанцев на древность выглядят совсем уж нелепыми. Вот почему откровенно воровскими являются попытки приписать "албанской" цивилизации крупнейших деятелей армянской культуры. Нельзя не согласиться с доктором философских наук Михаилом Капустиным, что эти лжеученые "слегка поднахватались в истории своей национальной или региональной культуры и козыряют этим, где могут". Например, "перетягивают старых классиков... из одного национального "лагеря" в другой, каждый из спорящих норовит записать их в "святыни" своей нации, забывая при этом, что в эпоху Низами еще не было азербайджанцев как отдельной народности"¹⁰.

Возникает законный вопрос: если в эпоху Низами, т.е. в XII в. не было даже азербайджанской народности как таковой, как могли у азербайджанцев объявиться вдруг раннесредневековые архитектурные памятники?! И совсем безнравственны посягательства на живших в Арцахе в VII в. армянского поэта Давтага Кертоға, историка Мовсеса Каланкатуаци, которых в числе других пытаются причислить к деятелям "азербайджанской культуры"

11 Առև նեանակուր դասմարան Ա. Սոլովյովին իր «Առասաւանի դասմությունը հնագոյս ժամանակներից ի վեր» դասական հետազոտության մեջ նկատարելով ուստին արշավանին Անդրկովկասում 943 944 թթ հայտնի է այս ժամանի. որ նրան «Բագրատան Կուր գետի հոսանքն ի վեր և հանկած հայտնիքին Պարտ Բարդացան Կուր հանկառ հայտնիքին արշավանի դեմ հանդին Բարդացան մերձկովկասին հնագոյս բացառապետից մեջը հայերին է դաս-

9. А. Некрасов, Когда критерий - объективность, "Голос Армении", 30 января, 1991 г.

10. М. Капустин, Состав земли не знает грязи, "Советская культура", 27 декабря, 1988.

Եցանի Ծահրպասի տարածում: Հայոց Տիգրան II թագավորը (95-55 թ. մ.թ.ա.) իր անոնք կառուցել է սկզբ չորս Տիգրանակերտ: Ուսագրավ է, որ առաջին Տիգրանակերտը կառուցվել է Արցախում 90-ական թթ. մ.թ.ա.. ԼՎՀ մարզային դեմսական դասմաներիցագիտական բանականությունը ցուցաբերված Տիգրանի դասկերով արծարել դրամը. երկարէ նետերն ու սրբագրէ կամ անորթեցն ու կալաղարները գտնվել են այս հնավայրից: Բացի դրանից, մինչև օրս ել խաչենցիների լեզվում մնացած «Տըկրակերտը» Տիգրանակերտ անվան բարբառային ձևն է:

* * *

387. Հայուսանք բաժանվեց Բյուզանդիայի և Սասանյան Պարսկաստանի սից:

Հետագայում 428թ. դարսկահոդատակ Արևելյան Հայաստանի Արցախի. Ուժիք. Փայտակարան և Կամքեջան աշխարհների ընդգրկումով ստեղծվեց Աղվանի անունով մարզպանություն։ Վարչական այս միավորը հայերեն կոչվեց Աղվանի. Աղվանից աւելացի. դարսկերեն Առան. իսկ այլ լեզուներով Աբրահամ։ Աղվանիի մեջ միավորված հայկական նահանգներն սկսում են կրել ողջ մարզպանության համար ընդունված ընդհանուր Աղվանի անվանումը. որը սակայն նրանց համար միշտ մնաց որդես աշխարհագրական անուն։ Ի դեմ՝ աղվանական միասնական ազգություն գոյություն չի ունեցել։ Աղվաններ անվանումն էլ հավաքական և եղել բազմաթիվ ցեղերի համար։ Խելք Աղվանի հասկացությունը. դատասահմարհագրական է։ Հայ ճատենագիրները Աղվանիք մարզպանության կազմի մեջ մտնող Հայաղվանից ասրբելու համար նրան միշտ անվանել են Քուն Աղվանի։ Այն գրադեցել է Կովկասյան լեռնաշղթային հարող ասրածները. որտեղ բնակվող 26 աղվանական ցեղերից մեկի համար Մեսրոպ Մաշտոցը 420 ական թվականներին գրե հորինեց։ Սակայն դրանից գործնական կիրառություն չդասեց և լինդիանրադի չօգտագործվեցին։

IV դարի արշալույսին Արցախում տարածվում է քրիստոնեությունը:

Ն դարի սկզբին Արցախը, ուստմական Հայաստանի մյուս նահանգների հետ միասին լծվում է այն դարակազմիկ վերելիքն. որ կաղված էր ազգային հայկական գրեթի ստեղծման ու տարածման հետ. Գրեթի հանճարեղ արտաշ Մելքոն Մատոնցը դեռևս նոյն դարի սկզբներին հայկական առաջին դրույցներն է բացել Արցախում:

Վ դարում կազմակերպված հակառակության հումկու աղբամատչքար քրանցաւ է բարել աշխարհում։
Վ դարում կազմակերպված հակառակության հումկու աղբամատչքար քրանցաւ է բարել աշխարհում։ որը հայտնի է Վարդանանց սրբազն դատերազմ անունով։ հայեր սիմեցին Պարսկաստանին հրաժարվել Հայաստանում գրադաւական կրոնը բռնուրբածք տարածելու բաղադրականությունից։ Այդ դայքարում իր ամենազործուն մասնակցուրբյունն ուներ Արքախիր հասկադես նորա փառաբանված այրուճին Առանցահիկ Բայ իշխանի գիշավորուրբածք։ Այսամբուրյունից հետո հայ ժողովրդի մի զգալի մասն առյասան գտավ Արքախիր անմաշելի ամրոցներում։ Քանձրախիր անտառներում» և այդտեղից էլ տարունակեց ուստիզանական դայքարն օտար բռնակարգուրբյան դեմ։

Սուսավորապես նոյն դարի վեցիցն հառողդում դարսկահմատակ մարգրանուբյան ներսում հայկական նահանգները ծեռք բերեցին որոշակի ինքնուրույնուբյուն և իրենց հայտարարեցին բազավորություն։ Վաշագան Բարեկամատի իմբնած դետական կազմավորման ներքին կանոնը կարգավորվում էր «Սահմանդրույթն կանոնականութ»։ որը մեծապես նոյանեւ երկրամասի մասնակիութային ու տեսական աննախընքաց վերելիքի։ Մատենագիրը վկայում է, որ այդ ժամանակ երկրամասում կառուցվել են տարվա օրերի բնով գանձեր ու եկեղեցներ¹⁰։ Ծինարարական նման մեծ քափն առաջին հերթին դայնանափորված էր նրանով, որ երիտասուրյունը արդեն դարձել էր ազգային կրոն։ ինչդեռ նաև Հայաստանում տեղծված բաղադրական սննդական բարեկամաս դարձաներով։ Հայ եկեղե-

тельно, что создатель армянского алфавита Месроп Маштоц открыл первую армянскую школу еще в начале V века именно в Арцахе.

После крупного антиперсидского восстания в V в., известного в истории как "священная война Варданидов", Персия вынуждена была отказаться от политики насилиственного насаждения в Армении зороастризма. Деятельное участие в этой борьбе принимал также Арцах, особенно его прославленная конница, возглавляемая князем Араншахик Баком. После восстания значительная часть армян скрылась в неприступных и густых лесах Арцаха", ведя отсюда партизанскую борьбу против иноземных поработителей.

В конце VI начале VII вв. Албанское марзпанство на севере раздробилось на отдельные мелкие княжества, которые, выступая под названиями живших там племен или правивших княжеских родов, утратили ставшие для них лишними название "Албания" и собирательное название "албанцы". Приблизительно к концу V в. армянские наанги на юге приобрели определенную самостоятельность внутри марзпанства — здесь было провозглашено царство. Основанное Вачаганом Барепаштом, оно имело самостоятельное управление, нашедшее отражение в "Конституционных канонах". В царствование Вачагана Барепашта наблюдается небывалый расцвет культуры и просвещения: по свидетельству летописца, в те времена в крае было построено столько церквей и монастырей, сколько дней в году⁷.

Подобный размах строительной деятельности был обусловлен прежде всего благоприятными политическими и экономическими условиями, сложившимися в Армении после принятия христианства. В числе первых церквей и часовен, основанных в Арцахе первым духовным пастырем армян католикосом Григором Лусаворичем, был монастырь Амарас. Храм Божий, Храм-Матенадаран, Храм архитектуры, композиция которого, несомненно, послужила в последующем праобразом строительства культовых сооружений края. В IV-VII вв. в Арцахе были созданы значительные памятники армянской архитектуры раннего средневековья: усыпальница св.Григориса (внука Григора Лусаворича), монастырь Глхо, или Орекаванк, монастырь Егише Аракяла, древнейшая церковь Дадиванка, храм Вачагана Барепашта, купольные храмы Охты дрни, Хожорберд, Хтудре и др. Это преимущественно однонефные базилики с крестово-купольной композицией, построенные по принципу армянского народного жилища-гхачтуна.

В монастырском комплексе Бри ечн, в поселении Вачар-Цмакаохе, Мартакерте, Чартаре, Мец Тахларе и Тохе сохранились характерные для армянского строительного искусства раннего средневековья базы, капители, межевые камни и дорожные указатели. В крае наблюдался также расцвет рукописного и переводческого дела. Были созданы уникальные произведения: "Плач" Давтага Кертога, "История страны Алуанк" Мовсеса Каланкатуаци. Однако национальный расцвет, к сожалению, продолжался недолго. Фанатичные персидские жрецы не желали мириться с тем, что в непосредственной близости от их рубежей набирал мощь, распространял христианство и имел самостоятельную государственность армянский край. Была задействована лицемерная и коварная восточная политика, вследствие которой в конце VI в. в Арицахе и составляющем с ним единую этническую целостность Утике, административным центром которого являлся Партаев-Бердаа⁶, на смену древнему правящему армянскому княжескому роду Аран-

6 Егише, О Вардан и армянской войне, Ереван, 1957, с. 125-127 (на арм. яз.).
7. Мовсес Каланкатуаци, История страны Ацуанк (пер. Ш.С. Симбатяна),

8. Известный русский историк С.М.Соловьев, описывая в своем классическом

труле походы русских в Закавказье в 943-944 гг., сообщает, что "они поднялись вверх по реке Кура и внезапно явились перед Бердаа, столицю Апрана, или нынешнего Карабаха. Бердаа один из древнейших городов привокзальных - принадлежал армянам еще в V.". См.: История России с древнейших времен, М., 1959, т.1, с.151.

ցու առաջին հովվատես ԱԳԻՋՈՐ Լուսավորչի հիմնադրած առաջին ամարտելի ու վկայարանների թվում է նաև Արցախի Ամարաք. որի հորինվածքը, անտարակոյս, օրինակ է ծառայել Երկրամասի հաջորդ Եկեղեցիների կառուցման համար: IV-VII դարեր Արցախում կառուցված հուշարձաններից են Լուսավորչի բոռ Գ-դիրիխի դամբարանը. Գլխու կամ Հոռեկավանքը. Եղիշե Առաքյալի վանքը. Գաղիկանքի հնագոյսն Եկեղեցին. Վաշագան Բարեղաւաշի ամարտը. Օխոք դրոնանին. Խոժոռաբերդի զմբերավոր ամարտը. Խոտուրեն և այլք:

Դրանք հիմնականում միանալ բազիլիկներ են. հայկական ժողովրդական գլխաւոների՝ զմբեր-երիխի սկզբունքով կառուցված զմբերավոր-խաչածի հորինվածքով դահիճներ. որոնք իրավամբ համարվում են վաղ միջնադարի հայկական ճարտարապետության նեանակալից ստեղծագործություններ:

Հայկական ժինաւոների ընորոց՝ ‘վաղ միջնադարյան’ խարիսխներ. խոյակներ սահմանաբարեր ճանապարհացոյց կորողներ են դահիճանքեր. Բոյ Եղիշի վանքային հանալիրում. Ծնակահողի Վաճառ բնակատեղում. Մարտակերտում. Շարշարում. Մեծ Թաղերում և Տողում:

Դրանք գուգահեռ Երկրամասում ծաղկում առյօնին նաև մատենագործունք. ճարտարապետությունը. գրականությունը. բարգմանությունը: Վաղ միջնադարյան հայկական ստեղծագործական մաքի փայլուն զորդերից են Դավթակ Քերքոյի «Ալբր». Մովսես Կաղանկավացու (Հայոց արեւելից կողմանց) դասմությունը»:

Ազգային վեերի ուղին. դժբախտարար չեր կարող հարաւոնել. բանի դարսիկ մոլեռանդ մոգերը չեին կարող հանդուրժել. որ իրենց Երկրին այդքան մոտ հզորանար և բրիտանություն աւագածեր ինքնուրույն դեսականություն ունեցող հայկական Երկրամասը. որի Եկեղեցին իր ազդեցությունը աւագածել է մարդության գրեթե ամրող աւագածություն: Գործի դրվեց արեւելյան խարդախու ու մանլիշ բաղադրականությունը: Եվ ահա. VI դարի վերջերին Արցախում և իր դասմական ճակատագրով Արա հետ մի էրնիկական ամրողություն կազմված Պոտիում. որի կենարնեն էր “Պարտավր” հայկական իշխանական արագածական իին տունը Առանահիկները. փոխարինվում է մի նոր հարսությունով Միհրանյանների ժիրամետությամբ: Սակայն նրանք ընտով հայացան և ավելի խան Երկրաց հայանդաս խաղաքականության ընորիկ. բարերախտարար. կարողացան դահողանել Երկրամասի ներքին և արտաքին ամրողականությունը:

Աղվանական ճարդարանությունն իր գոյությունը դահողանեց մինչև արաբական հարձակումները: VIII դարի սկզբներին այն նոր Արցախի խալիքաքարության կազմած Արմենիա վարչարադարձին միջնադարական մեջ և անվանվեց Երկրորդ Արմինիա:

Թե Աղվանական ճարդարանության (V-VIII դդ.) թե Արմինիայի գոյության ժամանակներում (VIII-IX դդ.) Կուրի աջափնյա հայկական Պոտիում և Արցախում թեև առյուն էին նաև դարսիկներ արաբներ. հավանաբար նաև այլազիներ սակայն հայեր կազմում էին բացարձակ մեծամասնություն և Երկրամասի տևականական ու բարեկան լյանին տոն սփոյները հենց հայ իշխաններն ու հայոց Եկեղեցին կին:

Այսուհետեւ նաև IX-XI դդ., երբ իիջապ նահանգները ճանում էին Բագրատունիների հայկական բազությունը. իսկ սելջուկների Անդրկովկասից արտաքինություն հետո (XIII դ.) Զարգայանների հայկական իշխանությունների մեջ:

Այսուհետեւ Արցախի սկզբանե եղել է հայ ժողովրդի բնօրանուների մեջ. ունեցել է բացառապես հայկական Հայկ Նահանդեսի սերունդների սկզբնավորված նախարարական իշխանական տուն. որն էլ իր հերթին միշտ է հայոց միանական բազություն կազմի մեջ:

шահиков пришло господство рода Мигранидов, имевших персидское происхождение. Однако они стали армянами и в период своего двухвекового владычества Мигранянам удалось сохранить внутреннюю и внешнюю целостность края. Агванское марзпанство просуществовало до арабского нашествия, а в начале VIII в. было включено в образованную Арабским халифатом административно-территориальную единицу Арминия и стало называться Вторая Арминия.

Как во времена Агванского марзпанства (V-VIII вв.), так и в период существования края Арминия (VIII-IX вв.), в армянском Утике (правобережье Куры) и Арцахе армяне составляли абсолютное большинство населения. В экономической и политической жизни провинции тон задавали армянские ишханы-князья и армянская церковь.

Так было и в IX-XI вв., когда упомянутые земли входили в состав армянского царства Багратуняц, а после изгнания сельджуков из Закавказья (XIII в.) - в состав армянских княжеств Закарянов.

Таким образом, Арцах, главная княжеская династия которого с незапамятных времен происходила от потомков прародителя Гайка Наапета, был мощным оплотом армянского народа в борьбе за независимость и являлся одним из культурных ареалов Армении.

Древние летописные источники, а также видные русские ученые К. Тревер, С. Юшков, А. Якобсон, А. Новосельцев, В. Пощуто, Л. Черепнина и многие другие единодушно свидетельствуют, что кавказские албанцы ушли с арены истории еще в VII-VIII вв., и что фильтрация турецкого этнического элемента в Закавказье до XII в. была незначительной. Однако в трудах азербайджанских авторов, решивших скорректировать историю по собственному усмотрению, является на свет мифическая Кавказская Албания (XI-XIII вв. и даже вплоть до XIX в.) со своей столь же мифической историей и культурой. И вот эту Албанию азербайджанские историки, оглядевшись в поисках подходящих предков для своего народа, и объявили своей родиной, остановив выбор, таким образом, на ушедших с исторической арены агванах, несколько не обеспокоившись тем фактом, что сегодняшние азербайджанцы не имеют никакой этнической связи с Агваном. Кроме того, как справедливо указывали вышеупомянутые русские ученые, Арцах и его культура никогда не были албанскими, а только и только армянскими, и носителями ее были армяне правобережья реки Куры⁹. Так что потуги азербайджанцев на древность выглядят совсем уж нелепыми. Вот почему откровенно воровскими являются попытки приписать “албанской” цивилизации крупнейших деятелей армянской культуры. Нельзя не согласиться с доктором философских наук Михаилом Капустиним, что эти лжеученые “слегка поднахватались в истории своей национальной или региональной культуры и козыряют этим, где могут”. Например, “перетягивают старых классиков... из одного национального “лагеря” в другой, каждый из спорящих норовит записать их в “святы” своей нации, забывая при этом, что в эпоху Низами еще не было азербайджанцев как отдельной народности”¹⁰.

Возникает законный вопрос: если в эпоху Низами, т.е. в XII в. не было даже азербайджанской народности как таковой, как могли у азербайджанцев объявиться вдруг средневековые архитектурные памятники?! И совсем безнравственны посягательства на живших в Арцахе в VII в. армянского поэта Давтага Кертоға, историка Мовсеса Каланкатуаци, которых в числе других пытаются причислить к деятелям “азербайджанской культуры”

11 Առաջնավոր դասմարտան Ա. Մորովյունի իր «Առաջատանի դասմությունը հնագոյն ժամանակներից ի վեց» դասական հետազոտության մեջ նկարագրելով ուսուների արշավանքն Անդրկովկասում 943-944 թթ հայուններ է այս ժամանի. որ նրանին Բագրատան Կուրի հոսանքն ի վեր և հանդած հայունվեցին Պատագ Բարդան Առաջի կամ Անդրկասի Արշավանդ անցրախանակի դեմ հայուններ է որսական դրուս Վ դարում»: Տես Անդ. Առաջ. 1959, հ.1, էջ 151:

9. А. Некрасов, Когда критерий - объективность, "Голос Армении". 30 января. 1991 г.

10. М. Капустин, Состав земли не знает грязи, "Советская культура", 27 декабря. 1988.

Արաբական ժրադեմուրյան շցանում և Արցախի հայ իշխանները եռանդուն կերպով զիսավորում էին Արցախի բալիստական ու հոգեոր կյանքի առաջընթացը: Նրանց հովանավորությամբ բարգավաճում են մշակութային այնպիսի կենտրոններ: Ինչողիսի էին Ամարասը Մյուս Հարաբեր գավառում. Ծիծեռնավանքը. Վարագգործավանքը Քերդածորում. Կատարովանքը. Օհուց դրենին. Գշիշը Դիզակում. Հոռեկա կամ Գլխովանքը. Զրվեշիկ կամ սր. Եղիշէ Սովորյանի վանքը Մեծկողմանի գավառում. Անկորավանքը և Գանձասարը Մեծառանից գավառում. Վաշագանի տաճարը Պիտիում. Գաղիվանքը և Խաղավանքը Վայլունիքում և այլք:

IX դարի սկզբին Խաղական աստյանցից վեցացված Միթրանյաններին նորից փոխարիններու եկան Սունեահիկները: Նրանց երկու մատունակ ճյուղերը՝ մեկը Խաչենոս Խաչենավեհի և Խարբանի հովտում. մյուսը Դիզակում՝ իրենց դասկեցին հակառարական հաղթական ճակատամարտերով: Ճիշտ է. ճակատամարտերի խիզախի կազմակերպիչներ Սահմ Սմբատյանը՝ Խաչենի տերը և Եսայի Արու Մուսենը՝ Դիզակի տերն ու քրիչ դաշտանուրյան լեզնդար հերոսը՝ վեցիվեց բնկճում են թշնամու խարդավանիչից. սակայն նաև արժանավոր ժառանգործներին Գագիկին և Համամ Գրիգոր Բարեղաւանին հետագայում հաջողվում է իրենց ժրույթների անառիկ դաշտեկ օսար ասղակիչներից:

Այսուհետեւ ամեն անգամ. երբ դարտադրվում էր լինել շինելու կենսական խնդիրը. տեղի հայ բնակչությունը ըստում էր դարսութագվել իր երկամասի անձաշելի բեր ամրոցներում: Առավել հայտնի են Կաշաղակարեղը. Շիկաւարը. Խաչենարեղը. Տիգրանարեղը. Միթրանարարը. Խոհանարեղը. Ականարեղը. Լուսնարեղը. Զրաբեղը. Մածնարեղը. Դոդը. Գոռոզը. Ցորաբեղը. Խոժոռաբեղը. Անուտուկը. Դիզակայքը և ուրիշներ. որոնց հոր դարխանությունը տակ բացում նեանավոր դեմքեր են տեղի ունեցել. Արդեւ կանոն արցախական բեր ամրոցների համակարգի մեջ առաջնական դեր են խաղացել Խարայրները. ազդականային կայանեները:

Արցախ Դարարադի հարյուրից ավելի բերդ անոցներն իրենց տեղական առանձնահատկություններով հանդեւ հար և նաևն են Հայատանի մյուս նահանգներում դահլիճնաված բերդերին և համարվում են հայկական ամրոցաշնորյան դասական սկզբունեցուվ կառուցված ինժեներական խոռոշ դաշտանական համակառուցներ:

IX դարի վեցին արաբական լուծը բորբաված Արցախը Հայատանում հաստաված Բագրատունյաց բազմավորության կազմում Հայոց Արեւելից Կողմանց նահանգներից մեկն էր Արքունի արդեն դադարել էին երկամասի համար սոլանավիտ լինելուց. սերուկ բուրդերը դեռևս չին ենացել իսկ դարսկեները բվեցված էին: Հզորանում էին տեղական Սունեահիկ իշխանությունները. կառուցվում նոր վանեային համային եկեղեցներ կերտվում բազմաթիվ զմայելի խաչարեր են ավելի ամրացվում բերդերը. վերաշնորհ ավերված բնակավայրերը. Դա հայրենահական վերելիք մի նոր ժամանակաշրջան էր որի արքափեր երկամասի ճարտարակեական նեանավոր Խարզմանչաց վանքի համարին է (989 թ.). Հաղարծնի և Աստվածածնի եկեղեցին (1071):

Աշխուժանում էին գրական կյանքը. մատենագրությունը. մանուկաշուրջունը դեկորատիվ կիրառական արվեստը: Համամ Արեւելը. Վախիքանյանների և Փատիսոսի իշխան Սահմ Սևադակը. Վախիքանյանների մատուրային կյանքի արգասիթի են միջնադարյան հայ մատենագրության հանրահայք Երկերից Մովսես Պատիսությունը «Պատմություն Աղվանից աշխարհի» և Միխրատ Գուշի «Դատաստանագիրքը» հայ և համախահայի իշխառագանքան մժի հանճարեղ ծնունդը: Աղա հանդես եկան Վարդան Արեւելիցին. Վիրակոս Գանձակեցին. Գրիգոր Ակնեցին. որոնի Ստեփանոս Օրբելյանի և Միխրատ Վյշիկանցու հետ միասին ներկայացնում են XIII դարի հայ մատենագրությունը:

В первом арабского владычества армянские князья Арцаха продолжали свою энергичную деятельность на благо родной страны. Под их покровительством развиваются и крепнут такие культурные центры, как Амарас в провинции Миус Абанд, Цицернакаванк и Варазгомаванк в Бердадзоре, Катарованк и Гтич в Дизаке, монастыри Сурб Акоп и Гандзасар в провинции Мешараниц, храм Вачагана в Пианике, монастыри Дали и Хатра в Вайкунке и другие.

В начале IX в. вновь набирает силу княжеский род Араншахиков, который приходит на смену уделенным с политической арене Мигранянам. Две их ветви (одна правила в Хачене, в долине рек Каркар, Хачен и Тартар, другая в Дизаке) увенчали себя ратной славой в победных анти-арабских сражениях. Правда, отважные полководцы, участвовавшие в этих боях «Сахл Смбатян» (владетель Хачена) и князь Есаян Абу Мусе (правитель Дизака) были в конце концов повержены в результате коварства и козней врага. Однако достойные их преемники сумели обеспечить неприступность своих владений и в последующие века.

Для повышения обороноспособности своих владений арцахские князья проводили большие работы по укреплению монастырей. На недоступных вершинах гор вблизи многих монастырей они возводили крепости, где во время опасности укрывалось местное население и хранились монастырские ценности. Наиболее известными крепостями Арцаха были: Ка-чахакаберд, Шикакар, Хаченаберд, Тигранаберд, Циранакар, Хоханаберд, Аканаберд, Левонаберд, Джраберд, крепости Гюлистан, Фарисосса, Майраберд, Тох, Гороз, Цораберд, Хожораберд, Амтук, Дизапайт и другие, за мощными стенами которых происходили знаменательные события. В фортификационной системе арцахских крепостей первостепенную роль играли пещеры и продуманная система сигнализации.

Более ста крепостей Арцах-Карабаха, при всех их местных особенностях, очень похожи на укрепления, сохранившиеся в других провинциях Армении, и представляют собой крупные инженерные оборонительные сооружения, созданные по классическим образцам армянского военно-фортификационного строительного искусства.

В конце IX в. Арцах, сбросивший с себя арабское иго, стал одной из восточных провинций в составе утвердившегося в Армении царства Багратуни. На его территории были образованы два мелких царства, подчиненных армянскому царю. Одно из них находилось в Дизаке под властью Гагика (внука Есаян - легендарного защитника крепости Ктиш-Городзаберд, который 28 раз успешно отражал атаки арабского полководца Буги). А второе располагалось в Хачене, где царствовал Амам Аревелци-Барепашит (внук Сахла Смбатяна, того самого хаченского князя, который взят в плен персидским завоевателем кровавого Бабека). Арабы уже не представляли собой угрозы краю, турки-сельджуки еще не появлялись, а персы были разобраны. Поэтому период правления парской династии Багратуни явился временем созидательной деятельности и бурного развития культуры. Арцах, как и вся Армения, переживал период расцвета и духовного возрождения. Набирали силу местные княжества Араншахиков. Расширялись старые и строились новые монастырские комплексы, к древним церквам пристраивались гavitы-жаматуны (приделы), воздвигались новые храмы, часовни, гражданские сооружения различного назначения (никоты, греко-языческие, родники, бани и другие коммунальные и производственные постройки), создавалось множество

11 Кстати, арабские историки признают Сахла Смбатяна, владевшего Арцах-Хаченом и окрестными провинциями, армянским патриархом, одним из ишханов Армении.

Հ դարից սկսած Եւկրանաի բաղադրական և մժակութային կյանքում վիրխարի դեր է կատարում Խաչենի հեխանորդունը: Նրա ընդգրկած տարածքը՝ հասկառես Խաչենագետի մժարքանի Կարկանի և հեխանագետի ավագանների՝ դառնում է հայկական մժակութիւնի ամենաածաղկուն օրբաններից մեկը:

Արցախի կամ աղյօն նուան անվանադես փոխարինած Խաչենը
XI-XII դարերում ենթակվում է սելջուկ բռութերի հարձակումներին:
XII դարի վերջերից Խաչենը մտնում է Զաքարյանների վկասորութ-
յամբ ազատագրված հյուսիսարևելյան Հայաստանի կազմի մեջ:

Ի դեռ, Ըստանական կայսր ԿԾիրանածինը (X դ.) նամակագրական կառի մեջ էր Հայաստանի Խաչեն Արցախ նահանգի իշխանության հետ՝¹⁾

Խաղաղ կյանքի կարճաւու ժամանակաշրջանում ստեղծվեցին ճարտարապետական մեծաթե՛ կառուցվածներ: Փասորնեն XII-XIII դարերում ծևափորվեց հայկական ճարտարապետության արգախյան դրորոցը, որի գլուխգործոցները հիմնականում կենտրոնացված են վանքային համայնքներում: Դրանցից Մակարավանիքի և Վասվածածին եկեղեցին (1198). Նոր Վարագավանիքի և Նուև ասմարը (1190-1200), Գանձասարի Հովհաննես Մկրտչի եկեղեցին (1216-1228), Խորանաւասի կարողիկեն (1216-1238), Գուշավանիքի եկեղեցին (1191-1241), Գաղղվանիք խուռ համայնքի կարողիկեն (1214), Գշավանիքի զիսավոր եկեղեցին (1241-1248). Բոլի եղջի համալիրի որմնափակ խաչբարերը (1230-1270), Խաղավանիքի կարողիկեն (1204) և այլք համարվում են հայ ճարտարապետական փայլուն ստեղծագործություններ՝ Միաժամանակ, վանքային համայնքները եղել են ոչ միայն խուռ կրոնական օջախներ, այլև բարձրականության ազգային ազգային կենտրոններ: Բորբ եթեղեցի կան ոնդելու, որ ոչ մի տեղ եկեղեցին այնուեւ կառված չի եղել ժողովրդի հետ. ինչողև Հայաստանում: Ի դեմք, Երևանությունը Հայաստան մոտ է գործել մեր բավականության առաջին դարում: 293.301 թթ. ընթացքում տարածվել է Մեծ Հայքի բազավորության մեջ. Տրդա Գ բազավորի (274-330 թթ.) և ս. Գրիգոր Լուսավորչի ջամփեռը: 301 թ. այն դաշտունաղեն հրավիկել և Մեծ Հայքի դաշտունական կրոն: 302 թ. Կեսարիայի միտրոպոլիտը Գրիգոր Լուսավորչին ծեռանդրել է արքունիքություն: Այնուհետև Լուսավորչը և իր հաջորդները կրել են «կարողիկոս հայոց մեծաց» տիտղոսը: Մինչև 368 թ. հայոց եկեղեցին ստորագաված էր Կեսարիայի միտրոպոլիտությանը: Պատ բազավորի հասուկ կարգարությանը այն «տիեզերական» եկեղեցու կազմում դարձավ Կեսարիայից անկախ. ինչնուրույն և մինչև այժմ դահունանում է իր անկախությունը:

Ի դեռ, վաղ միջնադարում հայ եկեղեցու իրավասության սահմանները սարածվում էին նաև Երկիր հյուսիս-արևելից նախանգների վաշշաբաղստական աճրոյց սարածում։ Երցախ-Ռատիկ նախանգների Եղիսկողոսությունների արոռանիս կենսությունները Ամարար, Մեծառանիք, Գարզմանը, Պարտավը, միացած էին բոլոր Աղվանիք Կաղաքական, Քականական, Շաբի և այլ Եղիսկողոսությունների հետ ու կազմում էին հայ եկեղեցու Աղվանիք մարզանության թեմը։ Բայց բանի որ մարզության կենսուրը 462 6.36 թթ. եղել է Պարտավը, բնականաբար նրա Եղիսկողոսությունն ասացել է առանձնահատուկ կարգավիճակ և ասիհճանաբար դաժեռ մարզության պիտակություն կազմակերպություն կենսուրն սկզբուն որոշեալ Եղիսկողոսությունն է, իսկ VII դ. սկզբից, արդեան, որոշեալ կարողիկոսությունն է Վարդիսավ, հայ առաքելական եկեղեցուց առանձնացվել և կազմավորվել է մի իմանուրոյն եկեղեցի, որը միշտ է ենթարկվել է Վահնայն հայոց կարողիկոսին։

Սիցիլ Խարի սկիզբը Հայոց Արևելից Կողմանց հոգեւոր կենտրոնի գտնվում է **Պարտավուճ** Այնուհետև Խաղաղական քաղ իրավիճակից Երեխով, Տեղափոխում է **Բերդավ.** Չարեք. Ա-ամի՞ց **Պարտիկը.** Չարեք: Խակ XIV թ. սկսած Եկեղեցական հոգեւոր կենտրոնն է:

изумительных хачкаров, укреплялись крепости, восстанавливались разрушенные поселения. В этот период были построены знаменитый архитектурный комплекс края монастырь Таргманчаци (989 г.), церковь Сурб Аствацацин Агарцина (1071 г.).

За время мирной передышки, в эпоху правлений Амама Аревелци, Вахтанга Атеркеси, князя Фарисоса - Саака Севады активизировалась также культурная жизнь края. Лучшими показателями уровня развития арцахских армян являются созданные ими прекрасные творения архитектуры, литературы и искусства, которые занимают достойное место в ряду памятников мировой культуры. В тиши монастырских келий писали летопись своего времени историки Мовсес Дасхуранци и Киракос Гандзакеци, в Гошаванке и Дадиванке творил выдающийся представитель армянской юридической мысли, автор знаменитого "Судебника" Мхитар Гош. Армянскую средневековую литературу (XIII в.) в Арцахе достойно представляли Вардан Аревелци, Григор Акнели, Степанос Орбелян и Мхитар Айриванец.

Начиная с Xв., огромную роль в политической и культурной жизни края играет княжество Хачен. Охватываемая им территория, особенно бассейны рек Хачена, Тартара, Каркара и Ишханагета, становится колыбелью арцахской школы армянской архитектуры.

Однако мирная жизнь часто прерывалась на целые столетия. Так, в XI-XII вв. в Арцах хлынули орды турок-сельджуков, сокрушая и сжигая все на своем пути. И лишь в конце XII в. край вошел в состав освобожденной Закарянами северо-восточной Армении. И в который раз на протяжении своей долгой истории этот гордый, непокорный и талантливый народ вновь приступил к созидаельному труду. За короткий период мирной жизни были воздвигнуты сооружения, представляющие собой большую архитектурную ценность. В XII-XIII вв. фактически оформилась арцахская школа армянской архитектуры, шедеврами которой признаны такие сооружения монастырских комплексов, как церковь Сурб Аствацацин Макараванка (1198 г.), храм Сурб Ншан Нор Варагаванка (1190-1200 гг.), Соборная церковь Ованнеса Мкртича, придавшая блеск и величие Гандзасару (1216-1238 гг.), Католике Хоранашата (1211-1222), церкви Гошаванка (1191-1241 гг.), Соборная церковь знаменитого монастыря Дадиванка (1214 гг.), главная церковь Гтчаванка (1241-1246 гг.), великолепные хачкары комплекса Бри ехци (1230-1270 гг.), Соборная церковь Хатраванка (1204 г.) и многие другие. Эти памятники относятся к числу блестящих произведений армянского архитектурного искусства.

текущего искусства.

Монастырские комплексы были не только крупными религиозными очагами, но и влиятельными политическими, культурными и просветительскими центрами. Есть все основания утверждать, что нигде в мире церковь не была так связана со своим народом, как в Армении. Первые апостолы, как известно, начали проповедывать христианство в Армении еще в I в. н.э., однако только в 293-301 гг. оно, благодаря усилиям царя Трдата и первого католикоса армян Григора Лусаворича, распространилось по всей стране. В 301 г. в Армении, как уже было сказано, впервые в мире христианство официально было провозглашено государственной религией.

* * *

Найбольшего расцвета у армян Арцаха, как и всей Армении, достигли книжная миниатюра и фресковая живопись. Можно со всей определенностью сказать, что ни в одной провинции исторической Армении церковная фресковая живопись не получила столь широкого распространения и не оставила столь заметного следа, как в Арцахе.

12 Տես Կ Ծիածանին Բյուզանդական արքունիքի առաջնորդությունների մասին.
Ձեռ Ա 48:

13. А. Л. Яковсон. Из истории армянского средневекового ювелирства (Гандзасарский монастырь XIII в.). „Исследования по истории культуры народов Востока“ (Сборник в честь Н.А.Обобщина. М.-Л. 1960). стр. 151.

Գանձասար: Այդ ոլուսձառով է անվանվում Եր Գանձասարի կարողիկոսություն: Այն գոյություն է ունեցել մինչև 1836 թ. այնուհետև ուստական իշխանությունների միջամտությամբ բաժանվել է երեք թեմերի Արցախի, Գանձակի և Շամախու: որոնք ինչողեւս միշտ են: Ենթական էին Եզմիածինի հայոց կարողիկոսությանը:

Հայ եկեղեցին Արցախի Ղարաբաղում դադարել է գոյություն ունենալ 1932 թ.: Այդ ժամանակ դեռ գործում էին 112 եկեղեցի և 18 վանք, որոնցում ծառայում էին 276 վանական: Ծույզ 60 տարի Արցախի բանական իշխանության տարիներին, Արցախում չեղ գործու ոչ մի եկեղեցի: Միայն ըստորիվ Ղարաբաղյան հումքու շարժման, հնարավոր եղանակ Արցախում նորից բացել եկեղեցների և վաների դրուերը: Հայ եկեղեցուն են վերադարձվել Ամրագի, Գանձասարի վաները, Հարդուրի, Մարտակերտի, Ծուշի և Ազերանի տղաների եկեղեցները:

* * *

Դարշագաղբետության հետ շահկառված գարգանում էին նաև Գանձակագործությունն ու ուժնանկարչությունը: Կարելի է ամենայն որոշակիությամբ ասել, որ Հայաստանի ոչ մի նահանգում եկեղեցական ուժնանկարչությունն այնքան լայն կիրառում չհավաք և նկատելի հետք չըստեց: որքան Արցախում¹³: Գրա փայլուն վկայություններ են Գաղիվանիի, Կրտանց տաճարի, Առաքելոց վանի և այլ հոււշարձանների ուժնանկարները:

Հայկական արվեստի ինքնուրույն բնապահութեան է կազմում արցախական աշխարհի հազարավոր լիախարերը, տաղանաբարերը, բարձրաքանդակները, ճանանկարները, գրաքերը, հոււշարձողները և վիճակի արձանագրությունները: Վանենութեան սփոփած տաղանաբարերի ո խաչքարերի մի մասի վրա դատկերված է միջնադարյան հայ գեղոցուն իր հագուստ կաղուստով, հոգևորականն իր տագով: Երաժշտության դրդիներով և հատկապես, զինվորն իր ուազական հանդեմաներով: Սակայն հոյու արժեքավոր այլ կորողները ուսւագրավ են ոչ միայն իրենց ճանաչողական նւանակությամբ, այլև նկատելի չափով դատկերացում են տախու հայ բարգոր վարդեմեների գեղագիտական ճաւակի ու նախադրյությունների մասին:

Դեկորատիվ գարդաքանդակի մի կատարյալ դատկերացարի է Գանձասար վանիք: Հոչակալոր Աղքամար վանիքի հետ միասին այն հայ ճարշագաղբետության բացառիկ վիճականդակային բնույթը անկրկնելի հոււշարձան է:

Քանդակագործության առումով ոչ դակաս հետարգություն են ներկայացնում Գաղիվանիի ներախյուս բարձրաքանդակները, վարդյականն նախազարդերն ու խորագիր վիճագրությունները: Հայոց դամության մեջ առա տեղեկություններ կան այն մասին, որ Գաղիվանիի կարողիկեի իմանադիր Արքա Խարունը տիրատեսում էր հյուսվածենենի: մանավանդ մեծածավայ վարագույնների արագան նուր ու դժվարին արվեստին: Հայտնի է, որ նա վարագույններ և հյուսել Գուշականի, Գաղիվանի, Հաղողակի, Մակարավանի և այլ նշանավոր վաների խորանների համար: Նշված հոււշարձանների երնուակութային դատկանելիությունը, այսինքն հայկական լինեն անհետելի է, վկայված օսարազգի և հայ դատիշների հավասի տեղեկություններով, ինչողեւս նաև հայեն հազարավոր վիճակի արձանագրություններով: Դա առացուցվել է նաև գարդարվեստի բազմաթրեակ առանձնահամկություններով: Միջնադարի բոլոր փոլերում այլ կորեն անհինի որոշակի բնիհանդություններ ունեն Վենետիկական Հայաստանի գարդարվեստի հետ: դրան նոյն արման ունեն և կազմում են հայ բարագիւստի բնիհանուր նվաճումների բարկացուցիչ և անրաժան մասը:

Այսուհետ ինչողեւս իրավագիտություն նետել է ԽՍՀՄ Գլուխացությունն ինստիտուտի Տեղակալի, դատամարան Ա.Ն. Սախարովը: «Կուր գետի աջափնյա ճամակութային միջավայրը եղել է հայկական, և այլ միջավայրի տեղագործություններն ել գրված են հայեն»¹⁴: Հայկական են նշված տարածի վաները, եկեղեցները:

Ստեն Դավիանկա, հրամա Կիրանց, մոնաстыր Արակելոց և других памятников покрыты росписью - от многочисленных изображений на библейские сюжеты до светских и народно-бытовых.

Среди множества манускриптов арцахской школы исключительное место занимают Аветаран Евангелие "Меч Шена" (909 г.) и "Веапар" ("Патриарх"), которые после долгих странствий нашли свое пристанище в Матенадаране им. Месропа Маштоца в Ереване. "Меч Шен" - высокохудожественно оформленный Аветаран, восхищающий богатством и красотой своего переплета, был написан в Меч Шене (нынешний Мардакертский район). В этих рукописях повествуется об истории Арцахского края.

Изящные образцы народного искусства Восточного края Армении - тысячи орнаментальных хачкаров и надгробных памятников, в которых проявилась неистощимая фантазия, утонченный вкус и замечательный талант камнерезов. По образному выражению литовского поэта Эдуардаса Межелайтиса " хачкар, этот армянский феномен, является своеобразным символом Армении" Хачкары овеяны духом и колоритом своего времени. Одной из любимых тем арцахских резчиков по камню была тема материнства и вечности бытия. Эти выдающиеся мемориальные памятники армянского народа имели разнообразную функцию: они возводились в связи со славными победами, во имя сохранения мира, по поводу получения в дар сел и других владений, строительства церквей, монастырей, мостов и т.д. Эпиграфические надписи как арцахских, так и многих других, разбросанных по всей Армении хачкаров, просят помянуть в молитвах, молят о спасении души, взывают к Богу. Еще в начале XX в. академик И. Орбели пришел к выводу, что "крестные камни с изображениями людей впервые в Армении были обнаружены в Хачене, где вообще излюблена орнаментация рельефами, где на стенах храмов, помимо ктиторских групп, обычных и для других местностей Армении, встречаются довольно большие рельефные сцены, а именно - в Хачене"¹⁵ История сохранила имена мастеров-резчиков по камню Газара, Хаченика, Шазна, Погоса, Атанеса, Аветиса (XI-XIII вв.) и других. Созданные талантливыми руками, эти каменные кружева являются наилучшим памятником самим мастерам Арцаха.

В армянской историографии есть множество сведений о том, что по вышивкам основательницы Соборной церкви Дадиванка Арза-хатун Арцруни были созданы многие арцахские хачкары. Известно также, что благочестивая Арза-хатун ткала занавеси, покрывала для алтарей Гошаванка, Ахпата, Дадиванка, Макараванка и других монастырей.

Наряду с выдающимся творением армянского классического зодчества - церковью Сурб Խաչ Ախտար, высокую ступень развития средневековой архитектуры представляет собой также монастырь Гандзасар. Украсением его является архитектурно-декоративное убранство Соборной церкви Сурб Օվանեսա Մկրտича, богатое пышным ажурным орнаментом и барельефами. Недаром А. Якобсон назвал Гандзасар "жемчужиной армянской архитектуры"¹⁶ Гандзасарский монастырь по своим архитектурно-художественным достоинствам стоит в ряду таких шедевров средневековых монастырских комплексов Центральной Армении, как Ахпат, Санайн, Мшкаванк, Гошаванк, Макараванк, Татев и другие. Гандзасар был одним из крупных политических и духовных центров Арцаха, на протяжении многих веков он был резиденцией католикоса Восточной Армении, очагом просвещения и культуры, организатором национально-освободительного движения армянского народа. В конце XVII начале XVIII вв., в период царствования Петра Великого, под непосредственным руковод-

13 И.А. Орбели, Избранные труды, 1963, с.196.

14 Якобсон А., Из истории армянского зодчества (Гандзасарский монастырь, XIII в.), Сборник в честь И.Орбели, М.-Л., 1960, с.151.

իսաքաբերը, բերդ-ամրոցները, ինչդես նաև հնագիտական, դաշտա-
ճարտարապետական մյուս բոլոր հոււածանները։ Հայերն են փո-
րագրված տասնյակ հազարավոր վիմագրությունները։ Հայ ժողովրդի
դատությանն են վերաբերում նաև արծանագրություններում հիւա-
սակվող դեղիները, դեմքերը, իրադարձությունները՝ բազմիցս վկայված
հայ դատմիջների երկերում, օսար հեղինակների աշխատություննե-
րում։ Հայկական են նաև այդ հոււածանների անունները։ Եվ դա
դատահական չէ։ Որպինեւս Արցախը նույնդես Հայաստան է, նրա
առաջատար նահանգներից մեկը։ Դա արտահայտված է դեռևս Ներո-
նի ժամանակներում դատի վրա փորագրված աշխարհի մարմար
ֆարսեզում, որը դահվում է Հռոմում։ Կողիզեից ոչ հեռու։ Արցախը
հայկական լինելու իրողությունը հաստավում է նաև XIII դ. դարսիկ
անանուն աշխարհագիր վկայությամբ՝ «Խաչենի» (Արցախի-Ծ.Ս.)
բնակչությունը հայկական է»¹⁶, իսկ վրացիներ նույն են։ որ «նրանց
ցարին անվանում են բագավոր»։ Եվ ահա Խաչենի Արցախի հայ
բնակչությունն իր հայկական հողում ստեղծել է հայկական ճշակու-
թային միջավայր։ Այն էլ ասենիք, որ Արցախի հայերը ոչ միայն դատ-
կանում են արմենիդ նարդարանական ընտանիքին, այլև ուստի հայս-
նի մարդարան Վ. Բունակի համոզմամբ՝ կազմում են այդ ժիղովի
ամենացայտուն ենելկայացուցիչները¹⁷

ством католикоса Гандзасара Есая велись переговоры с целью присоединения Арцах-Карабаха к России¹³.

* * *

Культурно-этническая принадлежность отмеченных памятников, то есть их армянское происхождение, никогда и ни у кого не вызывала сомнения. Но чтобы донести эту мысль до читателя, необходимо было избежать эскалации бредовых идей азербайджанских фальсификаторов, претендующих на ученость, нам приходится говорить о вещах общеизвестных, ибо все это достоверно свидетельствовано в трудах армянских и иноязычных историков-летописцев, а также в тысячах армянских эпиграфических надписях. Об этом свидетельствуют многообразные характерные особенности армянского декоративного искусства Арцаха, которые демонстрируют определенную общность с декоративным искусством Центральной Армении. Сравнивая те же корни, они являются составной и неотъемлемой частью достижений общеармянского архитектурно-строительного искусства, отличаясь при этом самобытными и интересными особенностями.

Таким образом, как справедливо отметил в недалеком прошлом заместитель директора Института истории АН СССР А. Н. Сахаров, "культурная среда Правобережья реки Куры была армянской, и произведения этой среды написаны по-армянски"¹⁶. Армянскими на указанной территории являются монастыри, церкви, хачкары, крепости, а также все другие археологические и историко-архитектурные памятники. Армянскими письменами и на армянском языке высечены десятки тысяч лапидарных надписей. К истории армянского народа относятся также упомянутые в надписях события, люди, эпизоды, засвидетельствованные во многих сочинениях историков и в трудах иноземных авторов.

Армянскими являются также названия арцахских памятников. Хроник VIII в. Степанос Сюнечи говорит о существовании арцахского диалекта армянского языка, что вполне естественно, ибо Арцах тоже Армения. Об этом свидетельствуют не только древние греко-римские источники, но и мраморная Карта мира, созданная еще в эпоху правления императора Нерона. Эта реальность подтверждается также письмом византийского императора Константина Порфирородного (Х в.), которое было адресовано Армении, а именно хаченским вельможам¹⁰ Персоязычный аноним (XII-XIII вв.) тоже пишет об армянах, населяющих Хачен¹¹, т.е. Арцах. То, что Арцах находится в Армении, и там проживают армяне, свидетельствует немецкий путешественник Ганс Шильбергер¹² (XIV в.).

Говоря об армянах Арцаха как антропологической разновидности арменоидов, известный советский антрополог В.Бунак утверждает, что они являются самыми яркими представителями этого типа⁹. Более того, как писал видный русский публицист и общественный деятель Сергей Городецкий: "Природа и история создали в Карабахе ярко выраженный тип. Рассеянные по всему свету, карабахцы легко могут быть узнаны. Широкий размах, беззаботная храбрость, склонность к риску, уверенность в себе, своеобразное упрямство, прямолинейная настойчивость, патриархальность в семейном быту - вот симпатичные черты карабахца, явля-

15 Эзов Г., Сношения Петра Великого с армянским народом, С.-Пб. 1898.
с.154.

16 См.: Письмо А. Сахарова (на бланке Института истории СССР Академии наук СССР) от 17. 06. 87г., № 14105-2115, 6-77, подлинник.

17 Константий Порфиородный. О церемониях византийского звала, книга 11. гл. 48.

18 ЛОИВ АН СССР, рукопись А-253. 202-Б.

¹⁹ См.: Путешествие Ганса Шильтбергера по Европе, Азии и Африке. Одесса, 1866, с. 110.

20 В.Бунак. Антропологический состав населения Кавказа. Вестник Государственного музея Грузии. 1946 г., с.96.

16 Архив АН СССР рукопись А-233 л. 2026

17 В. Бунак, Антропологический состав населения Кавказа, „Вестник Гос. музея Грузии“ 1946, стр. 96.

18 Կիրակոս Գանձակեցի. Հայոց դատմություն. Երևան. 1982. էջ 192-194:

մաքիվ տեղանուններ: Երկրամասի Արցախի՝ անոնը կորցնում է իր նախկին վաշաբաղական նշանակությունը և փոխարինվում օստահուն՝ Ղարաբաղվ:

* * *

XVII դարից սկսած Արցախ - Ղարաբաղն աղբում է քա-
ղաքական - վաշական մի յուրահատուկ կառուց-
վածքով. որը դասնության մեջ հայտնի է «մելիքուրյուն» անունով:
Հայկական Առանձանական կեխանաղեատության իմբերի գրա. մանր
ճյուղերի նման. առաջ եկան բաղաքական նոր կազմավորումներ.
որոնի Պարսկաստանի գերիշխանության դայնաններում դահդան-
ում էին տեղական իննավարտության իրավունքները. Քաջաքական
եռանդուն գործունեությամբ հայտնի էին Գյուլիսանի. Զրաբերդի.
Խաչենի. Վարանդայի և Դիզակի մելիքները". որոնի մշտական վառ
էին դահդան ժողովրդի ազատափառական ոգին. Կոփում այն գալիք
մեծ արհավիրքներին դիմակալելու համար:

Մելիքներն ունեին իրենց առանձին տղամահները ռազմական նշանակության բերդերը, ամրոցներն ու նաևավայրերը: Այստես, Գյուլիսանի մելիքի ամրոցներից մեկը գտնվում է Գյուլիսան գյուղի մոտ անմաշչելի լեռան գագարին: Խակ մյուսը Թալիշի Հոռեկավանի մոտ: Զրաբերդի մելիքի ամրոցը գտնվում է Թարքանի և նրա վտակ Թրդի միախառնման վայրում: Այդ բերդի անունով է ամբողջ գավառը կոչվում է Զրաբերդ: Խաչենի մելիքների նաևավայրը Խնձրիսան բերդ-ամրոցն էր, Պեկեսբերդի վանի մոտ: Խաչենագետի աջ ափին և կոչվում էր Ուլուտաղա բերդ: Խաչենի մելիքության մյուս ամրոցներն էին Կաշաղակարերդը, Շիկաբարը, Խոխանարեդը, որոնք գոյություն ունեին դեռևս Խաչենի իշխանության ժամանակներից: Վարանդայի մելիքի ամրոցն Ավետարանց մելիքանիս գյուղում էր, խակ մյուսը Շուշա բերդը: այժմյան Շուշի բաղադրիչ տեղում: Դիզակի մելիքի նաևավայրը Տողն էր, ամրոցը Գչաշավանի բիկունում: Բերդասարի կատարին: Դրանից բացի, Դիզակի մելիքները բերդեր են ունեցել Ցոր գյուղում և Վնեսա սարում:

* * *

XVII-XVIII դր. մասնավորապես մելիքների ժիրադետուր-յան ժամանակաշրջանում. Լեռնային՝ Ղարաբաղում կառուզված

ющиеся как бы концентрацией старинных армянских доблестей, потускневших от жестокостей истории и в чистом виде сохранившихся в Карабахе. Высокий, кряжистый народ, ушедший в горы для спасения жизни, окреп в горном воздухе и предохранил себя от заражений, постигающих жителей долин”²¹

* * *

В первой половине XIII века монголо-татарские полчища завоевывают Закавказье. Благодаря усилиям суверенного князя Арцах-Хачена Асан Джалала, край частично удается спасти от разрушений. Но после его смерти (1261) и в Хачене начинают зверствовать завоеватели, о чем подробно, с болью и горечью повествуют наши хроники и авторы памятных записей".

Длительные войны, многочисленные козни наконец привели части Северо-восточного края Армении к распаду. Его важные восточные гавары, а на востоке Арцаха равнинный Муханк отторгаются от армянской среды и теряют свою этническую целостность. Положение в большей степени ухудшается в период владычества кочевых тюркских племен кара-коюнлу (черная овца) и ак-коюнлу (белая овца), пришедших на смену монголо-татарскому игу. Периодические набеги, разруха, грабежи подорвали устои, на которых зиждился созидательный труд народа. Культурные центры пришли в запустение, значительная часть некогда благоустроенных поселков и деревень превратилась в руины. И естественно, что в крае сегодня нет ни одного памятника XV-XVI вв., который можно было бы поставить в один ряд с великолепными сооружениями предыдущих столетий.

Однако стоят в сохранности такие прекрасные образцы искусства армянских мастеров, сумевших даже под жестоким игом иноземных поработителей блеснуть своим талантом, как хачкары с их скульптурными рельефами и надгробные памятники. И хотя эти малые архитектурные формы не обладают жарким дыханием армянского ренессанса XIII в. и не отличаются таким изяществом исполнения, как хачкары Дадиванка, Гчаванка, Бри ехци и Гошаванка, они, тем не менее, по своим орнаментальным мотивам, обилию человеческих фигур, особенно всадников, ажурной вязью узоров и интересными эпиграфическими надписями относятся к ряду лучших произведений армянской монументальной пластики XIV-XVI вв.

После второго раздела Армении (1555 г.) Арцах вновь оказался в сфере влияния Ирана.

Армения в течение многих столетий была лишена государственности, вследствие чего подверглись изменению многочисленные исконно армянские топонимы. Так, название края - Арцах - потеряло прежнее административно-политическое значение и было заменено на Карабах.

Название Карабах в армянской историографии впервые встречается у Товмы Мешояпци¹³, который писал о нашествии Тамерлана. Было бы наивно полагать, что название Арцах сразу, одним махом вышло из употребления. Можно привести множество фактов, свидетельствующих, что, наряду с топонимом Карабах¹⁴ употреблялось и название Арцах вплоть до начала XX в., т.е. до злополучной передачи Карабаха в состав Азербайджана.

19 XIV η. φανεύοντι Αργακούτι, φερμάδινη ψήφη διανιωτικής ένοπλης ομάδης. Σημειώθηκε την πληρότητα της ομάδης, που αποτελείται από 120 μέλη, συμπληρωμένη με απόστρατους από την Καζακστάν.

20 XIX դարի վեցին Բաֆֆին շրջապայել է Ղարաբղում. հավատել անհրաժեշ կուրեր և գրել Ղարաբղի մեխիսնիք ուսանույունը (տես Բաֆֆի. «Խամսայի մեխիսուրուններ», Երևան, ժող., հ.10. Երևան, 1964, էջ 161-382):

2165 - #15-6 "M" - 8-22, page 1010

21 С. Городецкий, Карабах, "Кавказское слово", 23 марта 1919 г.
22 Кураков Григорий Иванович, Армения, Ереван, 1982, с. 192-194

²² Киракос Гандзакеци, История Армении, Ереван, 1982, с. 192-194.
²³ Товма Мецоянеши, История Тамерлана и его потомков, Париж, 1860, с. 20 (на арм. яз.)

24 Образовалось оно на персидской почве: в отличие от равнинной части, именуемой Баг-и сафид (Белый сад), горная часть края стала называться Баг-и сиах, что в поркоязычном осмыслиении превратилось в Карабах (Черный сад). См.: Амталла Мустауфи Каззини, Зейли Тарихи Кузита. Баку, 1986, с. 91, 95. (на русском яз.).

Են իիմնականում բազմիկ ժիղթ. առանց գմբերի եկեղեցիներ: Այս երևոյթի գլխավոր ոլատառը հնտեսական ու բաղադրական այն ծանր դրույթունն է եւ, որում գտնվում էին մելիքները: Ենիս է, դարեւ ընդ ավերածություններից ենու. մելիքների օրու երկրածառում հասավել է կարճաև խաղաղություն, որի ընորիկ վերակառուցվել են ավերած աշխարհիկ. դաշտամունային ժնուրքունները և նոյնիսկ նորեն են կառուցվել. բայց և այնուհետ դրանք ունեցել են համեմատարա դարպ հորինված և դահանջել են իր ծախսեր ու իր ժամանակ: Հիշյալ դարեւում կառուցված դաշտամունային բոլոր հուշածանների մեջ կա ընդամենք 6 գմբերավոր եկեղեցի. որից 2-ը Հյուսիսային Արցախում: Նշեմ այդ հուշածաններից ճարտարապետական առումով առավել կարևորներից մի բանիսը. Վվեշարանոց զյուղի Կուսանաց անաղաք (1616), Հերեւի և Գրիգորիս ամանը (1667), Եղիշեի վանի եկեղեցին (1655), Ծաղկավանի կաթողիկեն (1682), Երիմնանկան վանի եկեղեցին (1691), Քերտածորի Պարին Պիտ եկեղեցին (1658), Կավաբավանի բազիլիկը (1742). Տող զյուղի ս. Ստեփանոս (1747), ս. Հովհաննես (1736) եկեղեցիները. Խընձրիստանի Ծիրիանը (1772). Զրաբերդի անաղաք (1715) և այլն:

XVIII դարի երկրորդ հարուրդի սկզբին Անդրկովկասի մեծ մասը նվաճվել էր բուրբերի. իսկ Կուր-Արաբայն տափաստանի իյուսիսանելյան շրջանները բուրբական կողմնորություն ունեցող խանուրյունների կողմից: Հայաստանի միակ չնվաճված երկրածաներն Արցախ-Ղարաբաղն ու Սյունիքն էին. որոնց բնակչությունը Դավիթ Բենի. Մխիթար Սուրբաղետի. Ավան հայուրադեսի և մելիքների գլխավորությամբ համառ մարտեր էին նորմ բուրբակի դեմ հանուն ազգային անկախության:

Միաժամանակ մելիքներն ուղիներ էին փնտրում. դիվանագիտական կատեր ատեղում Եվրոպայի մի շարք թիստնեական դետուրյունների. նաև Ռուսաստանի հետ: Հայաստակած են այդ փոխհարաբերությունների վերաբերյալ վկայագրեր. որոնք. ինչդեռ նաև շրադարակած բազմարիվ արխիվային այլ փաստաթղթեր. վկայում են. որ Եվրոպական դետուրյուններն Արցախ-Ղարաբաղի հայ մելիքներին ճանաչել են որդես ինքնուրույն. անկախ իշխողների: Դրա դերձախոս օրինակը՝ Պետրոս Մեծի իրովարակն է. Պավելի կայսերական ընորհագիրը²¹: Ավելին. եղել են նոյնիսկ խոստումներ Արցախում վերստեղծելու հայկական դետուրյուն: Հայկանաւական է իշխան Գրիգորի Պոյտյոմկինի գեկույցը Եկատերինա կայսրություն. «Ղարաբաղը. որ կազմված է հայ ժողովրդից. դեմք է հանձնովի ազգային վարչությանը և այստիսով Ասմայում վերականգնի դրիստնեական մի դետուրյուն. ինչդեռ որ եղել են ձեր կայսերական մեծուրյան բարձրագույն խոստումները իմ միջոցով սված հայ մելիքներին»²²: Մելիքների բաղադրական անկախությունը և դրա դաշտում համար ռազմական ուժերի օգտագործման հանգամաններն արտացոլված են տեղում դահուանված վիճակի հիշատականներում: Դրանք հայկադես արժեխավոր են այն առումով. որ գալիս են լրացնելու Արցախ-Ղարաբաղի XVII-XVIII դարերի ազգային-ազատագրական շարժումներով հարուստ և բախտուու ժամանակաշինուագրերը:

Արձանագրությունները՝ վկայում են. որ երկրածափ մեծ մելիք Եգանի մելիքական իրավունքները նախադես հասաված են եղել: Նշված են Խրանի միակապ Նադիր շահի կողմից մելիք Եգանին տված մեծ մեծուրյունը և նուս աշխարհագրական սահմանները: Մելիք Եգանը Արցախի հայկական (վերը նշված) մահալների գավառների. մելիքությունների կառավագիշն էր կամ ինչդեռ վիճակին է համաստում «խան և բեկարենիկ»: Ոչ դակաս հետարգրական տեղեկություններ են դարունակում նաև մելիքների գերեզմանաւարերի տաղանագրերը.

Այս է տաղանը բաց իշխանի.

Եզան անունով մեծ մելիքի.

21 ԱՇԽԱ Արմենի, ստ. 290, ող. 1, լ. 244, և. 38-44.

22 Հարցում առաջարկությունները ամբողջությամբ են և Շ. Արցախ. Հանուային Ղարաբաղի բատմանաւարտադեսական հուշածանները. Երևան. 1988. էջ 81-82 և 144:

23 Այս է ներփակյալ առաջարկությունները ամբողջությամբ են և Շ. Արցախ. Հանուային Ղարաբաղի բատմանաւարտադեսական հուշածանները. Երևան. 1988. էջ 81-82 և 144:

* * *

Начиная с XVII в., в Арцах-Карабахе устанавливается своеобразное административно-политическое правление, которое в исторической науке получило название меликство. Различные ветви рода Араншахиков возглавили новые политические образования, которые во времена персидского владычества пользовались правами местного самоуправления. Активной политической деятельностью выделялись меликства Гюлистана, Джраберда, Хачена, Варанда и Дизака - независимые горные княжества меликств Хамсы" (пятерица, т. е. пять меликств). Мелики Арцаха имели свои гербы, которые, согласно родовому преданию, привлекли внимание Петра Первого и Наполеона Бонапарта". На гербе меликов Варанда Шахназарянов имеются армянские монограммы: Հ (Айастан - Армения), Մ (Мелик), Ծ (Шахназар). Над головой орла изображен купол церкви с крестом.

Мелики владели собственными дворцами и схнахами - резиденциями стратегического назначения, укрепленными крепостями. Так, крепость мелика Гюлистана находилась близ села Гюлистан, на вершине неприступной горы. Другая крепость в том же гаваре недалеко от села Талиш, у монастыря Орек. Крепость Джрабердского мелика находилась на месте слияния реки Тартар и ее притока Трхи, и по имени этой крепости весь гавар назывался Джраберд. Резиденцией меликов Хачена была крепость Хндзристан, а Улупапаберд находился у монастыря Пткесберк, на правом берегу Хаченагета. Другими крепостями меликов Хачена были Качахакаберд, Шикакар, Хоханаберд, которые существовали еще во времена Хаченского княжества. Одна из крепостей мелика Варанда располагалась в меликской резиденции - селении Аветараноц, другая - Шошваберд - на месте нынешнего города Шуши. Резиденцией мелика Дизака был Тох, а крепость его находилась за Гтчаванком, на вершине Бердасара. Мелики Дизака имели крепости также в селении Цор и на горе Внеса. Почти целиком сохранились вышеперечисленные крепости и дворцы-амараты меликов. Дворец Гюлистанских меликов Бегларянов, находившийся на территории Глхованка, состоял из множества помещений со сводчатым перекрытием. Джрабердские мелики имели три дворца-амарата, самый значительный из которых был в Кахакатехе, на правом берегу Тартара, недалеко от Джраберда. Другой находился между селениями Кусапат и Мօքրатах, на месте древнего поселения Иин мас. Следы третьего просматриваются в селе Гյолатах. Княжеский дворец меликов Хачена находился в Хндзристане. Один из двух дворцов-амаратов меликов Варанда Шахназарянов находился в Аветараноце, а другой - в Шуши (ныне разрушен). Одним из известных памятников Тоха является двухэтажный дворец мелика Дизака - Егана. Княжеские дворцы меликов Арцаха представляют собой лучшие образцы армянских дворцовых сооружений и дают богатый материал для оценки позднеранневекового гражданского зодчества.

В XVII-XVIII вв. в Нагорном Карабахе сооружаются в основном бескупольные церкви, преимущественно базиликального типа. В период правления меликов, воспользовавшись кратковременной передышкой после многовековых опустошений, в крае были не только восстановлены светские и культовые постройки, но даже сооружены новые. Однако они имели сравнительно простую композицию, и их возведение требовало малых затрат и небольшого промежутка времени.

Из культовых памятников этого времени наиболее интерес-

25 В конце XIX в. первый историограф меликов Арцаха Раффи, путешествуя по Карабаху, собрал необходимые материалы и написал историю меликов Карабаха. (См.: Раффи. Меликства Хамсы. Сочинения, 1.10, Ереван, 1964, с. 161-382).

26 См. "Փակար" ("Борбба"), Бостон, 1960. Тигуляний лист, և. 332-334.

**ՈՐԵ Է ՈՐԻՔ Բարեկամածի
Ղուկաս անունով Վարդապետի:
Սա ժրաբետեց Երկրին.
Աղվանից Արցախ նահանգին
Շատ դասլեցավ դարսից ազգից
Քան իշխանները հայոց Երկրի:**
Ա-ՃՊԳ. (1744 թ.):

ными в архитектурном отношении являются пустыня Кусанац в селе Аветаранец (1616 г.), храм Сурб Григориса в Гергере (1667 г.), церковь монастыря Егише Аракяла (1655 г.), Католике Цахкаванка (1682 г.), церковь Парин Пиж Берцадзора (1658 г.), базилика Кавакаванка (1742 г.), церкви Сурб Степаноса (1747 г.), Сурб Ованнеса (1736 г.) в селе Тох, Цитаан Хнձристана (1772 г.), пустыня Джраберда (1785 г.) и другие. К сожалению, сохранились лишь шесть купольных церквей, две из которых находятся в Северном Ариаhe.

В начале второй четверти XVIII в. большая часть Закавказья была захвачена турками, а северо-восточные районы Куро-Аракской степи - ханствами, имевшими тюркскую ориентацию. Единственным независимым краем Армении оставались армянские области Арцах-Карабах и Сюник, население которых, возглавляемое Давидом-Беком, Мхитаром Спарапетом, сотником Аваном и меликами, вело упорные бои против турецких завоевателей.

Одновременно мелики Карабаха неустанно искали пути для установления дипломатических связей с рядом христианских государств Европы, а также Россией. Опубликованы многочисленные материалы, касающиеся этих сношений. Они свидетельствуют, что европейские державы признали меликов Арцах-Карабаха в качестве самостоятельных, независимых властителей. Красноречивым примером этому служат манифест Петра Великого, императорский рескрипт Павла, который начинается следующими словами: "Державной и знаменитой Карабахской области, благородным меликам Джамшиду Шахназарову, владельцу Варандинскому и Фридону Беглярову, владельцу Гулистанскому и всем прочим этой знаменитой области владетельным меликам и юзбашам и всему народу их".

Более того, давались обещания возродить в Арцахе армянскую государственность. Примечателен доклад князя Григория Потемкина императрице Екатерине Второй о том, что Карабах, состоящий из армянского населения, должен быть передан в национальное правление, и таким образом восстановлено будет в Азии христианское государство, "каковы были высочайшие посулы Вашего императорского Величия, через меня данные армянским меликам""

Сохранившиеся в крае эпиграфические надписи-ишатакараны²⁹ рассказывают о политической независимости меликов и о применении ими военной силы для защиты своих владений. Эти надписи ценные тем, что восполняют белые страницы в истории национально-освободительного движения XVII-XVIII вв. Так они свидетельствуют, что права Дизакского мелика Егана, предоставленные ему правителем Ирана Надир-шахом, давали ему огромную власть, и отмечался географический ареал ее влияния. Мелик Еган был правителем вышеупомянутых шести маалов-гаваров-меликств Арцаха, или, как гласит эпиграфическая надпись, он был "хан и бегларбек".

2

В середине XVIII в., воспользовавшись возникшими между меликами Карабаха внутренними распрями, предводитель кочевого племени сарыджалу Панах Али при содействии мелика Варанлы Шахназара Второго обосновывается в Шошнаберде, провозглашает себя ханом Карабаха и начинает вести непрерывные войны против меликов края. Хотя ханам и не удалось силой оружия покорить законных хозяев-меликов, они, тем не менее, причинили арцахцам столь большие страдания и столь значительные разрушения, что последствия их ощущимы по сей день.

27 ШГИА Арм. ССР, Ф.200, оп.1, д.24, лл. 38-42. Сборник актов, относящихся к обозрению истории армянского народа. ч.1, с.199.

28 ПГВИА. ф.52, оп.2, л. 32, л.1, об. Польгинник.

29 Эти и другие надписи полностью см.: III. Мкртчян, Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха, Еր., 1988, с. 31-32 и 144.

Այն է ասենք. որ միջն ԽVIII դ. կեսերը Լեռնային Ղարաբաղում բարեաներ և այլազգի մոտում մասնաւութեան բնիանց առաջնային չեն եղել: Այդ են վկայութիւններն ինչպես հայկական, վրացական, ուղարկական, այնուած էլ ուստական ու աշտանական առյութները": Այս իրողությունը չեն ժիշտում նոյնիսկ խաների գրագիրները և ալրեջանցի նախահեղափոխական ցցան բոլոր դաշնարանները:

Ահա թե ինչո՞ւ Արցախի արածում արձանագրված բոլոր հուշահանները հայկական են: Հարկավ. Ծուշի խաների օրու և հետագա ըուրաց 175 տարվա ընթացքում նրանք Արցախի քափանցած եկուուններ Կովկասի բարեանները կարողացել են կառուցել միայն երկու մզկիր՝ (այս էլ XIX դ. վեցին), ավելի բան 20 հազար հայկական հուշահանների դիմաց: 1823 թ. դրույանք հայերը կազմում էին Արցախի բնակչության 84.6. դաշտիկ-բարեանները (ալրեջանցիները) 14.7. իսկ բոլերը 0.7 տոկոսը": Այստիսին են փասերը: Պատմական, հավասի փասերը: Եվ հարկավոր է առաջնորդվել միայն դրանցով, այլ ոչ թե այսօրվա բայակական դասվեներով. հարեւանների հոգեուոր ու մասկութային արժենները սեփականերու մուտքանությամբ: Ալրեջանի դաշնարանապահական գիտությունը երկար ժամանակ աշշի է ընկնում իր անքառությամբ. հակագիտական, հակահայկական իրադարձություններով: Ալրեջանցի «գիտական» այրելու վնարի մասվածությունը դես անընդհական կացնահարում են Անդրկովկասի դաշնությունը. առաջ բաւում տու ու կենդ հայեցակարգեց կոնցենտրացիաները և աղա հորբային երճանկով հենվում դրանց վրա ու «սենդում» սեփական ժողովրդի հնացրած. գունազարդված դաշնությունը:

Չի կարելի շնամածայնվել փիլիսոփայական գիտությունների դրվագու Մ.Կաղուստինի հետ. որ կենդ գիտնականները հետևությամբ խցկում են իրենց ազգային և ուսկինի մշակույթի դաշնության մեջ և ինն կլասիկներին բաշխում ազգային մի «գաղորդից» մյուսը և դրանով նաև համարում իրենց ազգի «արքություններ». մոռանալով. որ Նիկանու դաշտացանում դեռ չկային ալրեջանցիները որդես առանձին ժողովուրդը Օդինական հարց է ծագում. եթե Նիկանու դաշտացանում. այսինքն XII դ. ալրեջանական ժողովուրդը վեռն ծեսավորված չէր. չկար. աղա ինչո՞ւ ս կարելի է նրան վերագրել Անեկայիս Ալրեջանական Հանրապետության արածում գտնվող վայ միջնադարի հուշահանները: Ինչո՞ւ ս կարելի է մի հարվածով ալրեջանական դարձնել Արցախի հայ մշակույթի գործիներին Դավթակ Քերոբին. Մովսես Կաղանկասվացուն. Մովսես Դավիթանցուն (VII-IX դդ.) և այլն:

Վեցին ասիներին ալրեջանական գանգվածային լրաւական միջոցները. հրատակաշուրջներն աննախադեմ բարգրառուական հարձակումներ են գործում Հայաստանի և հայերի վրա: Այստեղ խոսուր հիվանդացին հայաշագործան. անազնվորյան կամ բացահայտ նենականին անախն չէ այլ դաշնական փասերի իշխանությունների կողմից հովանավորվող աղավաղումների. սեփական հայեցորդությամբ դրանք «դզել վիշելու» անսորդ բայականության: Հարկավ. այդուն էին փարզում Դաստուսկու դեմերը. որուն իրենց խելիկատակ տեսությունները հաստատելու համար դիմում էին ամեն ինչի: Նման կարաղարով ալրեջանցի վայ գիտնականները բոշվոր բուրերին դարձրին «նստակյաց». կովկասյան աղավաններին «ալրեջանցիներ». դաշտիկ. բուրդ. հայ մշակույթի գործիներին «ալրեջանական արվեստի կլասիկներ». հայկական խաչերերը «խաչդատ». արցախահայերին «Եկվորներ» և այլն:

Ընդհանրապես մեր հարկաները դաշտում են տեղի ու ժամանակի բարգագայից դուրս: Օգտագործում են իրենց իսկ կողմից առաջ բաւում ու աշտանական իսկ աղա առաջապայտում. ուր չկան ոչ սարրական բարեխյնությունն. ոչ գիտական մուտքում և ոչ էլ ամորի գացցում: Անեն ինչ արվում է բուրգավարի կողուուել. բավանել ու իշեների ոչ միայն արածումները. այլև դաշնությունը. մշակույթը:

Историко-географические исследования, архивные материалы, памятники культуры и эпиграфические надписи не-опровергимо свидетельствуют, что чужеземный хан Панах Али, нашедший прибежище в Шуши, никогда не был законным правителем края. Его появление на административной территории пяти армянских меликств Карабаха, как отмечалось выше, было случайным и обусловлено внешними политическими интригами и манипуляциями. Так называемое Карабахское ханство было сформировано, не имея под собой ни физико-географической, ни социально-экономической, ни культурно-исторической, ни, тем более, этнической основы. Во всем Карабахе "он (первый хан Шуши) не мог найти места, чтобы возвести крепость: место, где была расположена крепость Шуши, он купил у князя Варанды мелика Шахназара. Во всем Карабахе не было клочка земли, который он мог использовать для своего родового кладбища, и поэтому он приобрел у князей Хачена Асан-Джалалянов Агдам, служащий и сегодня родовым кладбищем для его потомков"³⁰. И все же, вихрь насилиственного переселения армян, организованный шушинским ханом во второй половине XVIII в., пронесся и над юго-западными провинциями Арцаха. И самое трагическое, что жители сотен армянских деревень, в том числе окрестные гавары Парзканк, Агаэч, Бердадзор, Вайкуник и другие были насилиственно депортированы. Впоследствии архиепископ Саркис Джалалянц в середине XIX в. увидел в этих гаварах лишь руины, которые "служили укрытием для разбойников, совершивших набеги на Арцах"³¹. То же самое отмечала и археолог Е.Пчелина: "Многочисленные жилые пещеры, развалины селений, крепостные стены, часовни и церкви говорят о былой жизни в теперь почти безлюдных пространствах, от армян, живших здесь повсеместно, остались обширные кладбища, раскинувшиеся как вокруг полуразрушенных церквей, так и отдельно"³².

Начиная с XVIII в. в указанных гаварах Арцаха, в том числе в низменной его части, стали оседать кочевые тюркские племена, которые раньше не имели национального самоназвания и в исторической литературе именовались то "кавказскими татарами", то "кавказскими турками" Переяля к оседлой жизни, эти племена постепенно завоевывали стратегически важные узкие полосы территории между Сюником и Арцахом и до последнего времени обитали в армянских деревнях. Вот почему жители освобожденных Лачинского, Кельбаджарского, Джебраильского, Кубатлинского и других по соседству с НКР районов были азербайджанцы, а находящиеся там памятники армянские.

Свидетельство? Десятки, сотни, тысячи выдающихся армянских исторических и архитектурно-культурных памятников. Это прежде всего крупный древний просветительский центр - монастырский комплекс Дадиванк (V-VIII вв.), монастыри Баразгомаванк (VII в.), Цицернаванк (IX в.), Сурб Аствацациն, Мкннатами Хачванк (XII-XIII вв.), Гетамичиванк (XIV в.), церковь Сурб Мкртич (XVIII в.), а также крепости XVII-XVIII веков - Авакахагац, Левонаберд, Бердакар, Аканаберд, Хожораберд. Каждый квадратный километр здешней территории своеобразная "визитка" своей истинной принадлежности: многочисленные руины древних армянских поселений, множество хачкаров, неповторимых фресок и наскальных рисунков, являющихся творениями рук армянских мастеров. Все это засвидетельствовано в эпиграфических и строительных надписях, документах, на фотографиях и кинопленках. Приводятся названия и время строительства архитектурных комплексов, церквей, монастырей, кладбищ, приводятся имена благотворителей и

³⁰ Раффи. Меликства Хамсы, Ереван, 1991, с.65.

³¹ С.Джалалянц. Путешествие в Армению, Тифlis, 1858, ч.1, с.222.

³² Е. Пчелина. Армянские памятники на территории Азербайджанской ССР. Труды отдела Востока Эрмитажа, 1940, Т. 30, с. 243.

²⁵ А. Бутков. Материалы по новой истории Кавказа, СПБ, 1889.

²⁶ Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 г., Тифlis, 1866, с. 260.

²⁷ М. Карапетян. Состав земли не знает гряды. "Советская культура", 27 декабря, 1988 г.

Հերթական առաջադրանք է տրված «աղացոցել»։ որ Ադրբեյջանական Հանրապետության սարածքը հնուց ի վեր դատկանել է աղբյուղանցիներին։ Պատվերը կատարվում է դաժնյալ բուրգավարի, զարգացնելու բուրգերի իր բեկում ի վեր հասակյաց աղբեկում կերպի մասին հատուկ տեսություն։ որ իր բեկում Արևելյան Անդրկովկասի վաղնջական արժեքները դիտարկվում են որպես ինքն բուրգավարն ազգային ճշակույրի մասունքներ։ Մինչդեռ Ադրբեյջանի Իրշալման մասին գոյություն ունի զգայի գրականություն։ այդ բայում տեղացի հեղինակների։²⁴ Նոյնիսկ 1959 թ. մարդասահմարտն նեված է, թե Ադրբեյջանի բնակչության որ տոկոսն է նասակյաց, որը բոշվոր։ Վյատենն իրականության դասմության հետ կառ չունեցող զարանցանքն է։ ադրբեյջանցի հեղինակների փափազը իրենց ժողովրդի դասմությունը բարեփոխված հնացած և բաղադրակիր ներկայացնելու աներևակայելի ցանկություն։ Մինչդեռ, դասմությունը միաևնանակ վաղուց աղացոցել է։ որ Քուր-Արաբյան սահմանաներում վաշկառուն բուրգավարն ցեղերի հայտնվելուց հետո բուրգեկու իմաների վրա աստիճանաբար սարածվում է բոչիրական կացորաձևը։ Խորենի արտարկության հիմնական եղանակը։ Կ.Մարգիսի բնորբագրմանը դառնում է բալանը։ Ինչ վերաբերում է Արցախի լեռնային և նախալեռնային սարածին։ առաջ բուրգ բոչիրական այստեղ ինչորս նեվեց վերերու հայտնվեցին XVIII դ. Երրորդ բառորդում միայն։

Բայց ավաղ նրանց հակագիտական մարդաբները դրանով չեն վերջանում: Ըստ հաճախ տղագրում են հայկական բազմազան հու-
ւարձանների խաչքարերի, սաղմանական կորողների, բարձրագան-
դակների, վիճագրերի լուսանկարներ: Եվ ինչ եթ կարծում ինչողիքի
մակագրությամբ: «Քար ալբանական գրությամբ» Ոչ ավել, ոչ դա-
կաս: Մեկ մեկ էլ նեվում է, որ այն գՏնվել է Աղրեցանական ԽՍՀ
Լաշինի կամ մեկ այլ ցցանում: Մրանով էլ աղաղովում է հոււարձա-
նի մասին հաղորդվող տեղեկությունը: Զեն նեվում հոււարձանի
արարման ժամանակը, գՏնվելու տեղը և, որ ամենից կարևոր է, վի-
ճագրության բովանդակությունը: Դրա փոխարեն միայն մերկադա-
րանոց հայտարարվում է, որ հոււարձանն աղջանական է: Մինչեւն
լուսանկարների վրա հսակ նեմարվում են հայերեն տառեր, և դրանք
առանց որևէ դժվարության կարդացվում են:

Կեղծիր. սակայն, սրանով էլ չի ավարտվում: Այրբեցանի մի շարք բանագրաններում՝¹⁰ ղափակում և ցուցադրվում են հայ մշակույթի հազարավոր արժեքներ:

Այցելուներին դրանք ներկայացվում են գրեթե նույն կադառարտք: Բացառագրերում նշվում է. «Քար աղբեցանական հին գուրյանմբ»¹⁾:

Ահա ենք գիտություն, բանգարանային արժեքների ուսումնափրձան ու մասապականազնան աղրեցանական մեթոդաբանություն:

Այսանից հետո մեզ մնում է հիշեցնել կեղծարաններն. որ դաս-
մությունը բնավ չի ճանաչում ստորադաս եղանակով կուցնել.
խոնարհել. ձևափոխել փաստեր. իրողությունները: Քանի
ծամարությունը վաղ թէ ուժ դուրս է գալու լույս աշխարհ. իսկ կեղ-
ծիք նետքերու է առանց:

меченатствующих обществ, которые финансировали и поощряли их создание.

Можно представить огромный список - более 160 армянских поселений на территории Кельбаджарского и Лачинского районов. В том числе и современный Истису, в далеком прошлом - летняя резиденция царя Руся I, которая упоминается на высеченных наскальных надписях. Это также крупное селение Цар, которое дало название древней армянской провинции.

Кельбаджар и Лачин - поселения относительно молодые, основанные на месте крупных армянских сел Сараландж и Каравачар: первое - в начале XIX в., а второе - в начале XXв. Таковы неопровергимые факты и их невозможно исказить или скрыть".

Таким образом, до середины XVIII в. здесь, в Нагорном Карабахе, татар и мусульман иной национальности не проживало. Об этом свидетельствуют как армянские, грузинские, персидские, так и русские официальные источники⁴. Эту реальность не отрицают даже ханские хроники и все азербайджанские историки дореволюционной эпохи. Все, без исключения, памятники Арцаха были армянскими. И лишь в период шушинских ханов (1752-1822 гг.) и в последующие годы пришедшие в Арцах иноземцы закавказские мусульмане успели построить, да и то в конце XIX в., силами мастеров-каменщиков армян всего две мечети. Две мечети против более 20 тысяч армянских памятников! Другим, не менее существенным фактом является то, что в 1823 г. армяне составляли 84,6% населения Арцаха, персы, турки-татары (азербайджанцы) - 14,7%, а курды - 0,7%⁵.

* * *

Новый социально-экономический подъем Арцаха начался с начала XIX в., когда край в 1805 г. перешел во владение России, что было закреплено в 1813 г. Гюлистанским русско-персидским договором.

По Гюлистанскому русско-персидскому договору, впоследствии замененному Туркменчайским договором 1828 г., Карабах на вечные времена переходил под власть России. Кстати, при заключении и подписании договора в качестве юридической стороны участвовали все пять армянских меликов руководители самостоятельного в то время политического и административного образования Карабах.

В 1868 г. на территории Карабаха, входившего в состав Елизаветпольской губернии, были созданы Шушинский, Джебраильский и Джеванширский уезды. Незначительная часть края была включена в состав Зангезурского уезда. Благодаря этим переменам до 1918 г. канули в Лету мрачные времена набегов и насилий, чинимых турками, персами и их ставленниками - шушинскими ханами.

Край вступил на капиталистический путь развития. Особенно быстрыми темпами развивались ремесла, шелковые промыслы, торговля. Были созданы крупные села и поселки городского типа с жилыми и административными зданиями (Хонашен-Гадрут, Тох. Мец Тахер, Чартар, Анетараонц, Талиш, Геташен). строились примечательные церкви (Сурб Арутюн, новые церкви Амараса, Сурб Аствацацин Талиша, трехнефная базилика Геташена, церкви Агулецоц, Мегрегоц в Шуши), школы, замки, мосты, дороги.

В новых условиях особую роль в общекавказской жизни начинает играть единственный город Карабаха - Шуши, который, начиная с 1828 г., издавал армянские книги и периоди-

²⁸ Ю.Брочлей, Октябрь и развитие межнациональных отношений в СССР, М. 1987, стр. 56.

²⁹ Ա.Բարիտովայան. Վերթեակ ղամուրյան բանվարանում ուսկվող հայկական հուշարձններից մեկի մասին. ՀնէԱ ԳԱ Տեղեկադր 1964 թ. Ն 1. էջ 61-64:

30 Ը. Մկրտչյան, Արցախում ես ուրիշ դատելու համապատի 1996 թ. Վ. Եր., 1996, էջ 59:

³³ Более подробно см.: Шаген Мкртчян, «Ачин-Кельбаджар: Наши историко-культурные права», «Урарту», Ереван, 1993, № 22, с. 6.

34 А.Бутков, Материалы по новой истории Кавказа с 1722 по 1802 г., ч. II, СПб., 1889.

35 Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 г., Тифлис, 1866. с. 260.

ցումն այն դայձաններում. որը տալիս էին փոփոխված հանգամանքներ»¹: 1868 թվականին Ելիզավետոպոլի նահանգի մեջ մտան «Նարարադի տարածում ստեղծված Ծուչի. Զարցայիլ. Զիվանչի-րի. մի փոքր մատով էլ Զանգեզուրի զավանեցը: Այս ամենը հանգեցրեց այն բանին, որ անցյալի գիրկը նետվեցին բուրժական. դարսակական և նրանց դրածոնների Ծուչի խաների աստղատակությունների ու վայրագործությունների ճռայլ ժամանակները:

Եղբայր բոնեց կաղիւալիսական զարգացման ուղի։ Առանձնադիմությունը՝ Ստեղծվեցին մի շարժ խուզր բաղաքահող թափակելի և հասարակական շենքերով զյուղեր, պահանջեր Հոնա- տես-Հարդուր, Տոլլ, Մեծ Թաղեր, Շարտար, Ավետարանոց, Թալիչ, Գետաւենն, կառուցվեցին ճարտարապետական տեսակետից ներկայա- նալի եկեղեցիներ՝ Ա. Հարուրյունը, Անարափ նոր եկեղեցին, Թալի- չի և Աստվածածինը, Գետաւենի եռանակ բազիիկը, Ծուշի Ազու- լեցոց, Մեղրեցոց եկեղեցիները, Դյուրոցներ, դյակներ, կամուշներ, ճանապարհներ։

Նոր դայմաններում բարգավաճում և համակրվկասայան կյանքում ուրույն դիրք է գրավում Դարարադի միակ խաղաքը Շուշին. ուր արդեն 1828 թվականից հայերեն գրեր ու դարբերականներ էին հրաշարակում. Քաղաքն ուներ իր հոչակավոր բեմական դորոցը (1838), Կուսանաց վանիքը (1818), բատոնը (1891), հիվանդանոցը (1900), ամառային և ձմեռային ակումբները, գործող վեց եկեղեցին և մշակութային լուսավորական բազմաթիվ այլ հաստատությունները. հարյուրափոք արհեստանոցները, խանութները, շուկաները: 1847-ին ստանալով բաղադրի կարգավիճակ Շուշին ՀՀ դարի ակզիբն դարձավ հայկական մշակութային կյանքի առաջատար օջախներից մեկը. ազատամիտ ուղղությամբ անականացնելու համար առաջատար է առաջատար անձունությունը:

Հայաւոնն ու հայալեզու Ծուշին. սակայն. առավելադես աշքի եր թևկնում իր բաղաբահնական ինքնաշխորհրդյամբ. ճարտարադեսական ծավալների ներդաշնակորդյամբ. դաւասամոններին և ժողովրդական կառույցների գեղեցկորդյամբ:

Ծույփի հանդիսավոր ճարտարապետության ավանդույթները հայկական են. կառուցրդական ձևն ու ոճը տարածված են եղել ինչպես Արցախ-Ղարաբաղի, այնպէս էլ հարևան Սյունիքի բնակավայրերում: Մենք բնակելի, թե արտադրական և թե հասարակական-ճշակորապին բնույթի կառուցվածքները ողաք ու արտահայտի են և գալիս են հայկական մոնումենտալ ճարտարապետությունից: Այս առողջով համաճական է Պավանեցոց ս. Վմբենաֆրեկիշ խուռական շափերի փառահեղ եկեղեցին (1868-1887): Այն և բաղադրի մյուս Կանաչ ժամ (ս. Հովհաննես Մկրտչի) տաճարը (1847), ինչպես նաև Առայուղի Մարիամ Ասվածածինը (1902-1907). Գ-անձակի և Բաբ-փի հայկական եկեղեցիները (XIX դ. վեր և XX դ. սկիզբ) կառուցելիս հայ ժինարաներն օգտագործել են իրենց հին ավանդույթները և դրանով իսկ վերադարձել գմբեթավոր կառուցվածքների տիպին. որն ամենատարածվածն էր հայ ճարտարապետության նախորդ շրջաններում VI-IX և XI-XIII դարերում: Հայ բարգործ վարդեմները դրսությին խուռական ճարտարադրական գրիփագործոցներ ստեղծելու իրենց ծիրելը. որը բաղադրական ու նմանական դաժան ժամանակակիցներում ժողովուրդն անբեղած կրակի մես դահել էր իր ներսուն:

Միաժմանակ եւեսակի վերից եր աղբու ու համայնքական մշակույթի գանձարանում առանձնակի տեղ բռնում Արցախի դեկորատիվ կիրառական արվեստը. Ժողովրդական տնայնագործական արվեստի զարգացումն զգալի շափով դայմանապորված է Երկրամասի բնական հարսություններով և այնտեղով անցնող 'արևելք արևմուտք' ճանադրակինություն. Արցախն արտահանում է բնական մետաքս. զրովեր, կարտիսներ, խորշիներ ու կերպարներ և արձարագործական զարդեր, զոտիներ, տափորներ. Արցախի մետաքսը բարձր է զնահանքի միջազգային մի շարք տոնավաճառներուն: 1882 թ. Անովայում կազմակերպված տնավաճառում Հռնաւեն-Հայրութի մետաքսն արժանացել է բրոնզե մեդալի. իսկ մեկ տարի անգ

дику, имел знаменитую армянскую епархиальную школу (1838 г.), монастырь Кусанац (1818 г.), армянский театр Хандамирияна (1891 г.), больницу Жамгаряна (1900 г.), здание Общественного собрания с звичным и летним клубами, шесть купольных церквей, много других культурно-просветительских учреждений, а также сотни мастерских, магазинов.

Получив с 1847 г. статус города и занимая стратегически важный пункт в Центральном Закавказье, Шуши с конца XIX в. становится одним из центров армянской культурно-просветительской жизни, родиной искусственных мастеров-ремесленников, отважных героев, военачальников, государственных деятелей, ученых и многих известных деятелей армянской литературы и искусства.

В конце XIX в. общее количество жителей Шуши составляло 33252 человек, из коих армян было 20584 (62%).⁴⁶ Насквозь пропитанный армянским духом, Шуши на рубеже XIX - XX вв. выделялся своим градостроительным и торгово-промышленным своеобразием, ярко выраженным национально-культурным колоритом. Особенно бросалось в глаза гармоничное созвучие великолепных архитектурных памятников с живописной природой. Традиции его выразительной архитектуры были армянскими, строительные принципы и стиль широко распространены как на территории Арцаха-Карабаха, так и соседнего Сюника. Композиции культовых, жилых, производственных и общественно-культурных строений удивительно просты и исходят из традиций армянского монументального зодчества. В этом смысле примечательно одно из самых величественных церковных сооружений Закавказья - Сурб Аменапркич Казанчецоц (1868 - 1887 гг.). При возведении храмов Казанчецоц и Канач жам (Сурб Ованнес Мкртич, 1847) в Шуши, армянских церквей Гандзака и Баку (конец XIX и начало XX вв.), церкви Мариам Аствацацин Аракюла (1902-1907 гг.), зодчие Арцаха, используя древние традиции, обратились к типу купольных построек. Подобные сооружения были самыми распространенными в ранний период развития армянской архитектуры (VI-VIII и IX-XIV вв.). Именно в перечисленных архитектурных памятниках наиболее полно отразилось умение армянских строителей создавать архитектурные шедевры. Этот дар. не угасая, жил в народе даже в самые суровые времена.

Высокой степени развития достигает в общеармянской культуре декоративно-прикладное искусство Арцаха. Развитие народного искусства в значительной степени было обусловлено также природными богатствами края и торговыми путями (восток-запад), проходящими через него. Арцах экспортировал натуральный шелк, ковры, карпеты, хурджины, ювелирные и серебряные изделия. Арцахский шелк высоко котировался на многих международных ярмарках. Так, на ярмарке, организованной в 1882 г. в Москве, шелк Хонашен-Гадрута удостаивается бронзовой медали, а год спустя, в 1883 г., в американском городе Филадельфия - золотой медали. Следует отметить, что в конце XIX в. из арцахского шелка были сотканы занавеси Елисеевского дворца в Париже".

С давних времен большим спросом пользовались арцахские ковры, о чем свидетельствуют множество прекрасных ковров с надписями на армянском языке, которые хранятся в музеях Европы, Азии и Америки. Ковры Арцаха наряду с особенностями, присущими всем армянским коврам, имеют и собственные, оригинальные черты местной культуры. Типичны на коврах крупные ромбовидные орнаменты с зубчатыми краями, внутри которых сотканы древо жизни и стилизованные кресты. Эти композиции удачно дополняются изображениями людей и животных в орнаментальных хитросплетениях узоров. Ткачи Арцах-Карабаха

36 Шуши - старинные открытки. Автор-составитель Ш. М. Мкртчян. Ереван, 1990, отк. №32.

³⁷ Давицбеков И., Село Галрут. Сборник материалов для описания местности и племен Кавказа, Тифлис. 1888, с. 175. Мкртчян Ш., Нагорно-Карабахская автономная область. Баку. 1970, с. 29.

1883 р. ԱՄՆ-ի Ֆելադելֆիա քաղաքում ոսկե մեդալի: Տեղին է իիցել, որ XIX դ. վերջերին Արցախի մետախոց են դաշտասվել Փարվի Ելիսեյան դապահի վարագույթները³⁸:

Դեռևս իին ժամանակներից սկսած Արցախի հայկական գորգերը մեծ դահանջարկ են վայելում: Այդ են վկայում աշխարհի բազմաթիվ քանդականներում դահուանվոր հայերեն արձանագրույններով հազարավոր գորգեր: Արցախ Ղարաբաղի գորգերը իրենց մեջ ներառնելով հայկական գորգերին համուկ կողմերը ունեն նաև առանձնահատկություններ: Տիղական են ատամնածն եղեցով ու խաչածն հարդարանքներով շեղանայնածն մեծ զարդանախսերը. որոնք շատ հաճախ լրացված են կենդանական դասկերներով՝ ամբողջացնելով տեսարանը և միաձուլվելով ընդհանուր կառուցվածքն: Խիստ բնորու են կարդեսագործության ավանդույթները. որոնք կատարելագործվելով շարունակվում են մինչև օրեւ: Կիրառական արվեստի մի առանձին ճյուղ է ասեղնագործությունը: Այն աշխի է ընկնում գունային երանգների և զարդարակերների բազմազանությամբ:

Հարկ կա՞ իիցեցնելու Արցախ: Ղարաբաղի մանավանդ կանաց գգեսների բացառիկ ինքնամփորդյունը հայկական տարագների մեջ հանդունված ներկադիմակով. նախւերի բազմադիմակ ներդաշնակությամբ. որոնցում իրենց ստեղծագործուների եռթյունը կարդացվում է ոչ դակաս վճիռությամբ. բան ուրիշ հոգևոր ստեղծագործությունների մեջ:

Արցախի հայ ժողովրդական երաժշտական արվեստն ազգային աճրոդաշական երաժշտության ցայսուն հասկաններից է. կրում է նրա բազմադարյա ավանդույթները. ունի ոճական նոյն ճյուղագործուները: Հատկադիմ նշանավոր են Արցախի հորովեները. ճախարակի սրառությունը երգեցը դրամի հայ ժողովրդը նշանական կյանքի դժվարին դասկերները:

Արցախի Հայաստանի ինքնամփորդյուն դամաազգագրական նշանավոր մարգերի մեկի բանահյուսական հարուս նյութերի ժամանակին. մոտիվային. սյուժեային ու գեղարվեստաարահայշչական միջոցների ուսումնասիրությունը ցոյց է տալիս. որ դրամի հայ ժողովրդական բանահյուսության տեղական դրամումներ են:

* * *

Եթէ փորձենք հակիրծ մի գնահատականի մեջ ամփոփել այս ամենը. աղյա առաջին հերթին դիմի ընդգծենք այն իրողությունը. որ անհիշելի ժամանակներից ի վեր հայ բնակչության կյանքն Արցախում չի ընդհանավել: Օսար աստղաակիշների կողմից ավելի ու ավարի ենթակված մի բնակավայրի տերում կամ նրա կողմին կառուցվել է նորը: Խորտակված. բայքաված մի վանիքի. եկեղեցու. բերդի. կամրջի փոխարեն ստեղծվել է մեկ ուրիշը: Նորեւն են կառուցվել առավել անմաշելի վայերում. անտառի խորում. բլրալանջերին. լեռան բարձունքին. շար աշիցի հեռու:

Արցախ: Ղարաբաղի ազգային ինքնության վկայագրելու նրա տարծով մեկ ափոված ավելի բան 20 հազար դամաաճարագրադատական հոււածածներն են: Այս բվեցը հեռու են վերջնական լինելոց. բանի որ Արցախի ոչ բոլոր հոււածածներն են ենթակված դետական դատական մակարդակի հաւաքառման: Արցախում. ցավոք. Ադրեզանի ժիրադատության օրով բացակայում էին անհրաժեշտ վերաբերություններ ու հոգատարություն հոււածածնների նկատմամբ: Դրանց վերականգնան ու դահուանության մասին իշխանության բարձրագույն մարմինների որոշումներն այստեղ կիրառություն չին կանում: Որովհես Ադրեզանի կառավարությունը չէր կամենում իրածագվել այն մսից. որ արցախահայությանը դիմի վերադարձեն նրանից խված. գորացված մեակույթը. դամությունը. հոգևոր կյանքը: Հոււածածներից շատերը երկար դարեւի դամություն ունեն և հայկական ընդհանուր մշակույթի անբաժան մասն են կազմում: Անյալում հայերի ինքնադատաժանության և գոյատնման համար մղված դայքարում իրենց անգնահատելի դերն են ունեցել ոչ մի-

выделявали также карпеты. Эти традиции, совершенствуясь, продолжаются и в наши дни.

Высокого мастерства достигло в армянской провинции Арцах также вышивальное искусство. Кружевные изделия Арцаха, отличающиеся цветовыми нюансами и разнообразной орнаментикой, были ценной статьей вывоза.

Национальным колоритом проникнуто песенное искусство Арцаха, в котором отразились и страдания, и великие торжества, и воинственный дух предков.

Армянское народное музыкальное искусство Арцаха является яркой составной частью единой национальной музыки, имеет те же многовековые традиции и те же стилевые разветвления. Особенно пленительны самобытные "Оровели", трогательные песни о прялке, в которых воспеваются любовь, радость жизни, переживания народа. По-настоящему узнать и понять армян восточных провинций Армении помогают также древние эпические песни, которые рождались из богатого фольклорного материала края. Рассмотрение жанровых, сюжетных и художественно-выразительных средств фольклора Арцаха – одной из самобытных национально-исторических областей Армении показывает, что он является местным проявлением армянского народного творчества и одним из его неотъемлемых звеньев.

* * *

Резюмируя вышеизложенное, следует первым делом отметить, что, начиная с незапамятных времен, жизнь армянского населения в Арцахе ни на миг не прерывалась. А свидетелями тех давних времен являются могильники, пещерные жилища, старинные церкви и монастыри, многочисленные разнообразные памятники археологии и архитектуры, которыми так богата земля Арцаха. В них нашли свое воплощение свободолюбивый дух армянского народа, его непоколебимая воля и светлый порыв созидания.

Однако судьба распорядилась так, что история этого края всегда была насыщена сложной политической и социальной борьбой. Дымящиеся развалины, страшные опустошения, истребление населения, варварское разрушение духовных и материальных ценностей народа, уничтожение его истории, культуры и искусства – вот результат нашествия персов, арабов, сельджуков, монголо-татарских и турецких орд. Но многовековая культура не могла погибнуть, и мужественные армяне Арцаха не раз вставали на защиту веры и родной земли. На месте опустошенного или уничтоженного поселка вставал новый. Взамен разрушенных и разграбленных монастырей, церквей, крепостей, мостов сооружались новые. Новые постройки возводились в еще более недоступных, едва досягаемых местах, среди могучего нагромождения скал, в глубине лесов, на склонах холмов, на вершинах гор, вдали от злого глаза.

В многовековой борьбе арцахцев за существование неоценимую роль сыграли не только неприступные крепости и различные оборонительные системы, но и крупные монастырские комплексы. В дошедших до нас из глубины веков монастырских комплексах и знаменитых церквях сквозь грозную мглу и кошмары иноземного гнета подобно негаснущему огню кипел мягкий и неистребимый дух самосохранения нации³⁸. Эти памятники являлись прежде

38 Кстати, еще в раннее средневековье влияние армянской церкви распространялось также на всю административно-политическую территорию северо-восточных провинций страны. Епископскими первопрестольными центрами провинций Арцах-Утика были Амарас, Мецаранк, Гардман, Парташ и др., которые, объединившись с митрополиями исконно Агванка (Капахаку, Бакахаку, Шаки и др.), составили епархию Агванского марзпанства армянской церкви. Но так как центром марзпанства в 462-636 гг. был Парташ, поэтому его епархия получила особый статус и постепенно превратилась в главный

այն լեռնասամի թերդ-ամրոցները. այլև վանքային խուռու համալիրներ Ամարասը IV դարի սկզբին. Կատարովանքը՝ նոյն դարի կեսին, Գտիշը. Վարագովը. Խոսուրեն IX դարի առաջին բառողություն. Գանձասարը. Դադիվանքը XIII դարում. Տողը և Շուշին XVIII դարի վերջին և XIX դարի սկզբին. իսկ Մայրաքերդ-Ավետանը XX դարի սկզբին:

Դարերի միջով մեզ հասած վանքային համալիրներում. նւանագործություն եկեղեցիներում, անգամ խավարի ու մնացածքի դամաններում, անմար կրակի բես բոցկացել է ազգադահոյանության անեւջ կրակը: Դրանք երկրամասում լուսավորություն և կրություն տարածող առաջին օջախներն էին հովանի գչության ծաղկմանը: Այդ հոււարձանները միաժամանակ մեր նախնիների կերտած դասության բարերին տարեցություններն են. բարեւ մայշանները իրենց վրա դահոյանված հազարավոր հայերեն արձանագրություններով. որոնք գալիս են դարերից և արտացոլում սերունդների նյութական և հոգևոր կյանքը. Երկրամասի բազմադարյա դատմությունը. նրա ժողովրդի հայրենասիրական ովին. հարաւուրու անասաւան կամքը. ստեղծագործելու հանճարը:

Այս կորողները ճարտարապետական այն հոււարձաններից են. որոնք իրենց սեպանչելի արվեստով անջնջելի կնիք են դրեւ լեռնային երկրամասի դեմքին և զգալի շափով հարսացրել հայկական ազգային մշակույթը և մարմնավորել արցախյան ճարտարապետական դրյուրը: Այն զարգացել է միջնադարյան Հայաստանի ճարտարապետական մյուս դրյուններին (Անիի. Սյունիի. Լոռու) բնորու ընդհանուր օրինաչափություններով³³: Ինչպես, օրինակ, եկեղեցիների հորինվածքում զմբեթավոր-խաչածն դահլիճների «ներգծված խաչի» կիրառումը. ճակասների հարդարումը դեկորատիվ կամարներով. կտիտորական բանդակներով ու տվամուտներով. գավիթների ծածկերի իրականացումը փոխանցվող կամարներով: Միաժամանակ առկա են Արցախի ճարտարապետական դրյուրին բնորու առանձնահատկությունները. եկեղեցիների հորինվածքներում (ի տարբերություն Հայաստանի այլ մազերի) միանալ դահլիճի անհամեմատ լայն կիրառումը: Մյուս կարևոր առանձնահատկություններից է եկեղեցիներում ուղղանկյուն բեմի գանգվածային կիրառումը: Հասկանքական են նաև Արցախի խաչքարերն ու մահարձանները կենացաղային մոտիվներով արված բացրաքանդակների առատությամբ:

* * *

Այսուհետու դասմա-էթնիկական հայկական Արցախ-Ղարաբաղը դարերի ընթացքում եղել է հայկական դեսականության անբաժան մասը. որի անկումից հետո այն ընկել է դարսկական տիրադետության տակ: Հայերի անմիջական նախածենությամբ ու մասնակցությամբ Ղարաբաղը XIX դ. սկզբին միացել է Ռուսաստանին:

Հայոց դեսականության վերականգնումը ուսու դեսական գործիքները (Գ.Պոյոմկինը. Ա. Սովորովը և ուժիւներ) կաղել են Ղարաբաղի հետ: Ոչ թուրիխային, ոչ էլ առավել ևս Ալբրեխանին Ղարաբաղն իրավաբանութեն երեք չեր դասկանել, մասնավանդ որ վերջինս որոյն երկիր ու դեսություն ծևավորվել է ցարիզմի տաղալումից հետո այդ տարածներում տարունակվող երեխայության ցեղադարմանության հետևանքով:

1918 թվականին դաշնակցի Թուրիխայի բանակի ներխուժմամբ Ղարաբաղն սրկացնելու համար Ալբրեխանի փորձն ուժեղ հակառակ է սացել հայերի կողմից և առաջին համաշխարհային դատերազմում ավարտվել Թուրիխայի դարսությամբ:

ՈԿԲԿ Կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. հուլիսի 4-ի դիմումը ներծեց Ալբրեխանի դահանջը և Լեռնային Ղարաբաղի հայերին իրավունք վերադարձեց ինքնուրույն որուելու իրենց ճակատագիրը: Սակայն հաջորդ օրը Ստալինի ճնշմամբ իր իսկ որումը վերանայվեց Ալբրեխանի օգտին:

33 Մանրամասը տես Մուրադ Հասրային, Հայ ճարտարապետության Արցախի դրյուրը, Եր., 1992:

всего очагами просвещения края, под их сводами расцветали рукописное искусство, миниатюра и эпиграфика. Берущие свое начало у истоков седой старины и прошедшее испытание временем, эти каменные свидетели не только олицетворяют материальную и духовную культуру народа, но и аккумулируют древнюю историю края, борьбу народа за свою свободу и независимость. Они в то же время принадлежат к тем историко-архитектурным произведениям, которые своим высоким искусством оставили неизгладимую печать на облике горного края и в значительной степени обогатили национальную культуру. Эти мемориалы охватывают все этапы и стили в развитии армянских культовых и светских строений и по праву являются ветвями арцахской школы армянского строительного искусства.

Последняя развивалась по общим, характерным для других архитектурных школ средневековой Армении закономерностям: крестово-купольная композиция с вписанным крестом, убранство фасадов декоративными арками, барельефами ктиторов, богато орнаментированные порталы и осуществление покрытий гавитов посредством перекрещивающихся арок. В то же время налицо характерные для арцахской архитектурной школы особенности - значительно более широкое применение в композициях церквей одннефных залов в XII-XIII вв. В других областях Армении подобная композиция использовалась преимущественно при строительстве в монастырях часовен и малых церквей. Следующая важная особенность - массовое распространение в церквях прямоугольного алтаря. Примечательны также хачкары и надгробные памятники с обилием барельефов на бытовые мотивы. Все это плоды высокой культуры⁴⁰, и национальность властно наложила свою печать на эти создания!⁴¹

* * *

Таким образом, историко-этнический армянский Арцах-Карабах на протяжении веков был составной частью армянского государства, после распада которого он подпал под власть персидского шаха. При непосредственном участии армян Карабах в 1813 году перешел в состав России.

Русские государственные деятели (Потемкин, Суворов и другие) связывали восстановление армянской государственности с Карабахом. Ни Турции, ни тем более Азербайджану Карабах де-юре никогда не принадлежал. Попытка Азербайджана поработить Карабах, с помощью вторгшейся в 1918 году армии союзной Турции, встретила отпор армян и завершилась поражением Турции в Первой мировой войне.

Пленум Кавказского бюро РКП(б) 4.07.1921 отверг домогательства Азербайджана и подтвердил право армян Нагорного Карабаха определить свою судьбу. Однако на следующий день под воздействием Сталина пленум "пересмотрел" свое решение в пользу Азербайджана.

духовный центр марзанства, сперва в качестве митрополии, а с начала VII в. - уже католикосата.

Таким образом, от Армянской апостольской церкви была отделена и образована самостоятельная церковь, которую возглавлял местный католикос, во все времена находившийся в подчинении Католикоса всех армян.

До начала IX века духовный центр восточных армянских земель находился в Партаве. Затем, из-за сложной политической обстановки, переносится в Бердзак, Чарек, Рамиш, Караперт, Чалет. Начиная с XIV века, духовным центром края стал монастырь Гандзасар с Гандзасарским католикосатом. Просуществовал он до 1836 г., затем русскими властями был разделен на три епархии - Арцах, Гандзак и Шемахи, которые, как всегда, подчинялись Эчмиадзинскому собору. Армянская церковь прекратила свое существование в 1932 г. в Арцахе, хотя Арцахская епархия считалась одной из важнейших епархий Армянской апостольской церкви. В это время в области еще действовали 112 церквей и 18 монастырей с 276 священнослужителями, и на протяжении 60 лет в Арцахе не действовала ни одна из них. Только благодаря Карабахскому движению были возвращены Армянской апостольской церкви и открыты двери монастырей Гандзасара и Амараса, а также нескольких церквей Гадрутского, Мардакертского, Аскеранского и Шушинского районов.

39 Подробно см. Мурат Асратян, Арцахская школа Армянской архитектуры. Еր., 1992.

40 См.: А.Александрапոլս, Армяне, М., 1990, с. 24.

41 См.: В.Брюсов, Поэзия Армении с древних времен до наших дней, Ереван, 1987.

Մի ամբողջ ժողովրդին հուզող հացի ննան լուծումը բաղախական առողջության անբարեյական վաշշակապնի տիտիկ օրինակ է:

Ինչուս արդարացիորեն ներ է ուս մեծ գրող Ա.Սոլյենիցինը. այդ գործում վճռական դեմ էն իսաղացել «Սովետների սրակից բարեկամ թուրքիային միրաւահելու»³⁴ բոլուսիկների միամիտ հաւարկները լիամական աշխարհը համաշխարհային հեղափոխության մեջ ներփակելու համար:

Սակայն, չնայած այն բանին, որ բացարձակադիր բաղախական նորակով հայկական երկարացար ենթական վարեցանին. դա դեռ լրիվ ենթակում չէ: Ղարաբաղն աճրողովին չի անցել Ադրեցանին: Այդեղ կուսակցական մարմնին այդ նույն որոշմամբ, 1923 թ. հունիսի 7-ին կազմավորվել է Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար մարզը (ԼՂԻՄ). որդեմ ազգային դեսական կազմավորում Ադրեցանական ԽՍՀ-ի կազմում: Ինքնավար մարզի կազմավորումը վերափոխ վկայում է այն փաստը, որ դա հայկական հող է և այդտեղ դարեւ շարունակ աղբեկ ու աղբում են հայերը և ամենակին էլ ոչ թե այն բանի համար, որ Ղարաբաղը լեռնային է. կամ էլ Ադրեցանի անբակելի մասը: Միաժամանակ կուսակցական այդ որոշմամբ մարզի մայրաքաղաքը դեմք է լիներ Շուշին: Նոյնիսկ կար ոյեսական ծրագիր 1920 թվականի մարտին ադրեցանցիների կողմից ավերված հայկական բաղադրանքները կամաց վերականգնմանը. որդեմ այդտեղ չվերադառնային կոռուցածից հրաւով վրկված օրինական բնիկ բնակչությունները հայերը: Կանխազարդ ու այլ շայաստանի հետ վերամիավորվելու դաշտանոցը. Ադրեցանը ըստ աղբեկ է բաղադր բնակեցնել թուրք-ազերիներով և Շուշին համար հասուն դեր ադրեցանական ազգայնամոլների հակահայկական բաղախականության իրականացման գործում:

Փաստուն Լեռնային Ղարաբաղն ամբողջ խորհրդային ցցանում համարվում էր զավրած տարածք. Ադրեցանի կազմում բանի դրամով: Սակայն Լեռնային Ղարաբաղը բնակչությունը երեք չի դադարեցել իր դայքարն այլազգային գաղութափրական կեղեման դեմ. որի գագաթնակեր դարձավ Լեռնային Ղարաբաղի մարզի նաև աշարժագործ 1988 թ. փետրվարի 20-ի դամական որոշումը: Այդ օրից ի վեր Լեռնային Ղարաբաղը փաստուն դուրս եկավ Ադրեցանի կազմից և անկախացավ: Եվ այդ գործնքացը կատարվել է ոչ միայն իմանվելով ժողովությունների ինքնորոշման անակտելի իրավունքի սկզբունքների հիման վրա, այլև իրականացվել է նախկին ԽՍՀՄ-ի այն ժամանակ գործող օրենսդրությանը խիստ համադաշխան և միջազգային նորմերի սկզբունքներով: 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հոչական վավերագիրը և 1991 թ. դեկտեմբերի 10-ին ԼՂՀ անկախության հանրաքվեն անց են կազմվել այդ ժամանակ գործող ԽՍՀՄ օրենքին լրիվ համադաշխան և միջազգային նորմերի սկզբունքներով:

* * *

Ա վելի բան 12 տարի է (1988 թ. փետրվարից). ինչ շարունակվում է ադրեցանա-ղարաբաղյան հակամարտությունը և մինչև այժմ ոչ ու դեռ չի գտնել ԼՂՀ գործողությունների իրավական սնանկության իմանափորման համար փաստակներ: Մի խոսքով, ղարաբաղյինները լուծել են իրենց դրորիմները, ստեղծել են դեսականություն, վերականգնել են անտեսությունը. ստեղծել են բանակ. կովել են և վաս չեն կովել³⁵: Ստեղծվել է ղարաբաղյան հայկական դեսականություն ղարաբաղյինների դամական տարածում. որտեղ առկա է ավելի բան երեք հազարամյակների ընթացքում նրանց

Подобное решение вопроса в отношении целого народа представляет собой типичный образец политики безнравственного режима большевизма. Как справедливо заметил великий русский писатель А. Солженицын, решавшую роль сыграли наивные расчеты большевиков "угодить сердечному другу Советов - Турции", якобы для вовлечения исламского мира во всемирную революцию.

Однако, несмотря на то, что исключительно в политических целях армянский край был подчинен Азербайджану, это подчинение не было полным. Карабах не перешел к Азербайджану всецело. На основании вышеупомянутого решения партийного органа 7 июля 1923 г. была образована Нагорно-Карабахская автономная область (НКАО) как национально-государственное образование в составе Азербайджанской ССР. Образование автономной области объясняется тем, что это была армянская земля, на которой веками жили армяне, а во все не тем, что Карабах является Нагорным или же был неотделимой частью Азербайджана. Согласно тому же партийному решению, столицей области должен был быть Шуши. Была даже разработана государственная программа по восстановлению разрушенного азербайджанцами в марте 1920 года армянского города. Однако вместо ее претворения в жизнь азербайджанские власти не погнувшись ничем и добились того, чтобы Шуши не стал столицей НКАО. Они вообще были против восстановления города, чтобы в него не вернулись спасшиеся от резни коренные жители армяне. Чувствуя, что рано или поздно армяне Карабаха, не мирясь со своей горькой судьбой, выступят за выход из подчинения Азербайджану с требованием воссоединения с материю-Арmenией, азербайджанцы поспешили населить город тюркоязычным населением и отвести Шуши особую роль в деле осуществления антиармянской политики азербайджанских шовинистов.

Фактически весь советский период Нагорный Карабах являлся аннексированной территорией, насилием поддерживаемой в составе Азербайджана. Армянский край на словах был автономией, а на деле же - колонией. Азербайджанские власти ущемляли армян в экономике, культуре и социальной сфере. Арцахи испытывали на себе гнет не только партийно-номенклатурный, но и колониальный, шовинистический. Вот почему население Нагорного Карабаха не прекратило борьбу против ионационального колониального гнета, кульминацией которой явилось историческое решение Сессии областного Совета НК от 20 февраля 1988 года. С этого дня Нагорный Карабах самоопределился и вышел из состава Азербайджанской ССР. Формирование Нагорно-Карабахской Республики не только опиралось на принципы неотъемлемого права народа на самоопределение, но и осуществлялось в строгом соответствии с действующим тогда законодательством СССР и принципами международных норм. То же самое касается и акта провозглашения Нагорно-Карабахской Республики (НКР) 2 сентября 1991 г., а также референдума по независимости НКР от 10 декабря 1991 г.

* * *

Двенадцать лет (с 1988 г.) длится азербайджанско-карабахское противостояние, и до сих пор никто не нашел аргументов для обоснования правовой несостоятельности действий НКР. За этот период карабахцы решили свои проблемы, создали государственность, восстановили экономику, создали армию, воевали и воевали неплохо⁴². Карабахская армянская государственность образовалась на территории исторического проживания карабахцев, где имеется созданный ими на протяжении более трех тыся-

34 См. "Комсомольская правда", 18 сентября, 1990 г.

35 Մանրամասն տես Զորի Բալայան, "Ի՞նի՞ն և դրամն, Երևան, 1996 թ.:

42 Подробно см.: Зорий Балаян, Между адом и раем, Москва, 1996 г.

Ճեօքով իսկ կառուցված հայ ժողովրդի նյութական և հոգևոր մշակույթի հոււարձանների մի հսկայական համապիտ:

Դրա վառ վկայությունն այս ալբոմի նկարներն են. որոնք ունեն ոչ միայն դասմական, ճանաչողական, գեղագիտական, այլև, անկանութեական համար է. հասկապես այսօր. եր դարաքաղաքն որոքեմք դարձել է անողոք վեճեցի առարկա բոլոր մակարդակներում և նրա կարգավորմանը մասնակից համաշխարհային համագործակցության բոլոր ստորագրություններում։ Միաժամանակ այս ալբոմը վերսին հաստառում է այն անվիճելի ճշմարտությունը. որ Արցախ-Ղարաբաղի բազմադարյան նյութական և հոգևոր մշակույթի արժեքները կատարման եղանակով, բովանդակությամբ և ոճական առանձնահատկությամբ ամբողջովին նույնական են համահայկական մշակույթի հոււարձաններին։ Ավելին, դարաքաղաքադրեզանական դասերգմի ընթացքում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հարակից տարածքների Աղբամի. Ֆիզուլի. Ջերաբչի. Զանգելանի. Կուբալինի. Լաշինի. Քելբաջարի ազատագրումը. որոնք ժամանակին մասնում էին Արցախի հայկական նահանգի մեջ. համարվում են Արցախի մշակութային տարածաշրջանի օրգանական շարունակությունը. և հանդիսանում հայ ժողովրդի դասմարդյան մեջ կարևոր տեղ գրավող հայկական մշակույթի և արվեստի օգախներից մեկը։

Այս ցցանների հայկական ճարտարակեական հոււարձանների թիվը 2000 ից ավելի է։ Դրանցից շատերն ադրեզանցիները իիմնովին ավերել են. մյուսները դեռ մանրազնին հետափությամբ չեն. բանցի ավելի քան 70 տարի դրանք գտնվում են յոթ վականների եւեռում։ Հազարավոր հայկական առանձագործուներով հայկական եկեղեցիները. մենատները. իշխանաները. կանուցները. անոցները. հնագոյն և միջնադարյան բնակավայրերը. խաչքարերը և այլ հոււակորորդներ անկանակած վկայում են իրենց խակական ժրոցը. ում հազարամյակներ շարունակ դասկանել են այս տարածքները։ Այսինքն. մինչև այս ժամանակ. եր 18-րդ դարի երկրորդ կեսից և հասկառել 20-րդ դարում ներկայի ադրեզանցիների հոչվուական առանձին ցեղախմբեր սկսել են բնակություն հաստաել բոնի կերպով հայարավիված տարածներում։

Վաստիսով. մասնագետների միասնական համոզմամբ Արցախ-Ղարաբաղի բազմադարյան մշակույթին անհնարին է դատկերացնել համահայկական մշակույթից դուրս. որը. ինչդեռ նեցյին։ Իրավամբ. համարվում է ազգային մշակույթի արեալներից մեկը։ Այն սնվել է նրա բազմադարյան ավանդույթներով և իր ավանդն ունի ոչ միայն համագույն. այլև համամարդկային մշակույթի գանձարանում։

челетий целостный комплекс памятников материальной и духовной культуры армянского народа.

Подтверждение тому - фотоснимки этого альбома, которые имеют не только историческое, познавательное, эстетическое, но и, несомненно, политическое значение. Он весьма актуален, особенно сегодня, когда Карабахская проблема стала предметом ожесточенных споров на всех уровнях и во всех структурах мирового сообщества, причастных к ее урегулированию.

Одновременно данный альбом еще раз подтверждает ту неоспоримую истину, что многовековая материальная культура Арцах-Карабаха по содержанию и стилю целиком идентична общеармянской цивилизации. Кроме того, освобожденные во время карабахско-азербайджанской войны (1991-1994) территории, сопредельные Нагорно-Карабахской Республике (Агдамский, Физулинский, Джебраильский, Зангеланский, Кубатлинский, Лачинский, Кельбаджарский районы), некогда входившие в состав армянского наанга Арцах, являются органическим продолжением культурной среды Арцаха одной из колыбелей армянского культурного ареала, занимающего важное место в истории армянского народа.

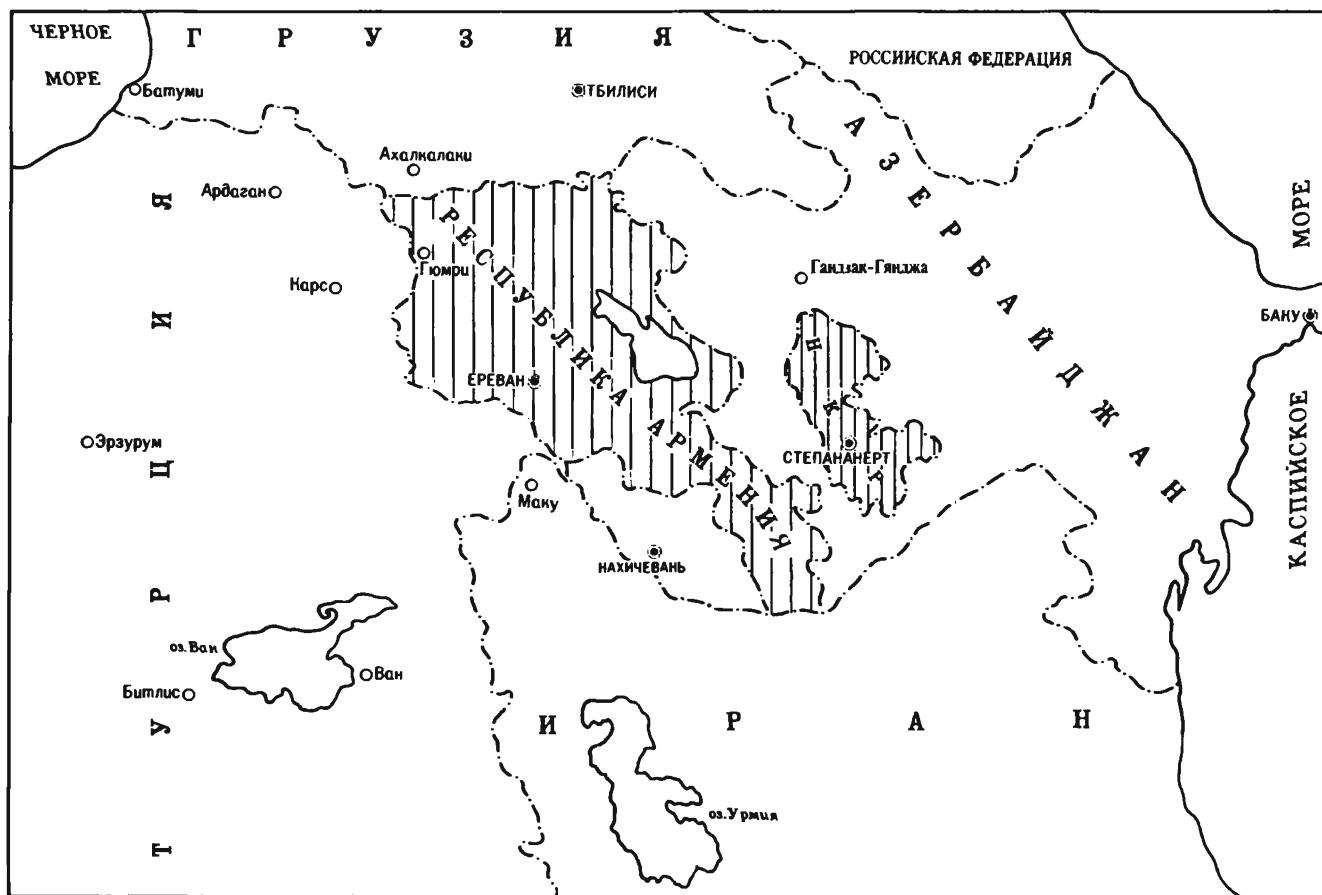
Количество армянских историко-архитектурных памятников этих районов превышает 2000. Многие из них были разрушены азербайджанцами до основания, другие ждут своего заинтересованного исследователя⁴³: т.к. более 70 лет находились под семью замками. Армянские церкви, монастыри, иджеванатуны, мосты, крепости, древние и средневековые поселения, хачкары и другие памятники с тысячами армянских эпиграфических надписей прямо и недвусмысленно указывают на настоящего хозяина, кому в течение веков принадлежали эти территории, т.е. до тех пор, пока здесь со второй половины XVIII века и особенно в XX веке не стали обосновываться кочевые племена нынешних азербайджанцев.

Богатую, разнообразную культуру Арцах-Карабаха по единодушному признанию специалистов невозможно представить в изоляции от общеармянской культуры. Она питалась ее древними традициями и внесла свою лепту в сокровищницу не только общенациональной, но и общечеловеческой цивилизации.

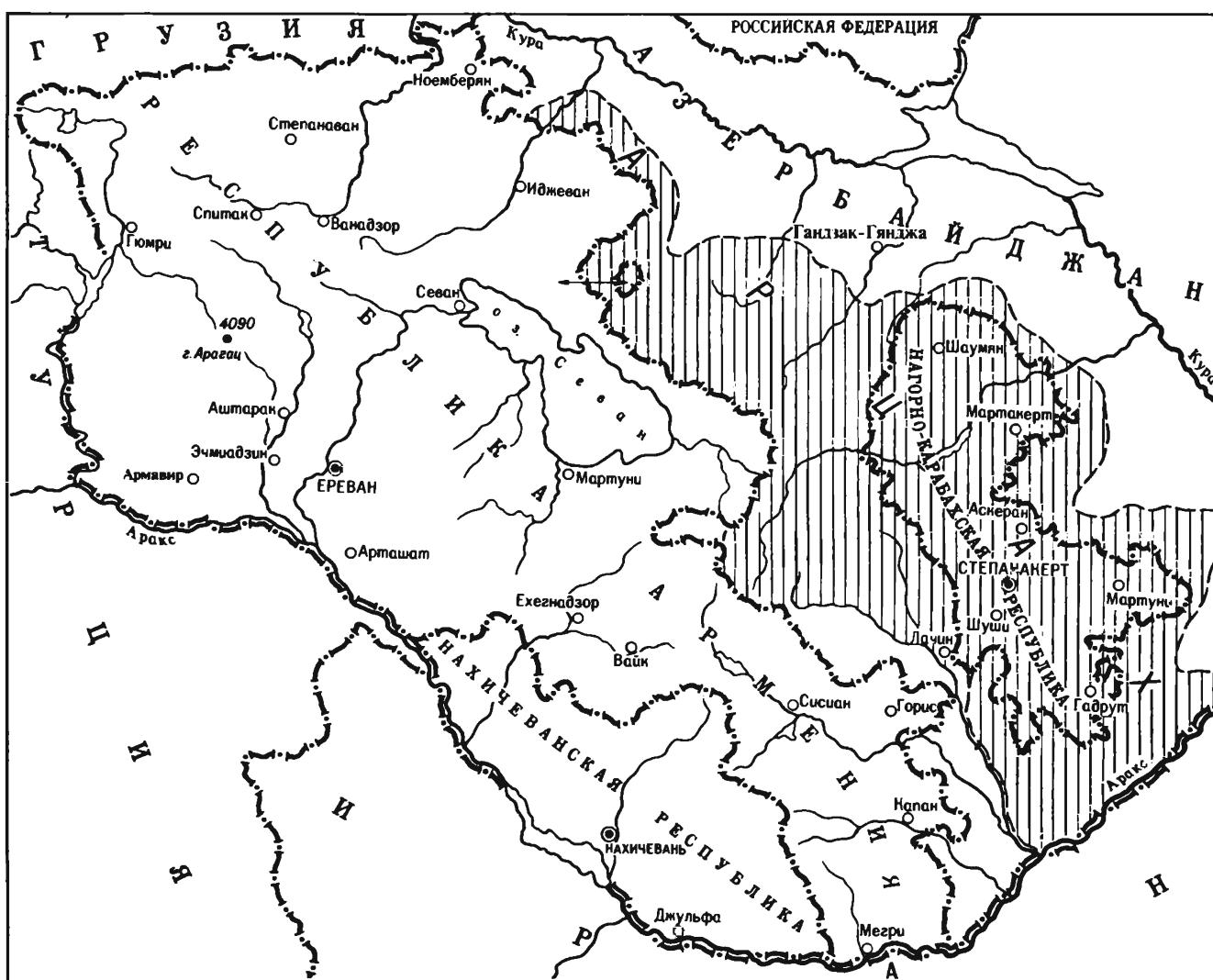
36 Վանահաս Ստամել Կարաբեյանին է վիճակված եղել հայկական դրամական սպասարքված տարածներում հաւաքե նյարե հավատել, հանգանանայից տառանահարել և ուրց 1700 հոււարձանների մասին հրատարակել հովհ արժեքավոր մենագրույթու («Հայ մշակույթի հոււարձանները Խորհրդային Աղրեցանի բոնակյալված ցցաններում», Եր., 1999):

43 Величесшему Самвелу Карапетяну было суждено собрать богатый материал на освобожденных исторических армянских территориях, подробно изучить их (около 1700 памятников) и издать весьма ценную монографию ("Памятники армянской культуры в районах насилиственно присоединенных к Советскому Азербайджану". Еր., 1999).

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԼԵՂՎԱՅԻ ՊԱՐԿԻՎԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՔԱՐՏԵՐԸ
КАРТА РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ И НАГОРНО-КАРАБАХСКОЙ РЕСПУБЛИКИ (НКР)

ԼԵՂՎԱՅԻ ՊԱՐԿԻՎԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ՊԱՏՄՎՎԱՆ ԱՐՑԱԽ ՖՈՆԵ
НАГОРНО-КАРАБАХСКАЯ РЕСПУБЛИКА НА ФОНЕ ИСТОРИЧЕСКОГО АРЦАХА

ԱՐԱԿԱՆԱԴՐԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱՇԱՎՅԱՐՔԻ ՔԱՐՏԵԶԱԿՑԱՆ КАРТА ПОСЕЛЕНИЙ НАГОРНО-КАРАБАХСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

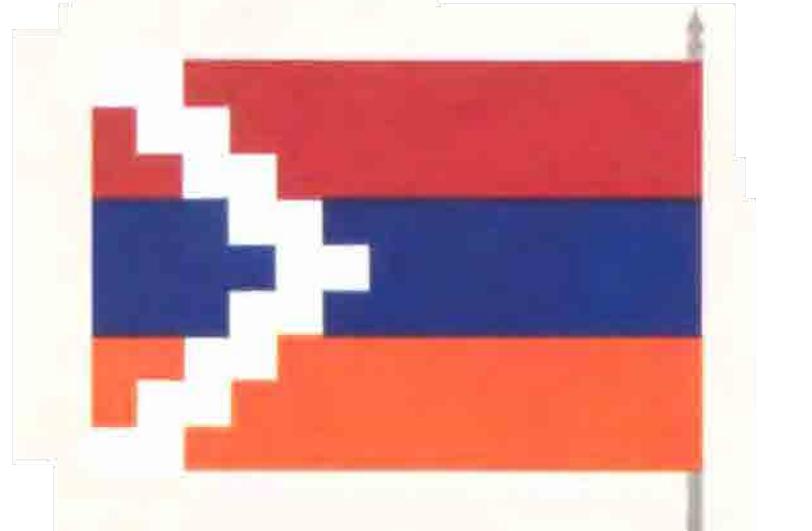

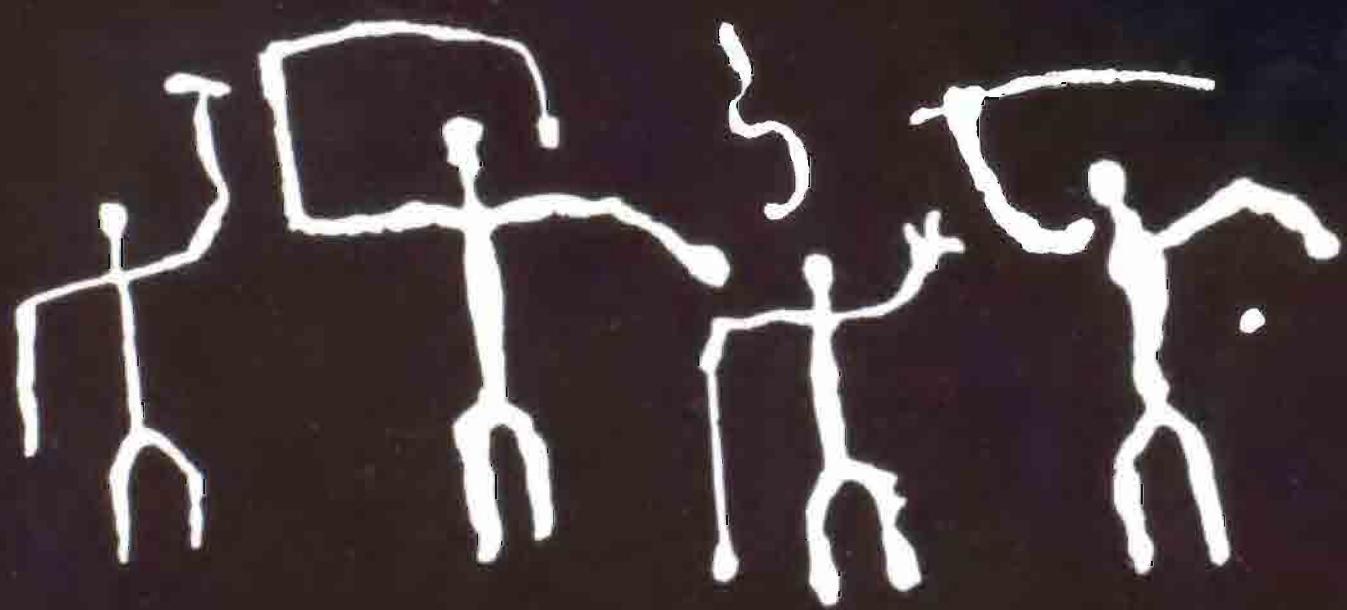
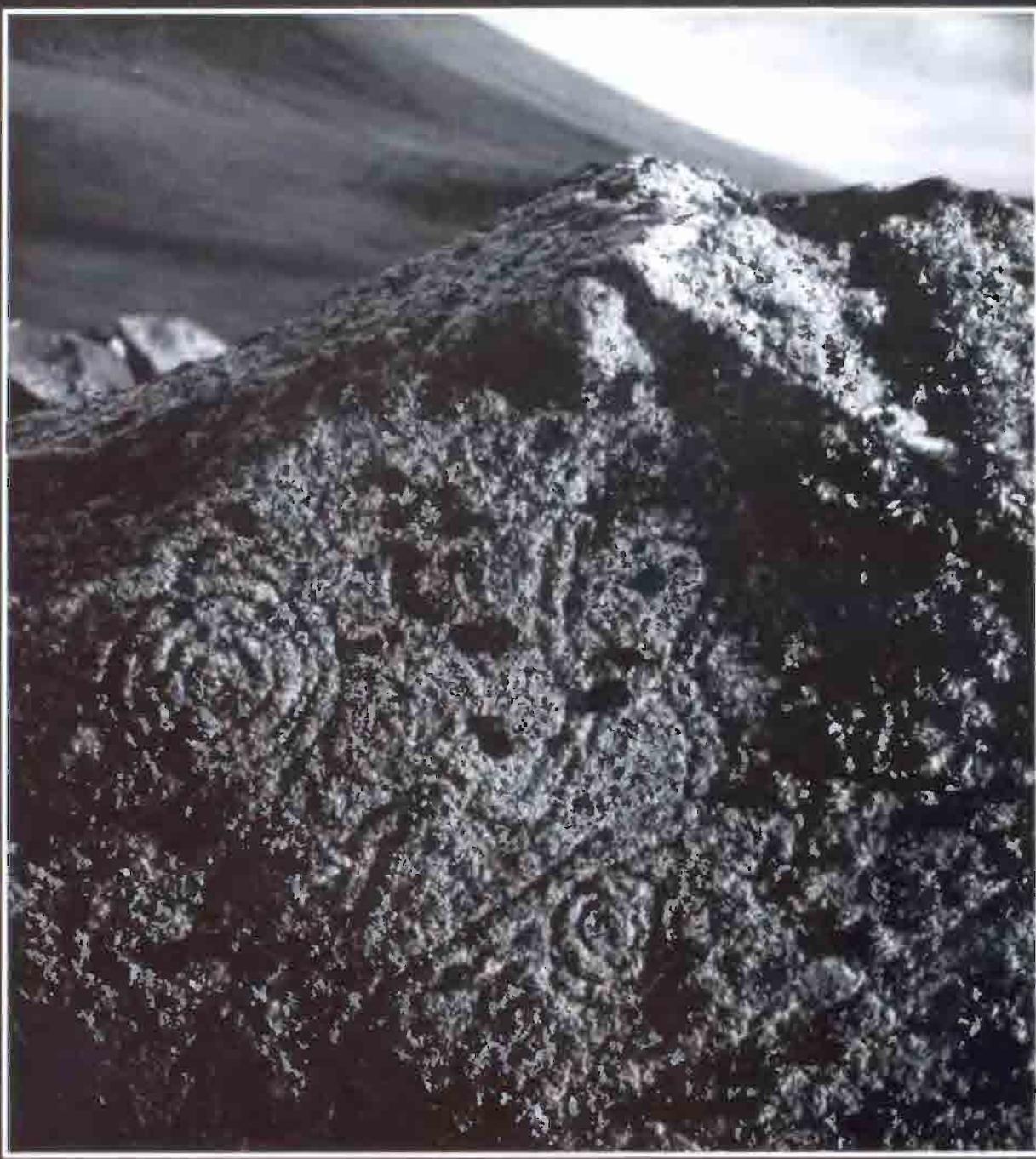
ԼԵՂՎԱՅԻ ՊՐԵՖԵՐԵՆՍԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶԸ
ПОЛИТИКО-АДМИНИСТРАТИВНАЯ КАРТА НАГОРНО-КАРАБАХСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

ՀԵՂԱԶՄ, ՂԱՐՎԱՊԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴՐՈԾ, ԶԻՆԱՆՇԱԽ և նամականիշեր:

ЗНАМЯ, ГЕРБ и почтовые марки НАГОРНО-КАРАБАХСКОЙ РЕСПУБЛИКИ.

4-5 ԱՐՅՈՒԹ պահպան շաղածու (Շիռկան Ռասի գովա) դահմաված ժայռագրակերպներ:

4-5 Наскальные изображения на территории исторического Арцаха (провинция Сисакан Востан).

6 «ЗОЛОТОЦВЕТНЫЙ ЦРВЦІ». Ішчуг (Республіка Азербайджан)

6 СЕВЕРНЫЙ АРИАХ. Село Бахамы, хачкар с барельефными изображениями.

7-8 ԱՐՑՈՒԽՈՒՄ նախասեղծ վիճակում որսորդանված հայկական երիտոնեական հնագույն հոււշարձանը Վճարասի ստորգետնյա Սր. Գրիգորիսի դամբարանի դամբիճը և նախամուտքը (4-րդ դ.):

9-11 ԾՄԸՆԸՀԸՊ, ՀԱՅԹԻ. Արցախում վաղ միջնադարում կառուցված հայկական երիտոնեական առաջին տաճարներից որսորդանված խոյսկենք (4-5-րդ դդ.):

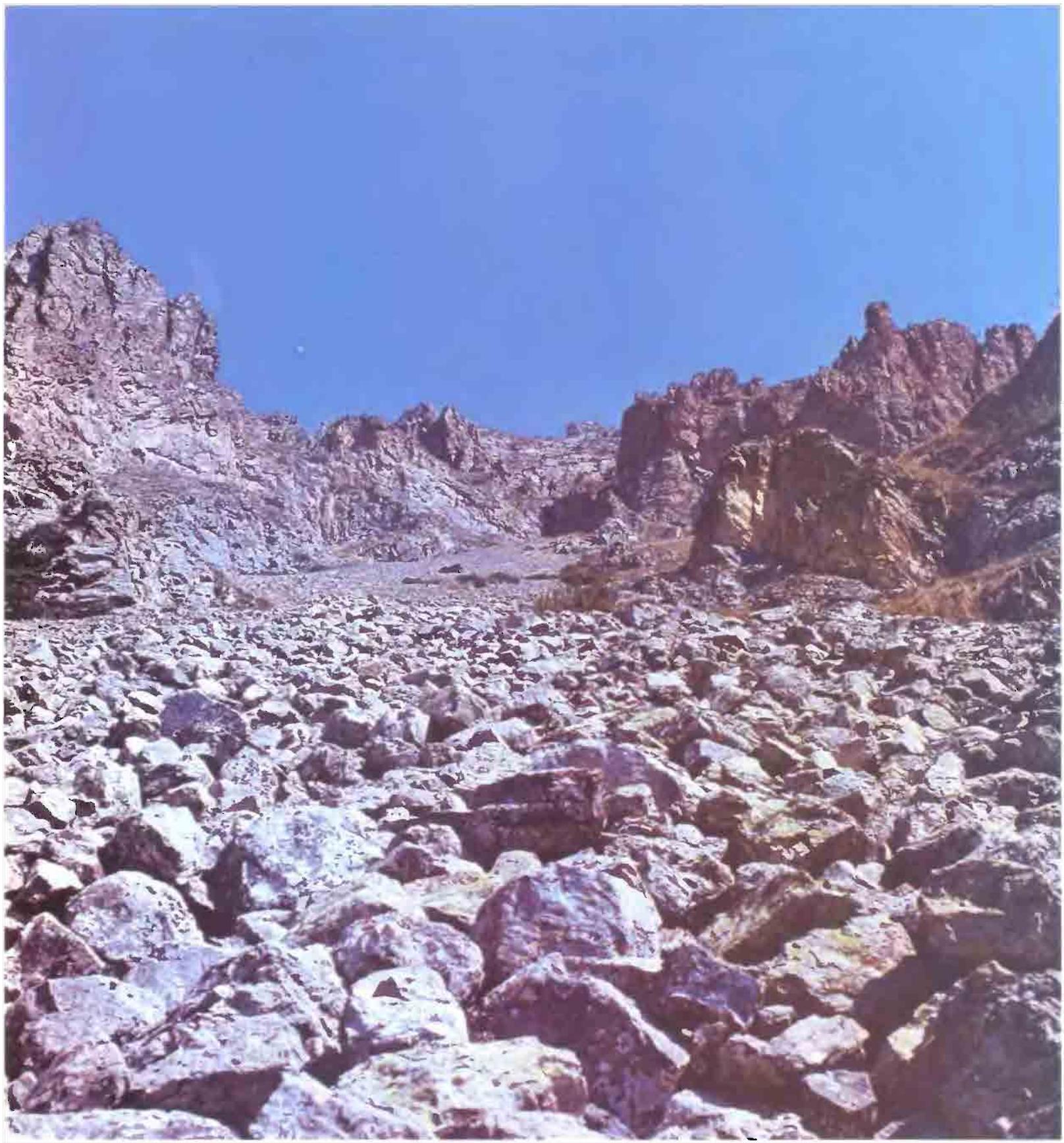
7-8 АМАРАС. Сохранившийся в первичном виде в Аризаке древний армянский христианский памятник. Зал и вход в подземный мавзолей св. Григориоса (IV в.).

9-11 ЦМАКАОХ, АЦИК. Сохранившиеся капители одного из первых раннесредневековых армянских христианских храмов в Аризаке (IV-V вв.).

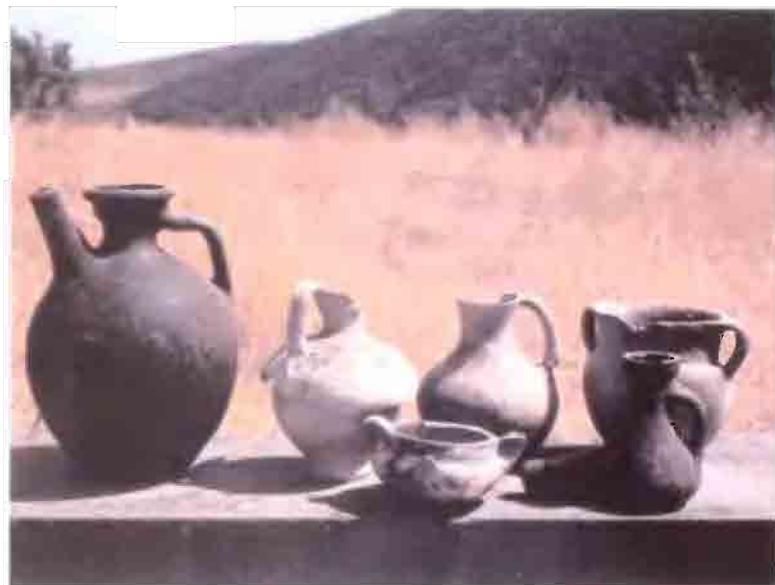
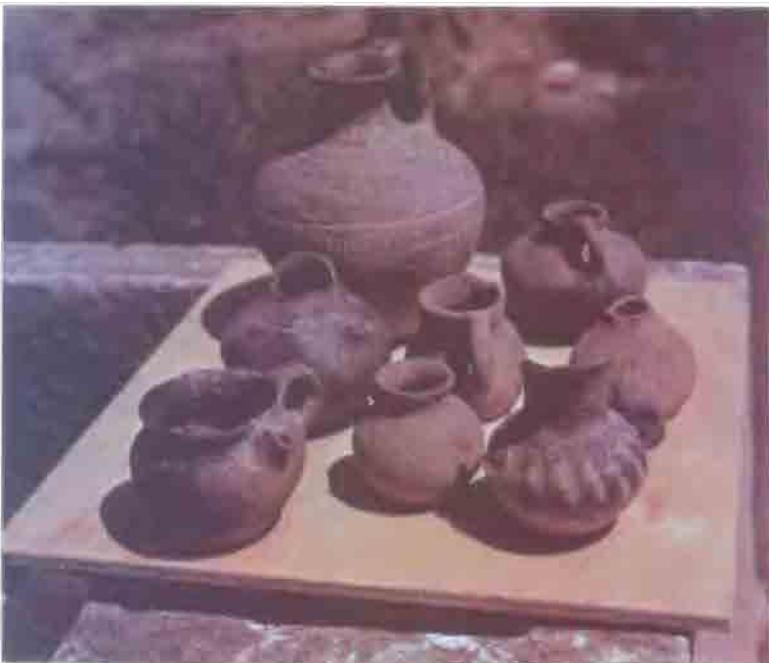
12 ԶԱՐԻՍ. խաչքար (10-11 դդ. դդ.)

12 ЗАРИСТ. Хачкар (X-XI вв.).

13 ԳԻՉԱՓԱՅՅԱ. լեռան գագաթամերձ ավելիված հնագույն բերդի տարածքը:

13 ДИЗАПАЙТ. Территория древней крепости у однои из вершин горы.

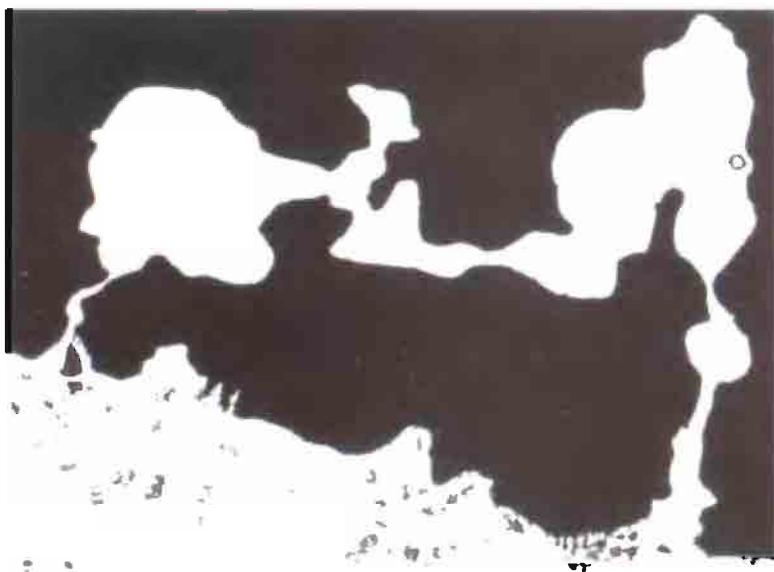

14-15. ԿԱՐՏԱՐ. Ճիբանցազներ (8 դդ. դ.մ.թ.ա.):

16. ԱՏԵՓՈՎՆԱԿԵՐԸ. որամա երկրագիտական բանգաղանքի կավանործներից (8 դդ. դ.մ.թ.ա.): Մասնավոր հավաքածու:
17. ՄԵՇ ՇԻՆ. բրոնզի զարդեր (4-րդ. հազ. մ.թ.ա.): Մասնավոր հավաքածու:
18. ԲԵՐԴԱՇԵՆ. Հինգ շենատեղ հնավայրից հայտնաբերված ջնարակված ափսեներ և բեկորներ:
19. ԲԵՐԴԱՇԵՆ. բերդից և Հինգ շենատեղից հայտնաբերված կավանործներ:

14-15. ՉԱՐՏԱՐ. Ծեցինինք (VIII վ. լո և.թ.).

16. ՍՏԵՂԱՆԱԿԵՐԸ. Իստորիко-կրայքագիտական բանգաղանքի կավանործներից (VIII վ. լո և.թ.).
17. ՄԵՇ ՇԻՆ. Բրոնզայի զարդեր (IV հազ. լո և.թ.): (частная коллекция).
18. ԲԵՐԴԱՇԵՆ. Գլազурայի պօսդա և օլոմքներ, հայտնաբերված Հինգ շենատեղում:
19. ԲԵՐԴԱՇԵՆ. Կավանինք, հայտնաբերված կավանործներում:

20-21 ՈՐՎԱՆ-ԱԶՈԽ. Բարձրականի առափին տեսքը և ներգետնյա սրահների հատակագիծը: Հոշակավոր բարձրականի ունի բազմաթիվ ելեր, լաբիրինտոսի նման վեց դահլիճներ: Դասեցից ամենամեծը գրավում է երեք հազար քառ. մետր սարածություն: Վյաժեղ հայտնաբերվել է մուսեւյան մարդու նեանդերթալցու ստորին ծննիքի մի խոռոր թեկոր: Սա առաջին գտածոն է հայութին Խորհրդային Միուրյան սարածում և հիմնարդուրդը աշխարհում:

22 ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ կավանոք:

20-21 ВОРВАН-АЗОХ. Внешний вид и план залов пещеры. Это знаменитая споянка каменного века имеет входы и выходы из шести лабиринтообразных залов. Самая большая из них занимает площадь равную трем тысячам кв. метров. Найденная здесь уникальная находка, челюсть первого обитателя Азокской пещеры неандерталца, в мировой научной литературе числится пятым, а в бывшем СССР первым.

22 ТИГРАНАКАРТ. Античный кувшин.

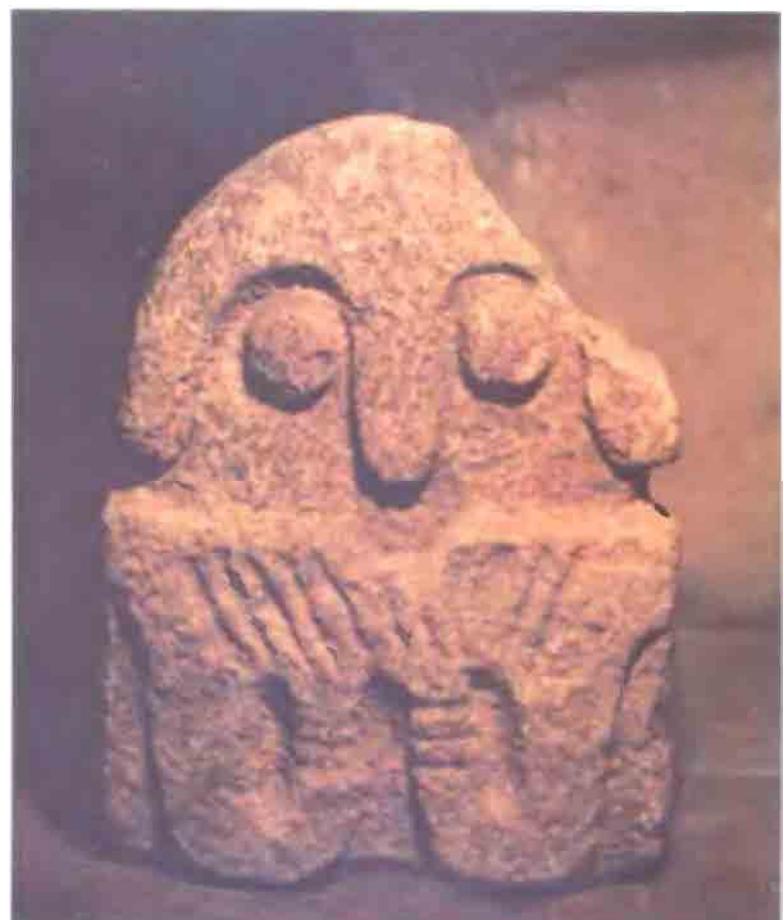
23 ՄԵԾ ԾԱՆ. կնիք-պինակած (1 ին դ.մ.թ.ա.): Սևանավոր հավաքածու:
24 ԲԵՐԴԱՆՆԵՆ. արձանիկ (9-րդ դ.): Սևանավոր հավաքածու:
25 ՄԱՐՏՎԱԿԵՐՏ. կավանոր (9-րդ դ.):
26-28 ԲԵՐԴԱՆՆԵՆ. զնարակած ափսեի բեկորներ (10-11-րդ դդ.):

23 ՄԵԾ ՇԵՆ. Գերբայի նշան (1 վ. լո մ.շ. (частная коллекция).
24 ԲԵՐԴԱՆՆԵՆ. Статуэтка IX в. (частная коллекция).
25 ՄԱՐԴԱԿԵՐՏ. Կավան (IX в.).
26-28 ԲԵՐԴԱՆՆԵՆ. Обломки посуды с глазурной росписью (X-XI вв.).

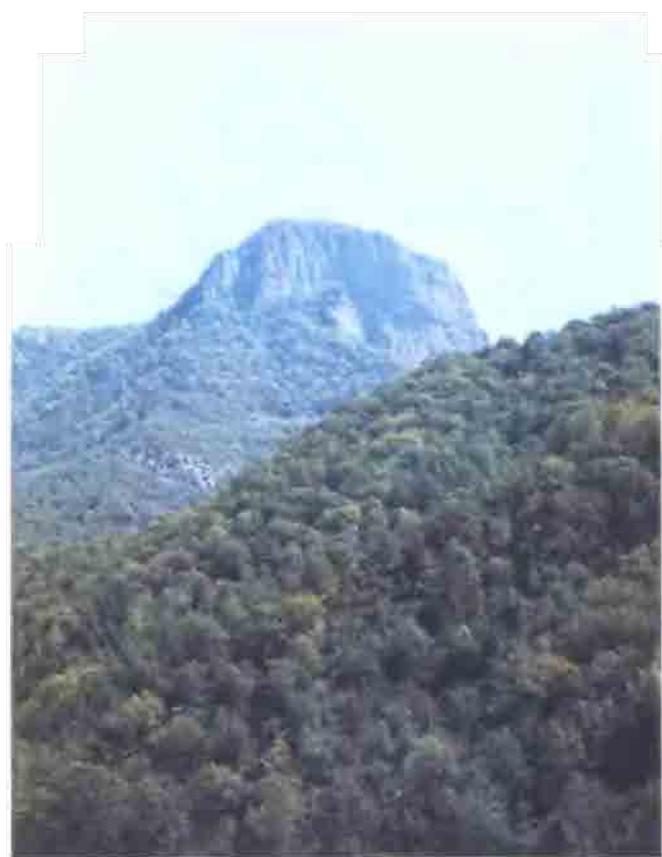
- 29 ՄՈՒԽՐԵՆԵՍ. Օխտր դոնի (Յոր մուտք) վանի եկեղեցու ավերակներից մանրամաս (6-րդ դ.).
30 ԽԱՆՆԿ. Ար. Ստեփանոս եկեղեցու 1168 թվականույթամբ բարձրագանգակը:
31 ՊԵՐՉԱՎԱՐ. Բանածորի սրանցի հարք (5-7-րդ դդ.):
32 ՇԱՄԲԱԼ. Խոյակ (4-րդ դ.):
33 ՄՈՒԽՐԵՆԵՍ. Օխտր դոնի վանի եկեղեցու կյուսիսային ու մնամույթի խոյակը:
34 ԿՐԵՎԵՆԱ. Խան կամանը (9-րդ դ.):

- 29 ՄՈՒԽՐԵՆԵՍ. Մոնաстыր Օխտր լրի (սև առողջական մաս) (VI դ.).
30 ԽԱՆՆԿ. Պերքով Ստեփանոս, բարձրագանգակը (1168 թ.).
31 ՊԱՐՅԱԿԱՆԿ. Կամունկ մաս (մաս մաս) Բանածոր (V-VII դ.).
32 ՉԱՐԴԱՐ. Կամունկ (IV դ.).
33 ՄՈՒԽՐԵՆԵՍ. Կամունկ սեպական մաս (մաս մաս) Օխտր լրի (VI դ.).
34 ԱՐԵՎԻՆԱ. Կամունկ մաս (IX դ.).

- 35, 38 ՄԱՐՏԱԿԵՐԾ Խայկուրու նախառի խառնեական տքանի կուտ-
արձաններ (1-3-րդ դդ.)
36 ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐԾ Տիգրան Մեծի դասելեավ արձարե դրամ (1 իւ դ.
մ.թ.ա.)
37 ԱՌԵՓԱՇԱԿԵՐԾ. բարե աղուիթ (8 ոդ դմ թ.)
39 ԱՐԾՎԱՐԾԱՆ (Սելչուկան). մահարձան:

- 35, 38 МАРТАКАРТ. Скульптуры идолов дохристианского периода у армян (I-III вв.).
36 ТИГРАНАКАРТ. Серебряная монета с изображением Тиграна Великого (I в. до н.э.).
37 СТЕПАНАКАРТ. Каменные жернова (VIII в. до н.э.).
39 АРЦВАРСАН (Селчуклан). На пребие.

- 40 ՔԱՌՎԹՈՒ, ՎԱՐՍՉՈՒՈՒ եկեղեցու պյտջան ժնիք (9-11-րդ դդ.);
41 ՀՅՈՒՄԱՎՅԱՆ, ԱՐՑՈՒԽ (Գետաբեկ). Խուճիսավանի (9-10-րդ դդ.);
42 ՎԵՐԲԻ ԽՈՉԵՆ. Գիշասար. Եղել է նեանավոր Հանդարերդի դիմակեռ-
տահակետերից մեկը;

43 ԱՐՑՈՒԽՈՒՄ գտնված (ՊԵՏՐՈՍՈՎԾԵՆ) նախարոշնի բրածո զրոխ:

- 40 ԿԱՊԱՃԱХ. Внешний вид церкви Вардзот (IX-XI вв.).
41 СЕВЕРНЫЙ АРИЧАХ (Гетабек). Хунисаванк (IX-X вв.).
42 ВЕРИН ԽԱЧԵՆ. Дитасар. Был одним из сторожевых пунктов из-
вестной крепости Андаберда.
43 Окаменелая голова археоптерикса (первобытной птицы) из села
ПЕТРОСАПЕН. Мезойская эра.

ՄՈՒԽՐԵՆԵԱ. Օհոք դռնի վանիի տաճարի ներքին տեսից հասված:
Գտնվում է Մոխրենեա գյուղից 3,5 կմ կմ կյուսիս-արևմուտք: Եկեղեցին ուստկանում է ներսից բազմապատճե, դրսից կոր հատակագծով ուղղութանքած սակավարիվ եկեղեցիների խմբին: Վյու տեսակետից այն համարվում է Արցախի եղակի ուստամոննեային մի կառուցված, որը անտոււեա, ոյիսի դիտարկվի բառակրութիւն տիտի եկեղեցիների հետ բաղդատելով: Խեն եկեղեցու կառուցման ստույգ թվականը հայտնի չէ, սակայն ճարտարապետական ձևերի, զարդարանշականների և ձավարարածական հորինվածքի դիտարկումը բոլոր է տախու այն դասել վազ միջնադարյան հուշարձանների շարք (6-7-րդ դդ.):

44 ՄՈՒԽՐԵՆԵԱ. Վնասնի վիճակի տաճարի ներքին հասված:
Մոխրենեա գյուղից 3,5 կմ կմ կյուսիս-արևմուտք: Եկեղեցին ուստկանում է ներսից բազմապատճե, դրսից կոր հատակագծով ուղղութանքած սակավարիվ եկեղեցիների խմբին: Վյու տեսակետից այն համարվում է Արցախի եղակի ուստամոննեային մի կառուցված, որը անտոււեա, ոյիսի դիտարկվի բառակրութիւն տիտի եկեղեցիների հետ բաղդատելով: Խեն եկեղեցու կառուցման ստույգ թվականը հայտնի չէ, սակայն ճարտարապետական ձևերի, զարդարանշականների և ձավարարածական հորինվածքի դիտարկումը բոլոր է տախու այն դասել վազ միջնադարյան հուշարձանների շարք (6-7-րդ դդ.):

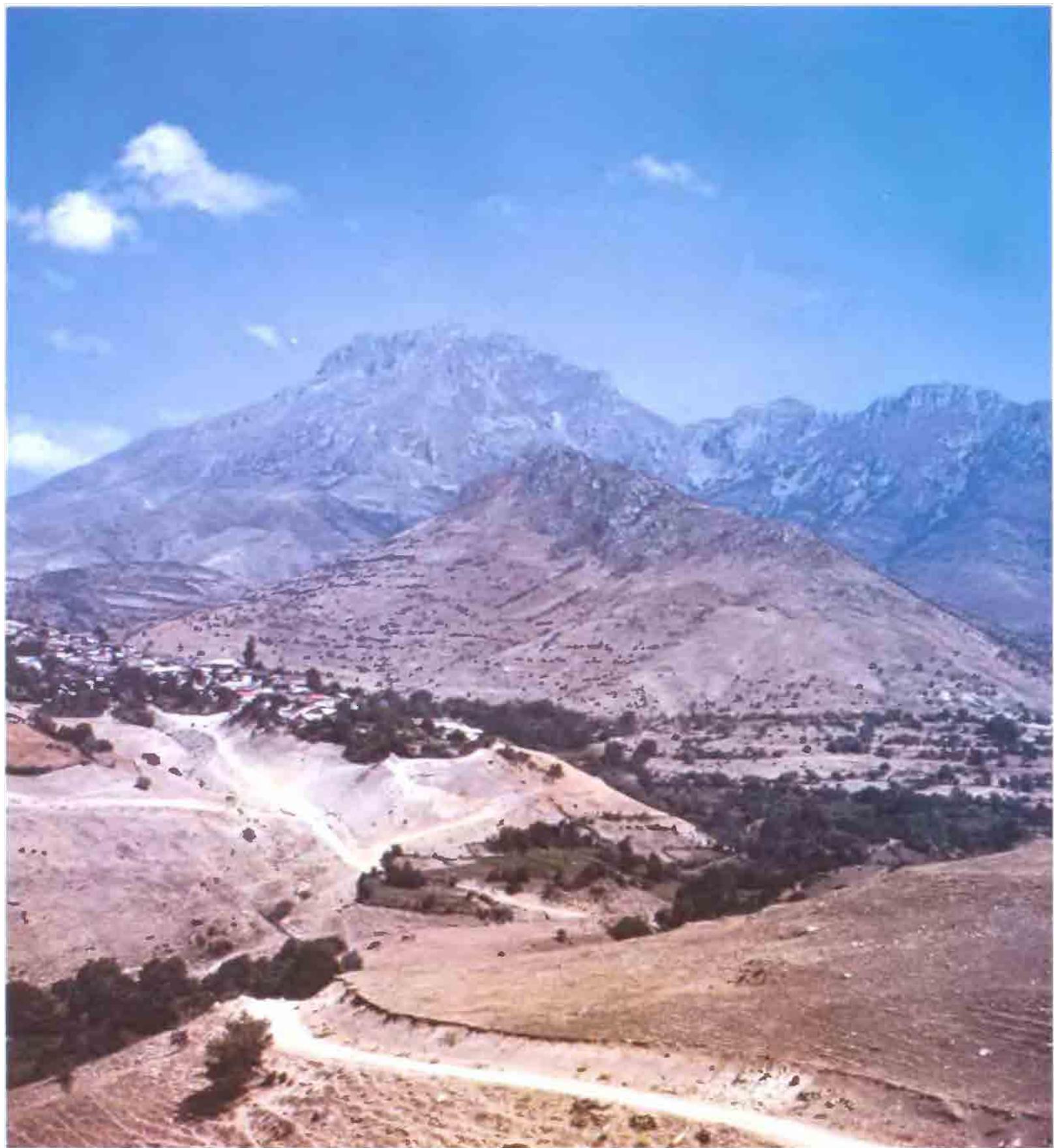
45 ՋՐՎԵՐ (Խանաբաղ). Ցեղ բարի տեղամասի խաչքարեր (1187 թ.):

45 ՋՐՎԵՐ (Խանաբաղ). Խաչքար Առ կար (1187 թ.).

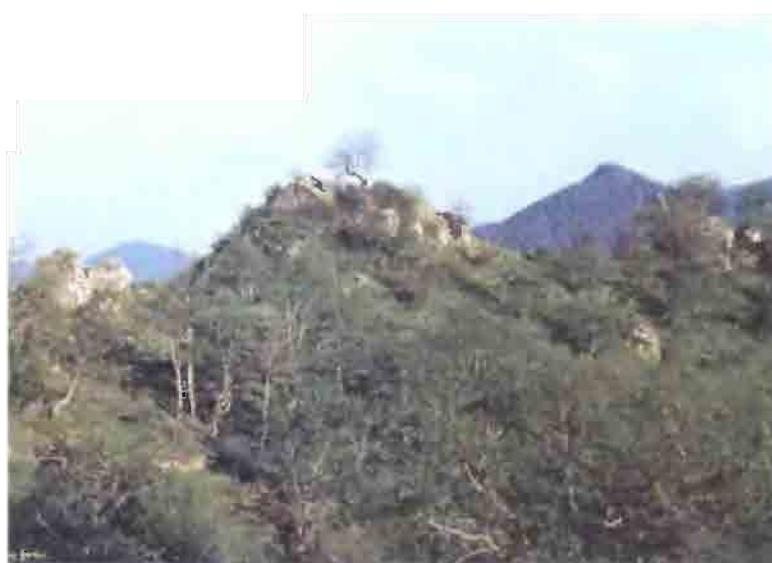
46 ԿՐԻՄԲՈՆ. Մոշակավի քեղամասի խաչքարեր (10-11-րդ դդ.)

46 ՃՐՄԲՈՆ. Խաչքարы в местности Мошав (X-XI вв.).

47 ԽՈՂՈՎՈՐ գյուղի բիկունի Դիզանավայսի բարձունքն է գտնվում Կատարովանքի եկեղեցին (5-19-րդ դդ.).

47 ԽՈՂՈՎՈՐ. На одной из вершин Дизанайта находится церковь Кагарованк (V-XIX вв.).

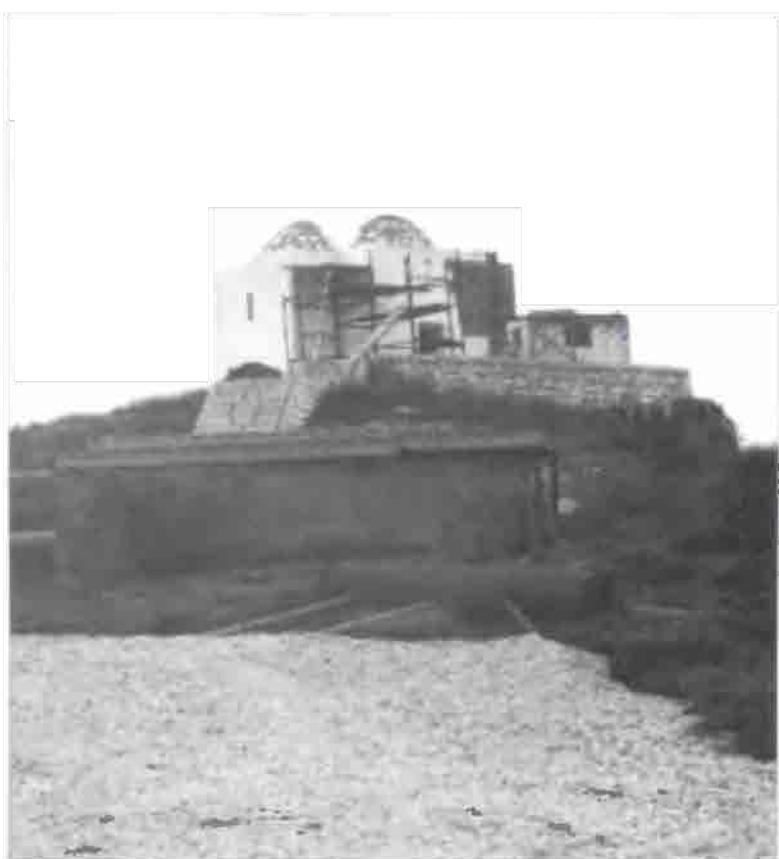
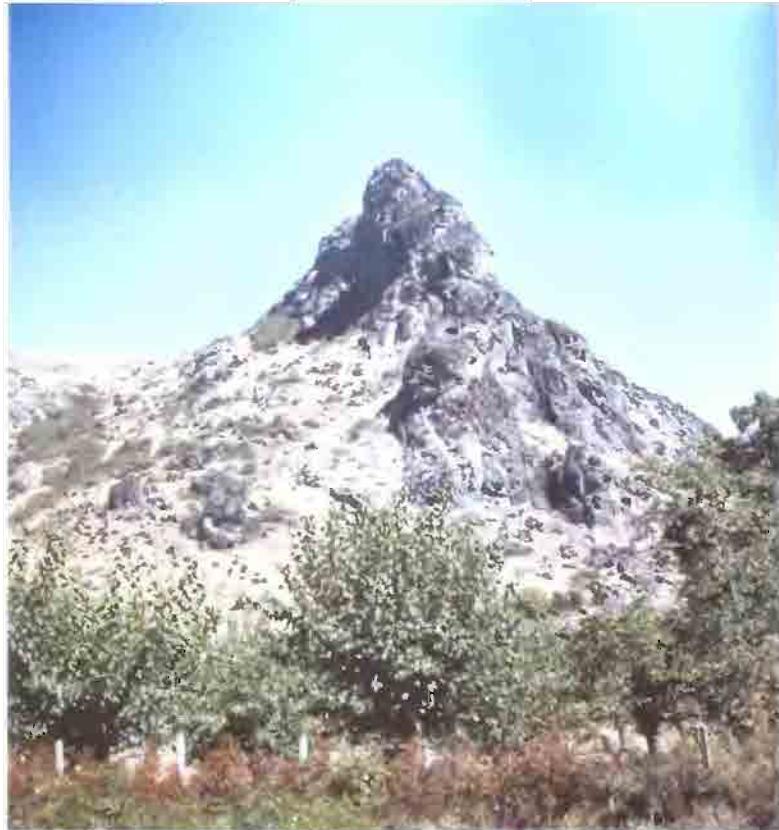
48 ԱՐԵՎՈՎԱՐ. Մարտակերտ-Սևեփասակերտ ձանալարի աջ կողմում.
Խայենագետի աջ ամբ բրազմանիքն ուսիղանվում են հերանոսական
շրջանին դատկանող հայկական խաղաքակրթության մի շարք հուշար-
ձաններ (աղոքարան, դիտակե, ժայռափոր կացարաններ, արահետ,
դազաղներ և այլն):

49 ՏՈՒՄԻ. ԽՄԱՒ ԳԱ-Է (յոր դրևակի խճասով) վաճիքի ավերակները (6-րդ դ.):

50 ՄԵՇ ԹԵՎՈՎԱՐ. Ծծախաց բարձունավի արտաքին տեսք:

51 ՃԱՎՏԱՐ. Նահատակ սրբավայր (5 դ դ.):

52 ՎԱՆ-ՔԵՎՈՎԱՐ. Վաշազան Բարեղաւաշի եկեղեցին (6-7-րդ դդ.):

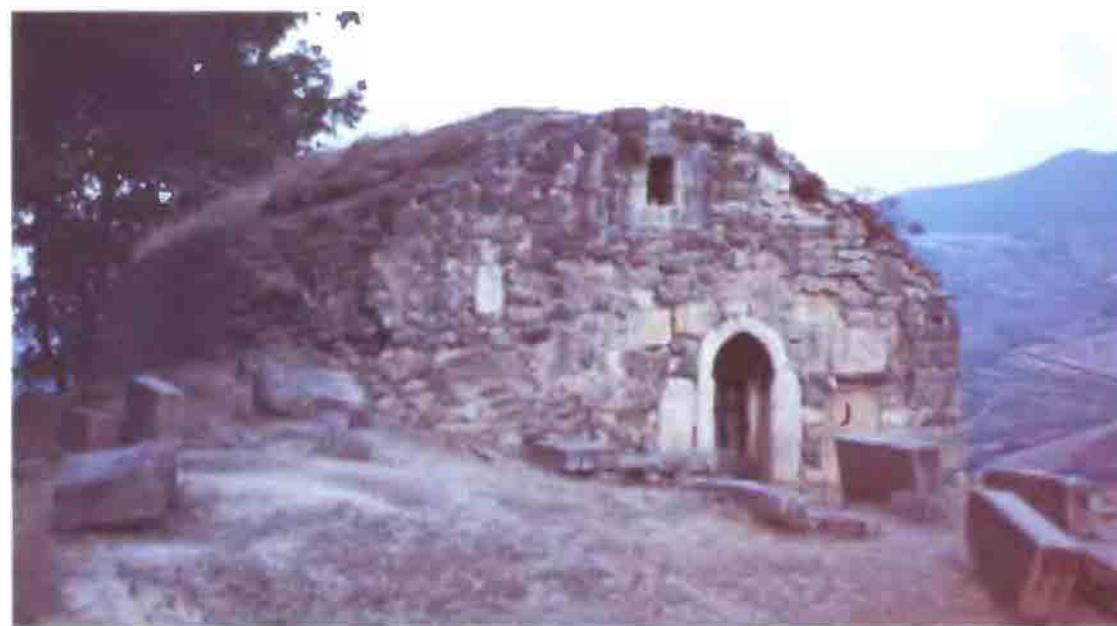
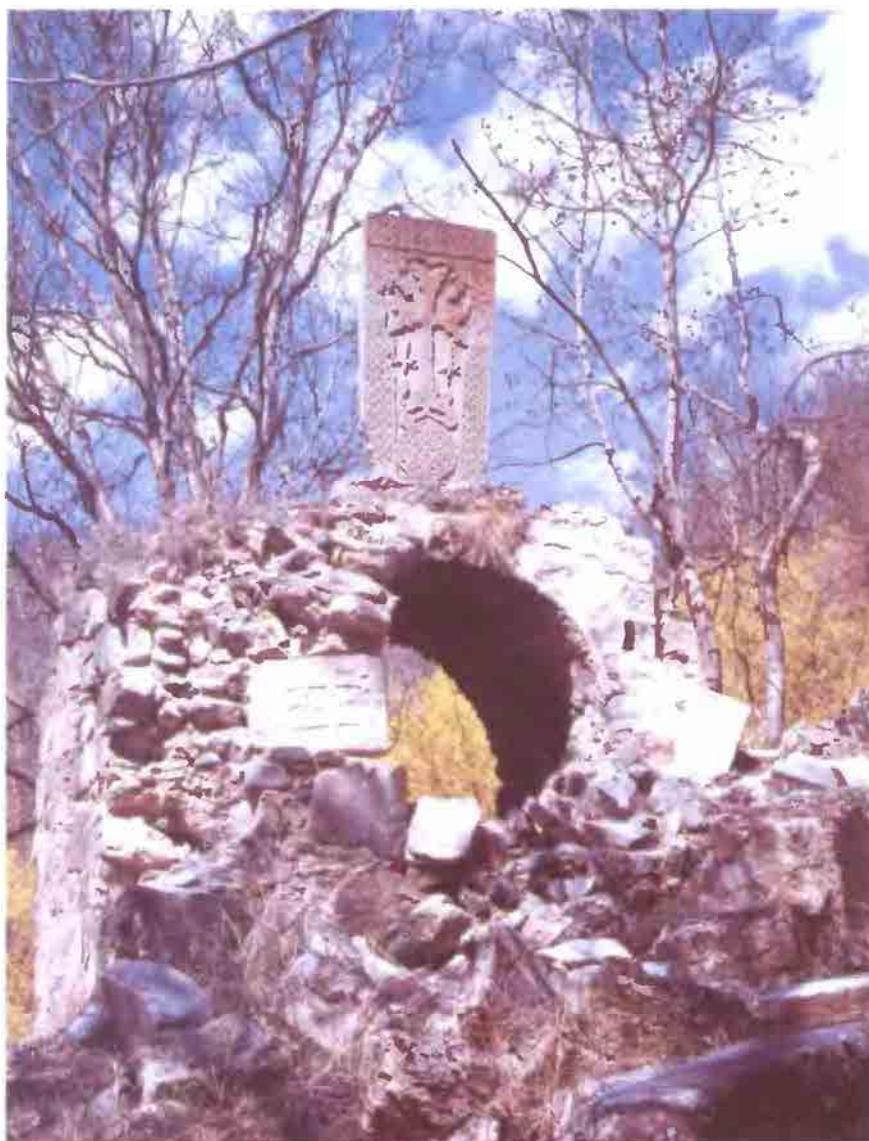
48 Справой стороны дороги Мартакерт-Степанакерт, на правобереж-
ной скале реки Хачен сохранились ряд памятников дохристианского
периода, принадлежащие армянской культуре (молебня, вы-
долбленные в скале жилища, наблюдательный пункт, каменная гро-
пинка, скальные гробы и т.д.).

49 ТУМИ. Развалины монастыря Хту дре (по смыслу "семидверный").
VI в.

50 МЕШ ТАХЕР. Внешний вид пещеры Цахач.

51 ЧАРТАР. Святыня Наатак (V в.).

52 ВАНКАСАР. Церковь Вачагана Барепашта (VI-VII вв.).

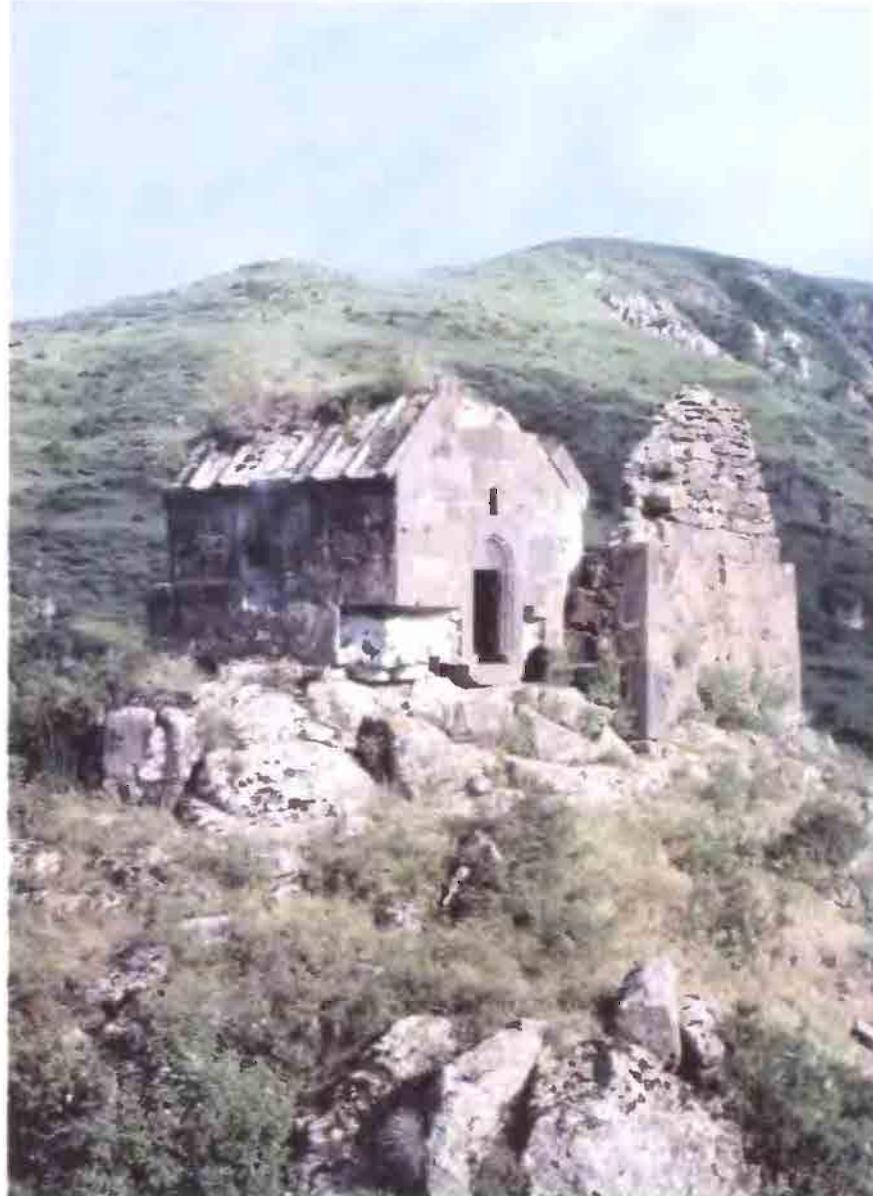

53 ՉԱՊԻՆ. Խաչիառ-մահաձան (1275 թ.):

54 ՏՕԽ. Որ. Առեփանոս եկեղեցին (9-13-17-րդ դդ.):

53 ЧАПИН. Надгробный хачкар (1275 г.).

54 ТОХ. Церковь Св. Степаноса (IX-XIII-XVII вв.).

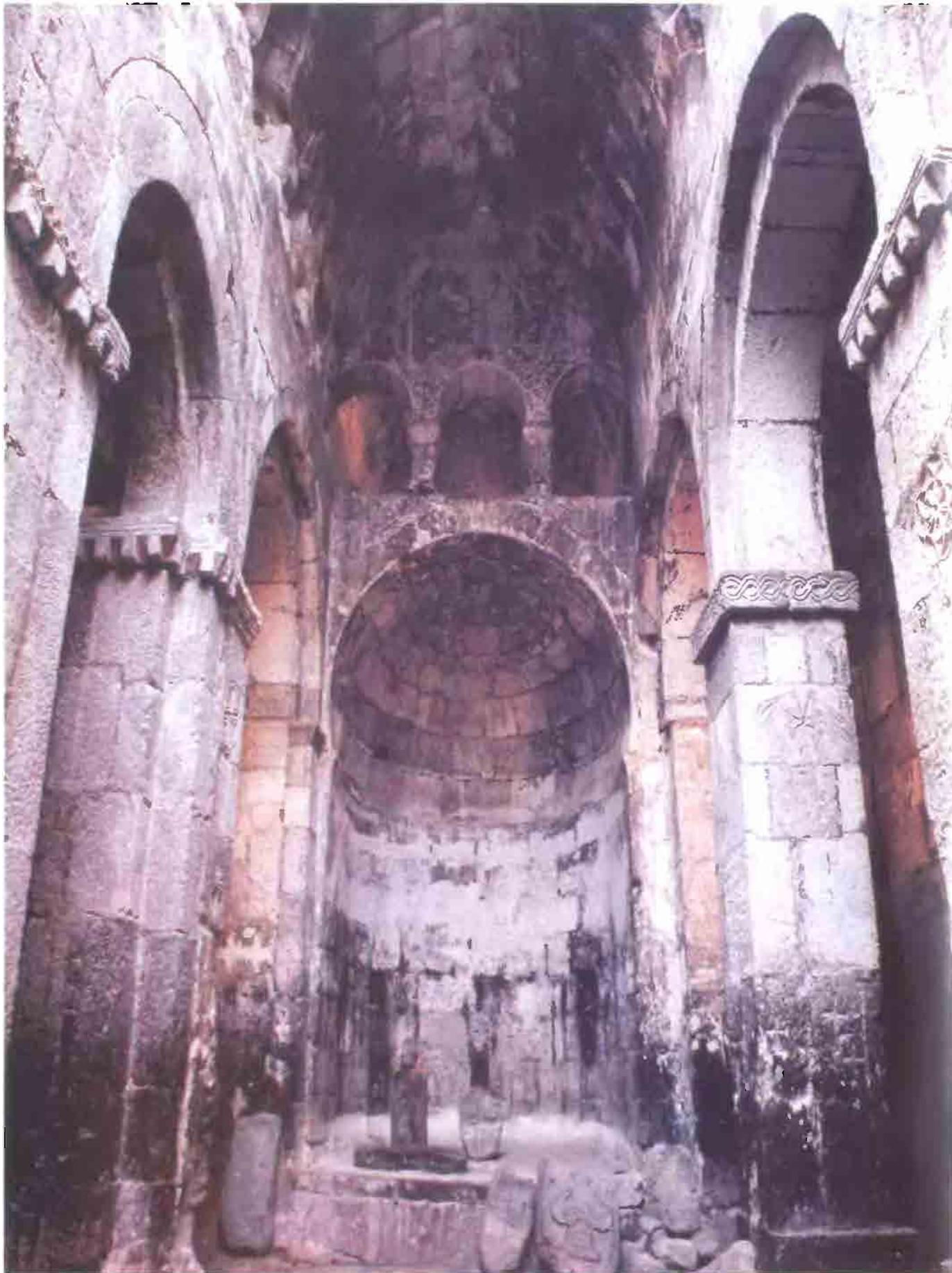
55 ՔԱՇԱԽԹԱԿ. «Մկնատամ խաչ» եկեղեցին (12-13-րդ դդ.):
56 ՇԻՕԶ. գերեզմանատար:

55 ԿԱՌԱՏԱԽ. Церковь "Мкнатам хач" (XII-XIII вв.).
56 ՇԻՕՆ. Надгробие.

57 ՔԱՇԱՄԵԼԻ. Ծիծեռնավանի Եկեղեցին արևելքից (5-9 դդ.):
58 ԾԻԾԵՐՆԱՎԱՆԿ. Եկեղեցու ներին հորինվածքից հատված: Այս և
№ 256 լուսանկարը արտադրված են «Հարաբառ» պրակից, Միլան,
1988 թ.:

57 ԿԱՊԱՏԱԽ. Церковь Ципернаванка с востока (V-IX вв.).
58 ЦИЦЕРНАВАНК. Деталь интерьера церкви. Этот и снимок
№ 256 перепечатаны из альбома "Карабах", Милан, 1988 г.

59 ԾԽԾԵԽԱԿԱՎՈՒՆք. Եկեղեցու կիստրնական հավի արեւյան ժամը: Հայուսան երկրի վաղ միջնադարի ամենափառավոր սրբավայրերից է: Գտնվում է Քաշարայի շշանում, Վղավն գետի աջ ափին, մի հարբարությանի վրա: Գրականության մեջ հիշվում է 844 թվականից: Հիմնական հուշարձակը Ելեղիցին, եռանազ բազիթիկ է, կիստրնական հավը դուրս է զալիս Շենքի արտաքին ծավալից: Ծավալատաճական պատճեն Ծիծեռնավանքը բացառիկ է, առաջինից վեց կա օրյակ, որը, ասկայն, ամենից ուստի գեկորացի և անակություն ունի:

59 ЦИЦЕРНАВАНК. Вид восточной части центрального нефа. Одна из раннехристианских святынь Армении. Находится в районе Кашатах, на правом берегу реки Ахавно, на каменистом холме. В источниках упоминается с 844 года. Основная церковь - греческая базилика. Центральный неф выходит за рамки внешних пределов здания. Цицернаванк упакован в объемно-пространственном решении, над апсидом находится ложа, которая, впрочем, имеет декоративное значение.

60 ԳՐԻԳՈՐ. գույզ խաչքար (11-12 դդ դդ.):

60 ԴՐՄԲՈՆ. Խաչքար (XI-XII վ.):

61 ԶԱՐԻՍ. Խաչքար (12-13 դդ դդ.)

-61 ЗАРИСТ. Хачкар (XII-XIII вв.).

62 ԹԱՐԹԱՌԻ ՀՈՎԼԻՏ. Որ. Ասվածածին վանի. Խաչքար (12-րդ դ.)
63 ԿՈՊԵՆԻ ՀՈՎԼԻՏ. Հավատառուկ վանինի ամերակներ (12-13-րդ դդ.);
64 ԿՈՊԵՆԻ ՀՈՎԼԻՏ. Խաչքարի մանրամաս (13-րդ դ.):

62 ԴՕԼԻՆԱ ՏԱՐՏԱՐ. Մոնաստիր Սբ. Աստվածածին. Խաչքար (XII վ.).
63 ՅՈՒՆԻԱ ԽԱՇԵԼ. Ռազալինա վերաբերյալ (XII-XIII վվ.).
64 ԽՈՏԱՎԱՆՔ. Փրամենտ խաչքար (XIII վ.).

65 ՊՈՂՈՍՎԳՈՄԵՐ. Օր. Ամենափրկիշ վանի եկեղեցին (12-13-րդ դդ.)

65 ԽՈՅԱԿՈՄԵՐ. Церковь монастыря Св. Аменапкич (XII-XIII вв.).

66 ԳԱՐՆԱՔԱՐԻ խաչքարեր (12-րդ դ.)

66 ГАРНАКАР. Хачкары (XII в.).

67 ՀՅՈՒՄԻՍՅՐԻ ԱՐՑԱԽ. տաղանական կորոյ:

67 СЕВЕРНЫЙ АРЦАХ. Надгробный памятник.

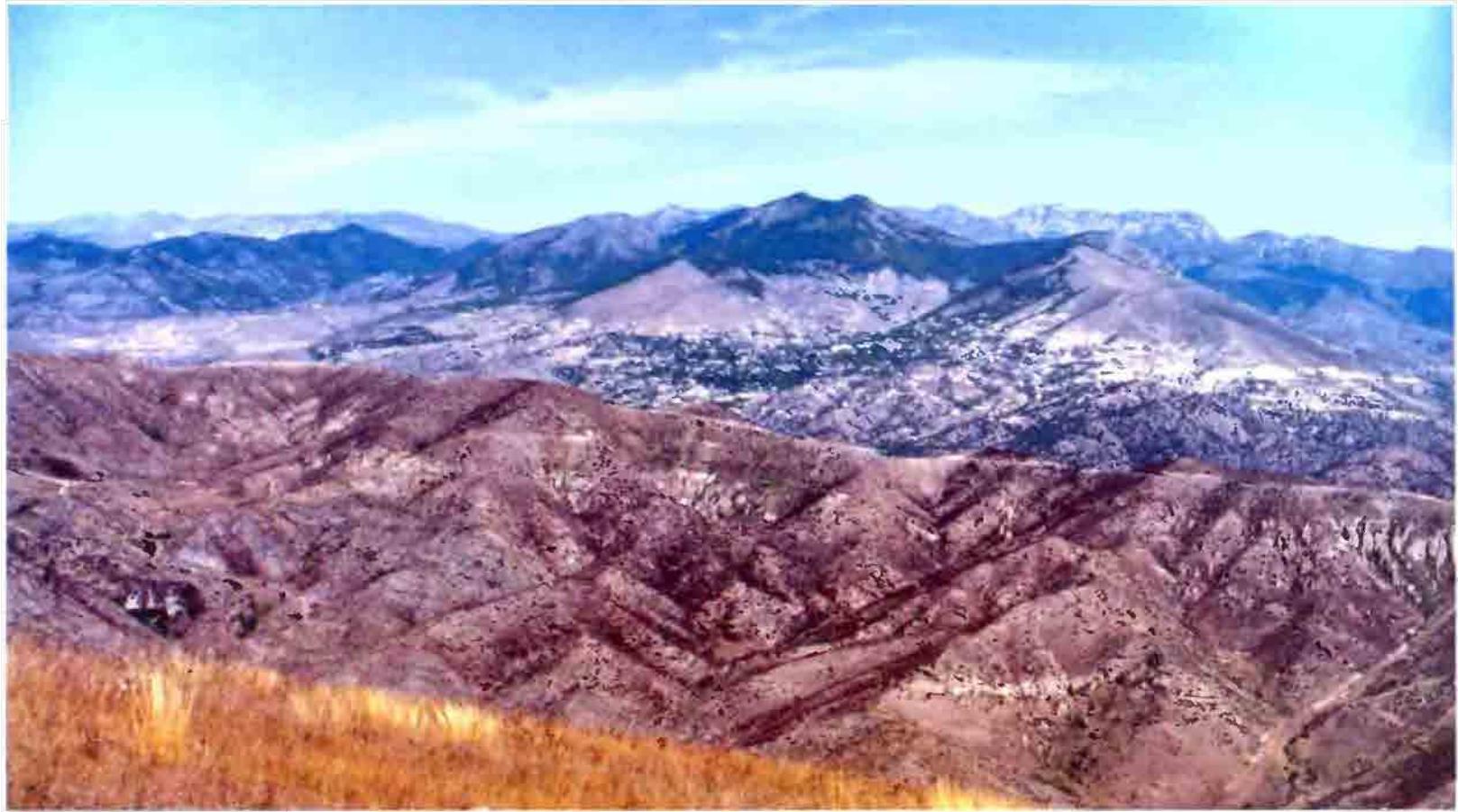
68 ՋՐԱԿԲ որայտածն խաչեար (11-12-րդ դդ.);
69 ԳԱՐՆԱԿԱՐ. խաչեար (12-13-րդ դդ.);
70 ՄԵԾ ԹԵՂԱԿԲ. Խելանազեսից մի հասկած:

68 ՋՋՐՎԵՐ (Խանաբալ). Польковообразный хачкар (XI-XII вв.).
69 ГАРНАКАР. Хачкар (XII-XIII вв.).
70 МЕԾ ТАГЕՐ. "Пляж" Ишханагета.

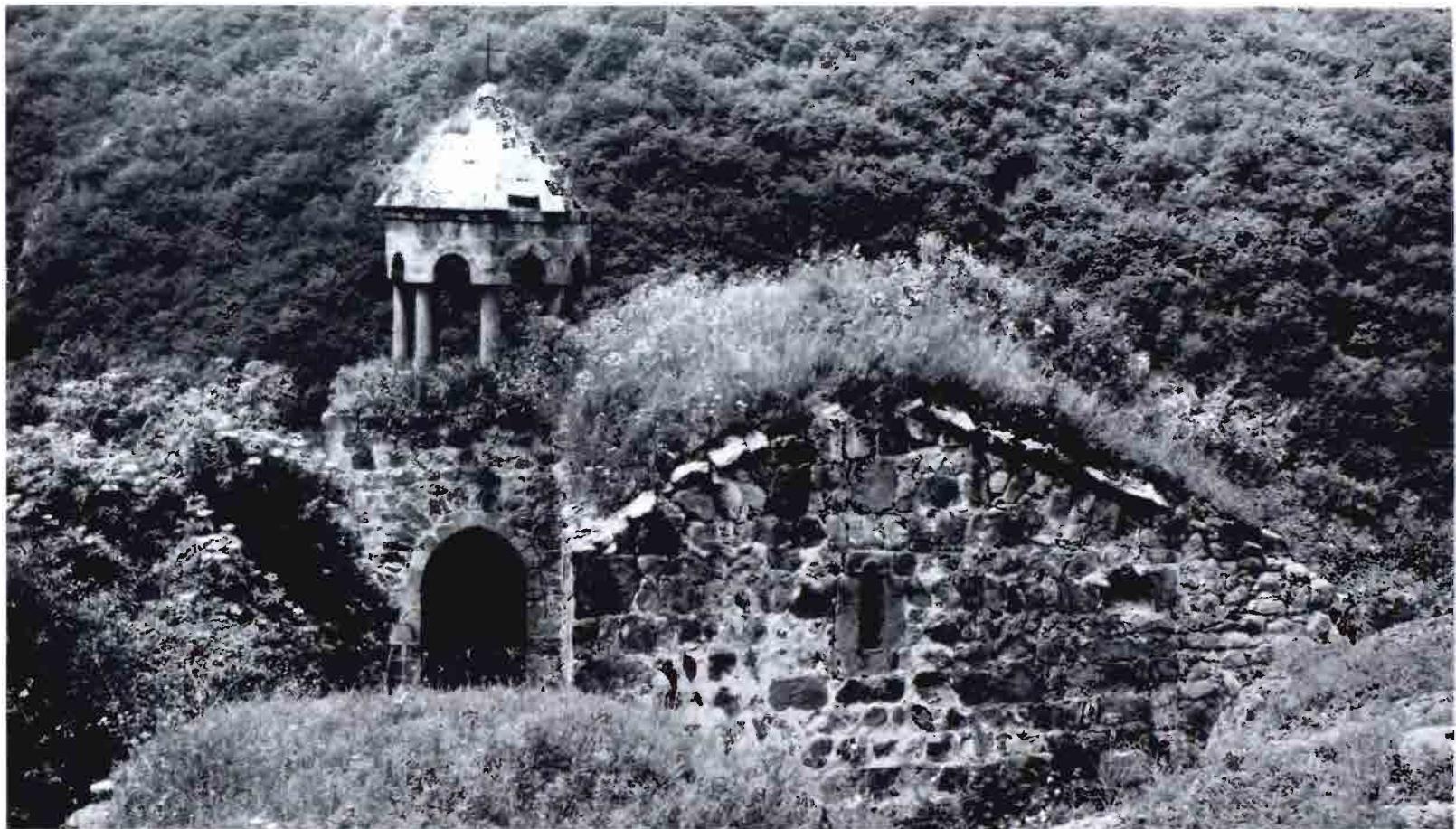
71 ՎԱՐԱՆԴԱ. ճանապարհագույց խաչքար (9 դդ դ.)

71 ВАРАНДА. Хачкар - дорожный указатель (IX в.).

72 ԱՐՑԱԽ-ՂԱՐԱԲԱԽ լեռնաշղթան դիմաված Սյունիքից: Առաջին տրանսում Մարգարակ-Լաշին-Բերձորն է:
73 ՓԱՌԻՒՍՈՎԻ ԲԵՐԴԻՆԻՑ համակած (9-13-րդ դդ.):

72 АРЦАХ-КАРАБАХСКИЙ хребет с Сюника. На переднем плане Сараландж-Лачин-Бердзор.
73 Крепость Парисос (IX-XIII вв.).

74 ՀՅՈՒՄՈՎՅԻ ԾՐՑՈՅ. Խաղմանշաց տիսայու (17-րդ դ.)
75 ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՑ ՎԱՆՔԻ ԽԱՐԱՎ-ԽԵՂՄՈՏԻՔԻ. (5-9-17-19-րդ դդ.):

74 СЕВЕРНЫЙ АРЦАХ. Пустыня Таргманчаци (XVII в.).
75 МОНАСТЫРЬ ТАРГМАНЧАЦ с юго-запада (V-IX-XVII-XIX вв.).

76 ՏՕԽ. Գշավանի հևագոյն եկեղեցու արևմտյան ճակատը (9-10 դդ. դդ.):

76 TOX. Старинная церковь Гчаванк с запада (IX-X вв.).

77 ԼՈՒՍԱՀՅՈՐԻ Եկեղեցու մուտք (18-րդ դ.).

78 ԽՐՀԱՆՈՐ. իին գյուղատեղի եկեղեցին (1659 թ.).

79 ԾԿՈԲԵ. Ծաղկավանի եկեղեցու արևմտյան ճակատը (10, 18-րդ դդ.).

80 ՇԽԱՎԵՐ ՔՄՐՄՎԼՈՒԽ. խաչքար (13-րդ դ.).

77 ЛУСАДЗОР. Портал церкви (XVIII в.).

78 ХРХАНОР. Церковь старого поселения (1659 г.).

79 ЩКОБЕ. Фасад церкви Цахкаванка (X, XVIII вв.).

80 ШХАՎԵՐ ՔՄՐՄՎԼՈՒԽ. Хачкар (XIII в.).

81-82 ՏՈՒՄԻ. Կարմիր ավերակ եկեղեցին և նրա փինարարական արձանագրությունը (1000 թ.):

81-82 ТУМИ. Развалины церкви Кармир и ее эпиграфическая надпись (1000 г.).

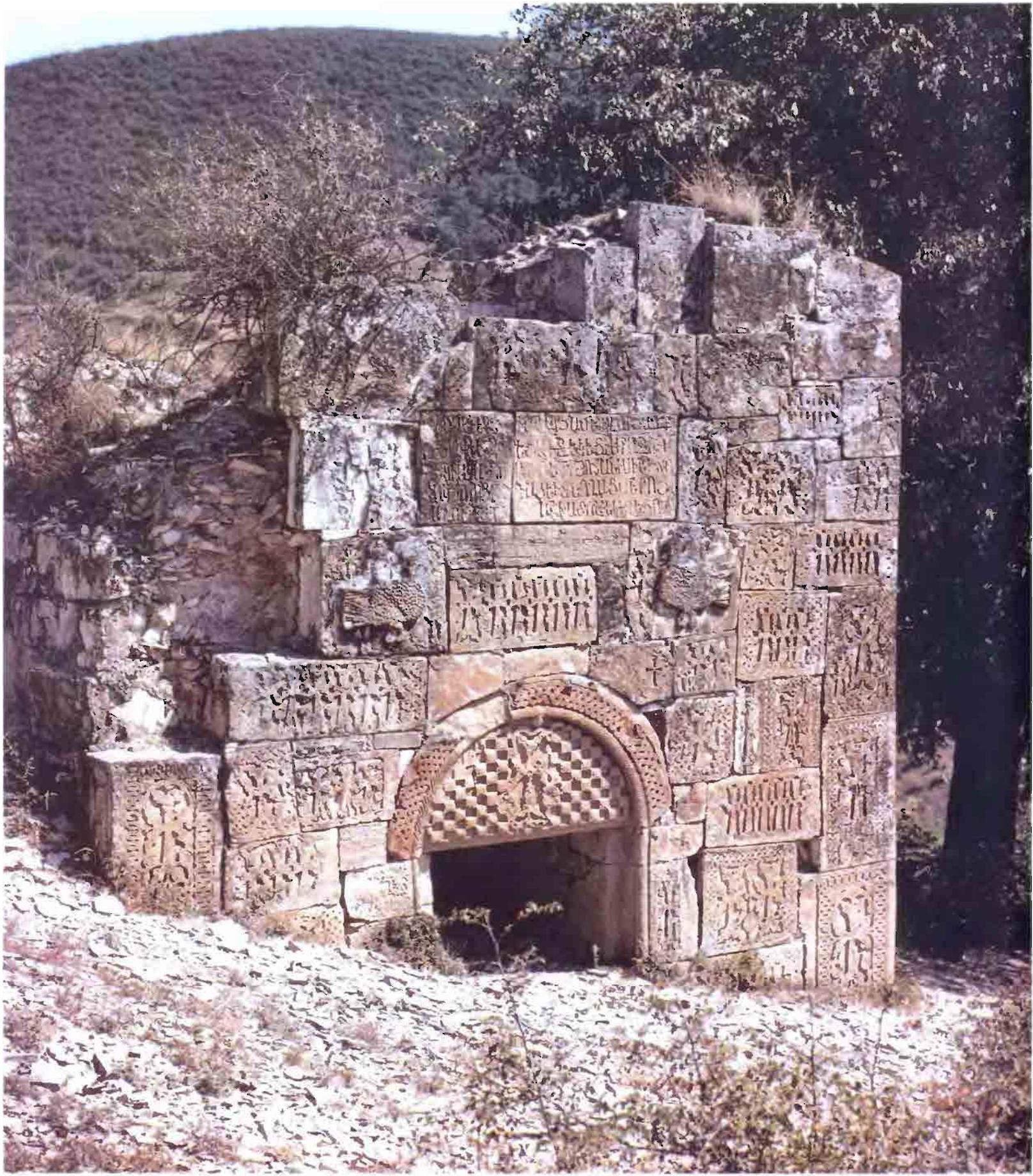

83 ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ բուրգերից մեկը (9-րդ դ.)

84 ՄՐԱԾԵՆ. (Սարսն շեն) Ար Գրիգոր Լուսավորչի վանքը (13-18 դ դր.)

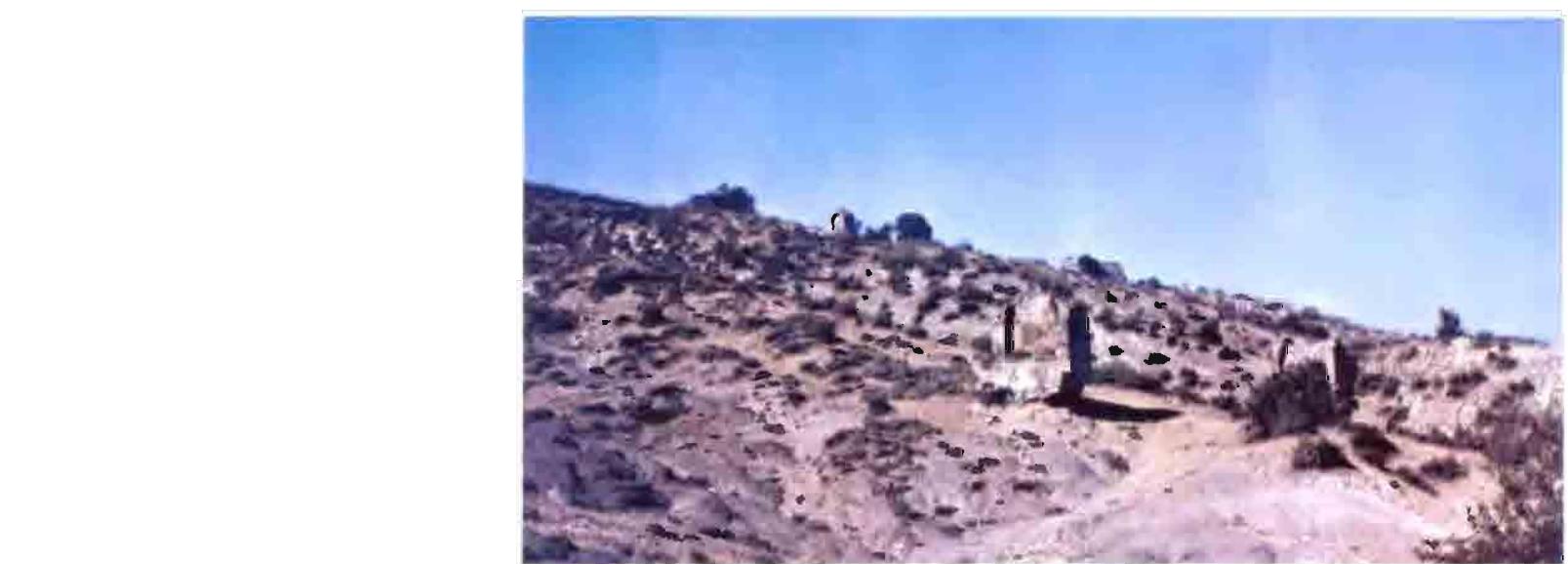
83 О ша из пирамиды Аниаберда (IX в.).

84 СРАНГЕН (Сарен шен). Монастырь Св. Григора Лусаворича (XIII-XVIII вв.).

85 ՀԱՅԻ ԲՐԻ Եղի վանական համալիրի գյուղամենք եկեղեցու ճակատը: Միջնադարյան խոռոր վանային համալիրը հիմնականում կառուցվել է 12-13-րդ դարերում: Վյասեղ դափնականած ավելի իբն հուշահանների բազմաթիվ մասեր հաստատում են վանքի տեղում վայ միջնադարում, նույնիսկ եերանոսական ժամանակները համար մշակույթի գյուղաբնակչության մասին: Վանական համալիրը բաղկացած է չորս եկեղեցիներից, գավիրից, խաչքարերի եւեք ուղևնափակ դահոցներից, բանդաված մատուցից, սեղանաներից և բնիածակ գերեզմանաներից:

85 ԱՇԻԿ. Փաստ առաջին եկեղեցու ճակատը. Միջնադարյան կոմպլեքսը, որի մաս է կազմում առաջին եկեղեցը, կառուցվել է 12-13-րդ դարերում: Վյասեղ դափնականած ավելի իբն հուշահանների բազմաթիվ մասեր հաստատում են վանքի տեղում վայ միջնադարում, նույնիսկ եերանոսական ժամանակները համար մշակույթի գյուղաբնակչության մասին: Վանական համալիրը բաղկացած է չորս եկեղեցիներից, գավիրից, խաչքարերի եւեք ուղևնափակ դահոցներից, բանդաված մատուցից, սեղանաներից և բնիածակ գերեզմանաներից:

86 ԲՐԻ ԵՎԼԻ. վանական համալիրի բյրի գտնաքի հուշարձաններ
(13-րդ դ.):
87 ԲՐԻ ԵՎԼԻ. համալիրի բնիշանուր ժամ (Տ 13-րդ դդ.):

86 ԲՐԻ ԵՎԼԻ. Памятники монастыря на вершине холма (XIII в.).
87 ԲՐԻ ԵՎԼԻ. Общий вид монастыря (V-XIII вв.).

88 ԲՐԻ ԵՎԼՅԻ. Խամալիրի փոքր եկեղեցին կամ մատուռ (13-րդ դ.)

88 ԲՐԻ ԵԽԾԻ. Часовня монастыря (XIII в.).

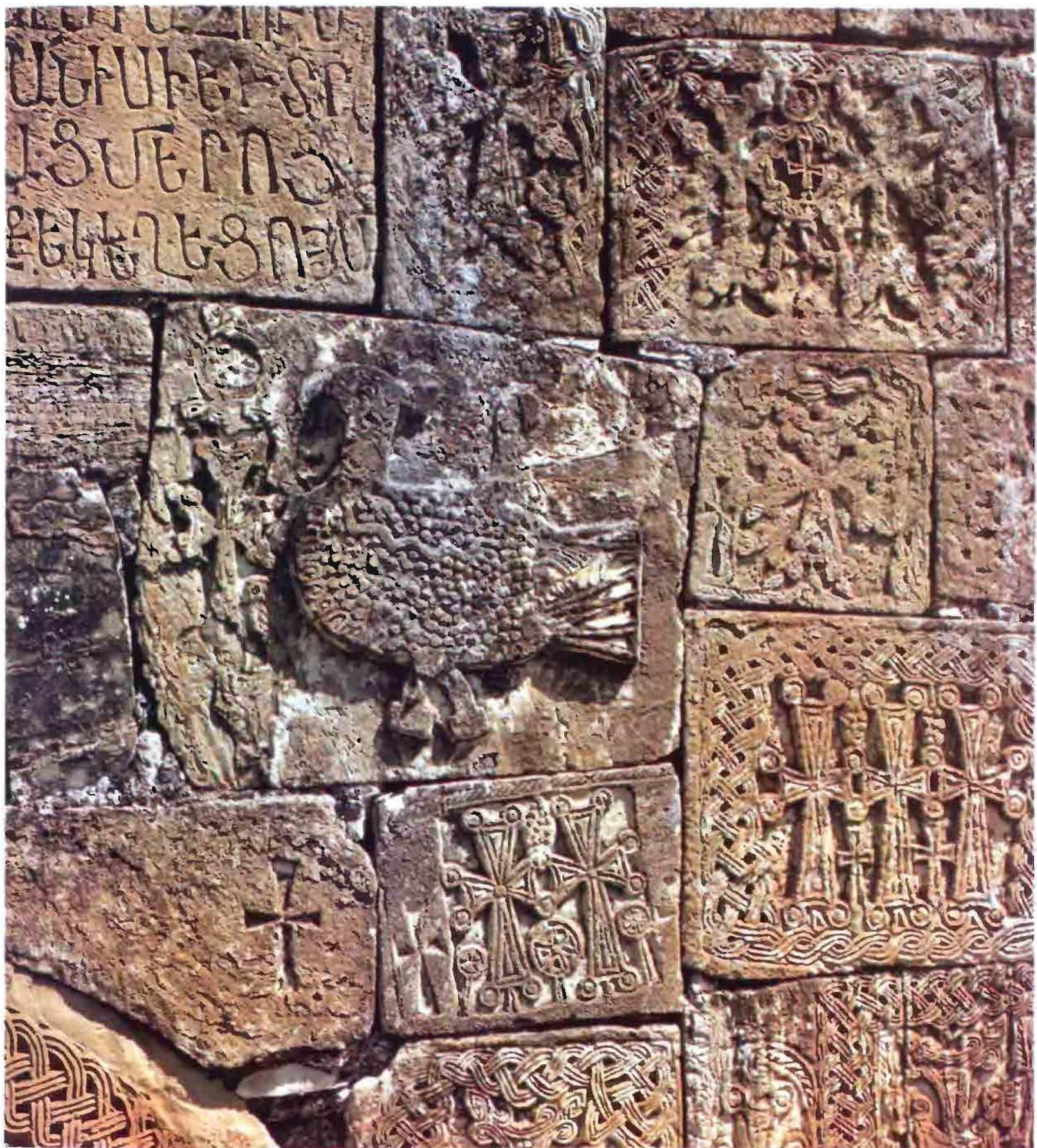
89 ԲՈՒԽ ԵԳՅԻ. Եղրող ուժնափակ խաչքար (13-րդ դ.).

89 ԲՐԻ ԵՀՅԻ. Второй воршапак хачкар (ниша с хачкарами). (XIII в.).

90 ԲՈՒԲՆԻ ԵՂՅՅԻ. Խամալիրի մատուռի մուտքը (13 դդ. դ.)

90 БРИ ЕХЦИ. Вход в часовню монастыря (XIII в.).

91 ԹԱՔ ԵՎԼՅ. Խամալիցի առաջին եկեղեցու սխալարգի խանդակը (13-րդ դ.).

91 ԵԽՆԻ. Առաջին եկեղեցի բարձրաքանչ պատճենը (XIII վ.).

92 ԲԹԻ ԵՎԼՅ. Խամալիի առաջին որմնափակ խաչքար (13 դ. դ.)

93 ԲԹԻ ԵՎԼՅ. Խամալիի երրորդ որմնափակ խաչքար (13 դ. դ.)

94 ԲԹԻ ԵՎԼՅ. առաջին եկեղեցու արձանագրություն (13 դ. դ.)

95 ԲԹԻ ԵՎԼՅ. առաջին եկեղեցու ճակատաշից մասնամաս:

92 БРН ЕЛIII. Первый вормианак хачкар монастыря (XIII в.).

93 БРН ЕЛIII. Третий вормианак хачкар (XIII в.).

94 БРН ЕЛIII. Инография первой церкви (XIII в.).

95 БРН ЕЛIII. Четаъль фасада первой церкви.

96 ԲՈՒՅՈՅԻ ԱՊՈՆԻ ԱՊՈՆԻ Եկեղեցու բարավորի տախտաձև բանդալը:

96 ԵԿԻ ԵԽՄ. Тимпан первой церкви с геометрическим орнаментом.

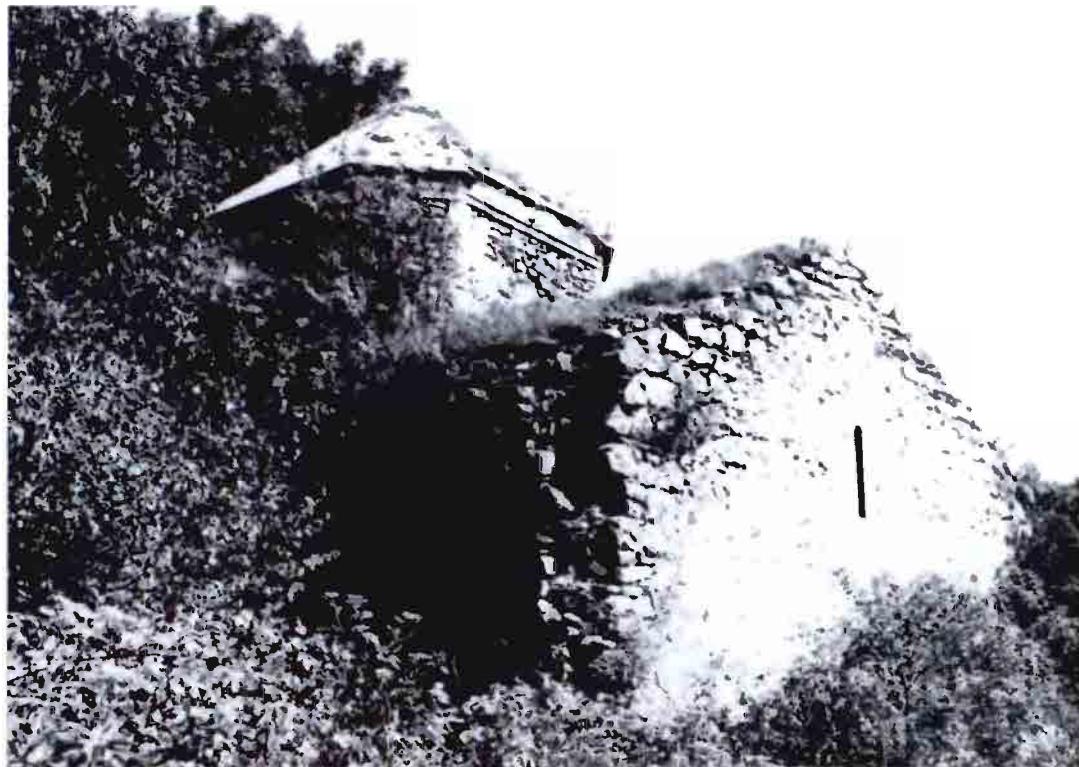
97 ԱՐՑՈՒՅՅՈՒ ԽԱՅՐԻԿԱՅԻ ԹՐԵՅՆԻ Այգի (Ղմարշախի հովիս):

97 Амаресская долина. Тутовый сад. Ариах славится своими тутовниками.

98 ճԱՐՏԱՐ Եղիշե կողյափ տաճարի արևմեջան ճակատը (12-17-րդ դդ.)

98 ЧАРТАР. Церковь монастыря Егише кунис (левая) с запада (XII-XVII вв.).

99 ԱԽՈՒԹԵՍԹ. Թևիք Սր.Գևորգ վանիք (13-16 դդ դդ.);
100 ԵՎԼԻՇ ԱՌԱՔՅՈՒՆ վանիք բազմաթիվ խաչքառեղիս
երկուաը (12-13 դդ դդ.):

99 Յ.ԴԱՆԻ. Մոնաստեր Իւկի Սբ. Գևորգ (XIII-XVI վվ.);
100 ԵՐԻՆԻ ԱՐԱԿՅՈՒՆ. Խաչքարы (XII-XIII վվ.).

101 ԱՎԵՏԱՐԱՆՈՑ. Կուսանաց տճառքար (5-17 դդ դդ):
102 ՉԱՐԵԿԱՎԱՆԻ-ԲԻ գանգակամուճ (17-րդ դդ):
103 ԱՎԵՏԱՐԱՆՈՑ. Կուսանաց վանիք պատերի մեջ ազուրիած
հնագոյն խաչքարեր (9-10-րդ դդ):

101 ԱՎԵՏԱՐԱՆՈՑ. Կուսանաց պատեր (V-XVII դդ).
102 ՉԱՐԵԿԱՎԱՆԻ. Կոլոկուն (XVII դդ).
103 ԱՎԵՏԱՐԱՆՈՑ. Խաչքար, պատերի մեջ ազուրիած
հնագոյն խաչքարեր (IX-X դդ).

104 ՀԱՅԻ. ՏԱՊԵԱՆԱՔՆԵՐ (19-20 ՐԴ դդ.):

104 ԱՇԽ. ՆԱԼՐՈԲԻՅ (XIX-XX ՎՎ.):

105 ՀԱՅԻ. Անահիտի խաչքար (12 դ. դ.)

106, 108 ԾՈՎԱՐԵԼ. Կուօմի եկեղեցու խաչքարերից (12-13-րդ դդ.)

107 ՎԱՐԴԱՎԱՐ. խաչքար (11-12 դ. դդ.)

105 ԱՇԽ. Խաչքար Անայտ (XII վ.)

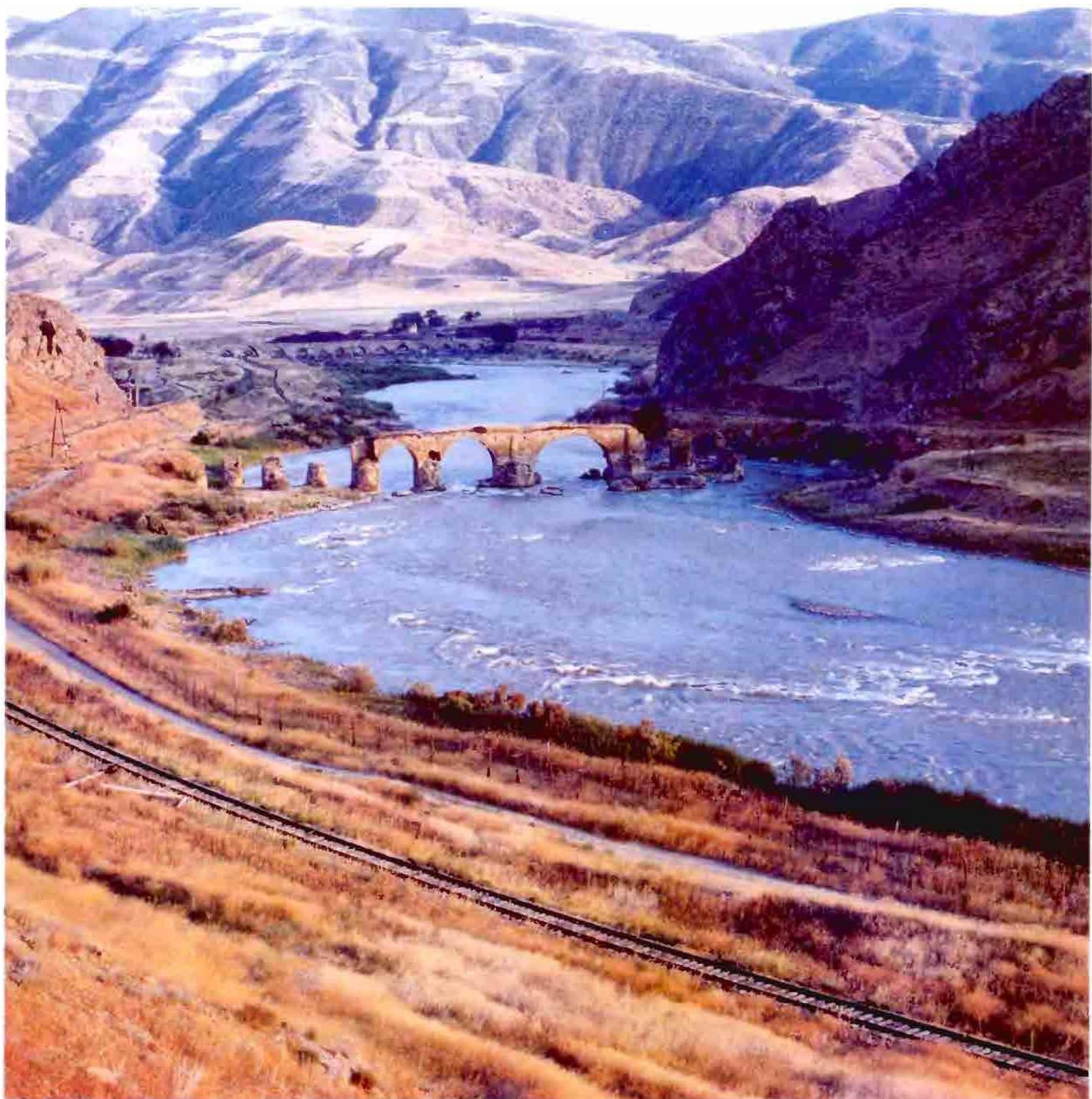
106, 108 ՇՈՎԱՐԵԼ. Խաչքար եպբիթի կամար (XII-XIII վվ.)

107 ՎԱՐԱՆԴԱ. Խաչքար (XI-XII վվ.)

109 ԳԵՂԱՓԱՅՏ լինասվարելից ժամանակ:

109 ՀԻՅԱԼԱՐ, Նեվաջ.

110 ԽՈԽՎԱԳԻՔԻ գոյզ կամուրջները, ոռողով Մցամոր Մասի գետի վրայով կառվում է Երանի հետ (7-17 դդ.)
Այս և № № 59, 139, 148, 359 և 370 պատկերները արտասրմած են
Բ.Բարախովի "Պատճենագույն Կարաբախ" գրքից, Ս., 1998 թ.:

110 Два моста Хулагурина (VII–XVII вв.), связующие Ариах с Пралом через реку Аракс. (Этот и снимки № № 59, 139, 148, 359 и 370 перепечатаны из книги Бориса Барахова "Путешествие в Карабах" М., 1998 г.).

111 СИР. Գշավանի գլխավոր եկեղեցին՝ Արցախի նախավոր Գյա-
վանիք գտնվում է Տողասարի հարավարևմյան զողավորությունում:
Վաղեական ժամանակներից ի վե եղել է Հայոց Արևելքից կողման
հոգիու խոռո կենտրոնական մեկը: Վանիք 13-րդ դ. կաներին բնադր-
ծակիք է, խել մելիքության ժամանակ հասել է իր գարգացման զա-
գարնակետին դատնարկ Եւլուսափ նախավոր համայնքներից մե-
կը: Վանիքի գլխավոր եկեղեցին կառուցվել է 1241-1248 թթ.: Եկեղե-
ցին ճարտարապետական և դական առանձնահատկություններով
կրում է Բագրատունյաց նախամասայց Անիի եկեղեցիների ոճի կնիքը:

111 ТОХ. Главная церковь Ггчаванка. Находится на юго-западном
подножии Тохасара. С давних времен был одним из крупных пу-
ховных центров Восточной Армении. В середине XIII века монас-
тыв расширился, а во времена меликов достиг пика своего разви-
тия. Главная церковь монастыря построена в 1241-1248 гг. Цер-
ковь, местными архитектурными особенностями, носит отпечаток
стиля церквей столицы Багратидов Ани.

112 ԱՐՑԱԽԻ հետապնդյան նշանակություն ի հյուսնական ՏՕՀ գյուղը 693Վ-
Փ.ՕԲ քառա արեալներ սուրուստի: Առաջին որակության
գյուղը:

112 Старинная известная княжеская резиденция в Аргахе деревня
ТОХ, на восточном подножии горы ЧИНАВОР. На первом плане
деревня КЮРАГ.

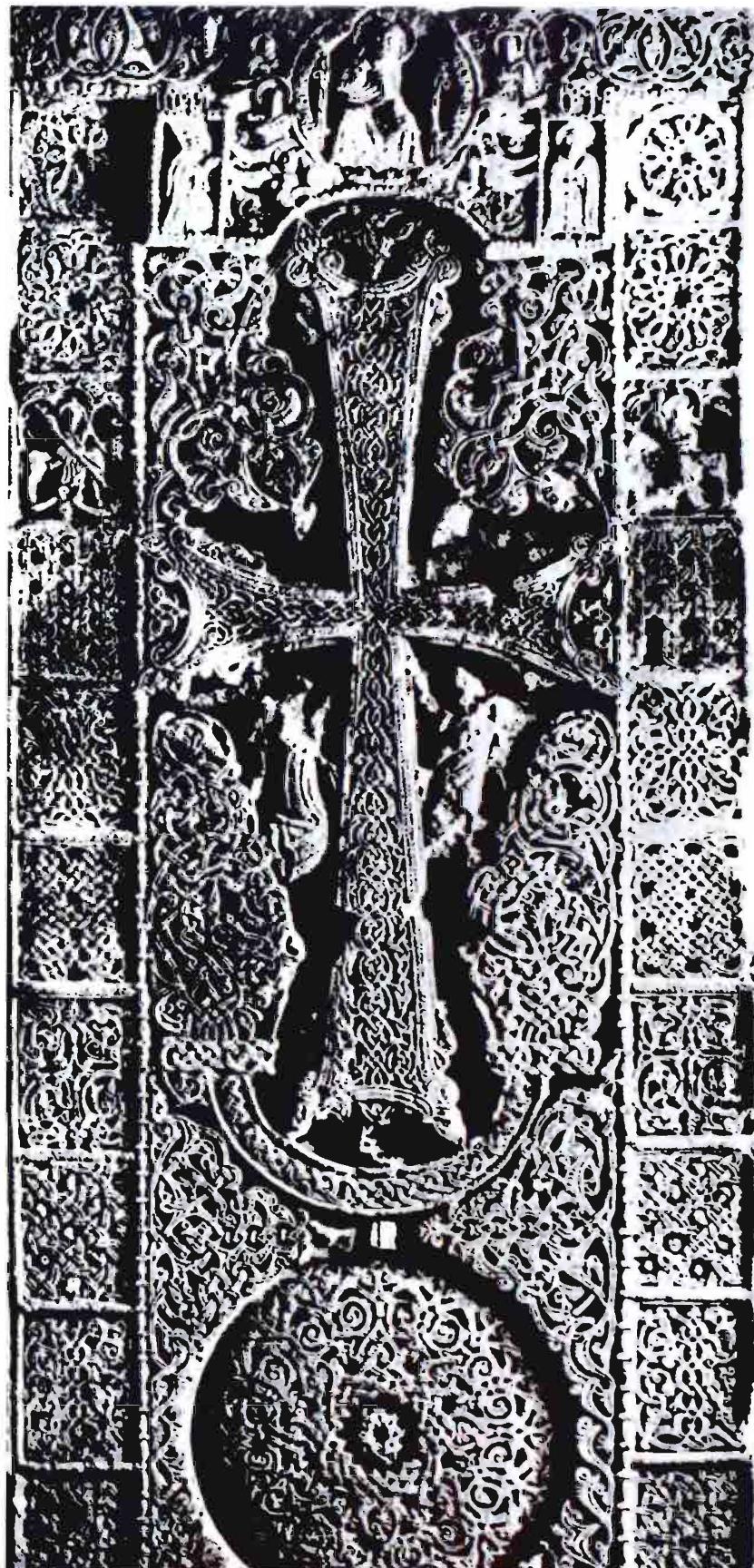

113 ԳՇՎԱՆԿ. Եկեղեցու հարավային ճակար:

114 ՏԱԿ. Եկեղեցին արևելքից (19 ոդ դ.):

113 ГШВАНК. Южный фасад церкви.

114 ТАК. Церковь с востока (XIX в.).

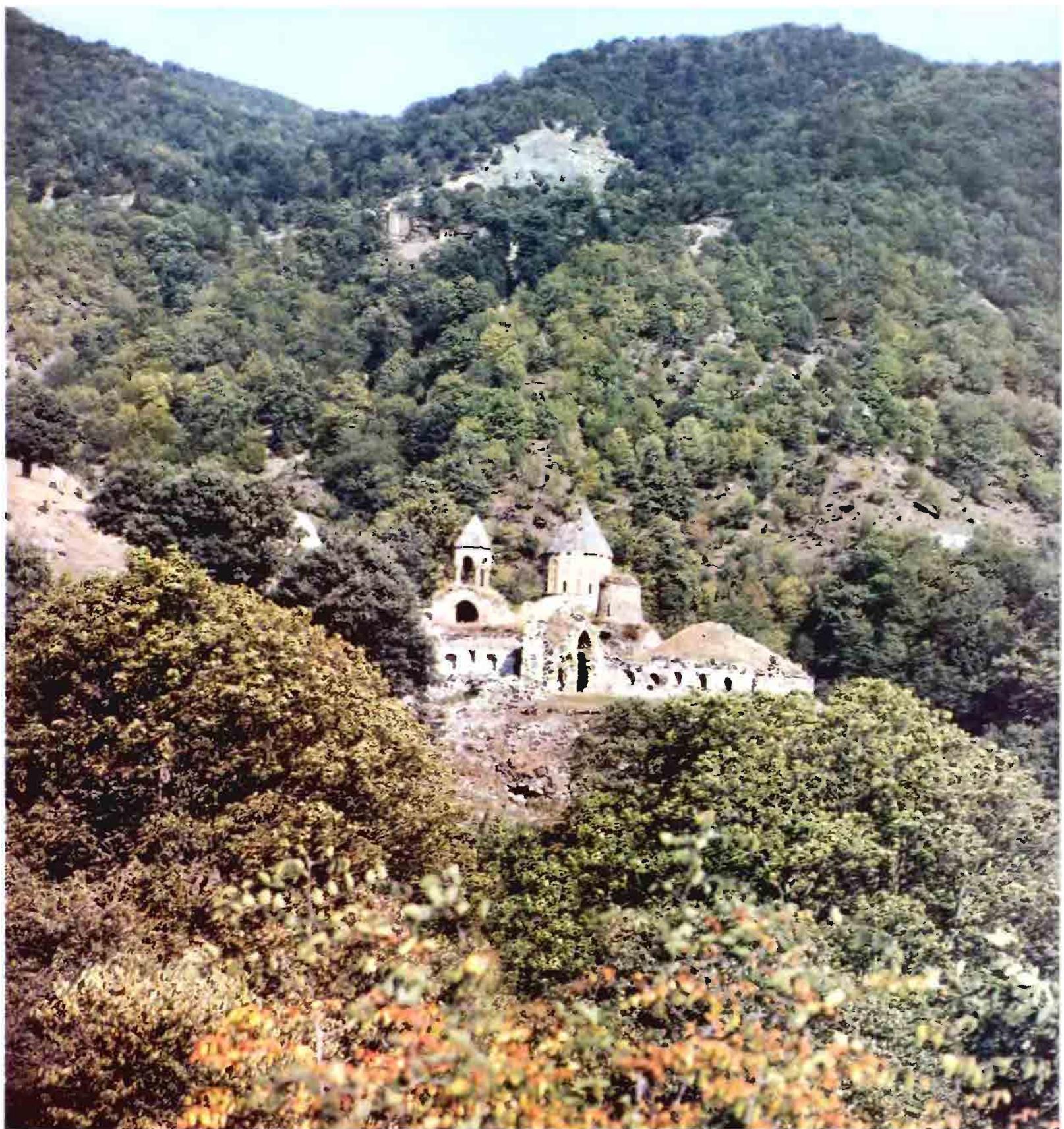
115 ԳՏՉԱՎԱՆԿ. Խանքար (13 դպ. դ.)

115 ԵՐԵՎԱՆԻ. Խանքար (XIII վ.).

116 ԳԵՂԻ կամ ԽՈՅՔԻ ԾՎԱՐՆՈՒԹԻՒՆ բնիքանուր տեսք հայավից: Հայ ժողովրդի ազգային որածության, մշակույթի և հոգևոր ակլիանու կիմքնեներից մեկն է: Վանիք ըստ Տամանյանի է և մի շատու ըստից ու կիմքանությունն է ասիս թռնենի արաւինու սեղմակած արտակարգ զեղեցիկ ձորակին: Գայդիսակին բնացրելուն է մեկունիս ասմանյակից ամենի ժինություններ, որոնցից ամենասահյուրը, բայ ավանդության, կառուցվել է 4-րդ դարում. Կցախում երիտասարդությունն հայողող առաջին առաջայ սր. Թաղեի նահատակության տեղում, իսկ եթենուկան հուշաձանները կառուցվել են 5, 13, 18-րդ դարերու: Գտնվում է Չոդ-Մարտակերտ ճանապարհի ձախ կողմուն. Առավ և Լարարաց իննաւորաների իջվածքում. Հարերիցից առևնուք, այժմյան Գայդիսակին վյուղում:

116 Общий вид монастыря ДАДИ или ХУТА с юга. Один из известных исторических, духовных и культурных центров армянского народа. Монастырь очень впечатляющий и как бы придает живое дыхание втиснувшемуся между склонами гор необычно прекрасному ущелью. Татеванк состоит из более полтора десятков построек, из которых самый первый, по преданию, был построен в IV веке, на месте погребения мученика апостола Св. Гадея, который в Арнаже первый проповедовал христианство, а основные памятники построены в V, XIII, XVIII веках. Находится на левой стороне долины Зод-Мартакерт, в долине между Мравскими и Карабахскими хребтами, к западу от Атерка, в деревне Дадиванк.

117 ԳՈՎԻՆԴԱՔ. Խոմալիքն արևմտյանց:

117 ՃԱԼՎԱՆՔ. Մոնաстырь с запада.

118 ԳԵՂԻՆԵՐ. Հիմնական հուշահամեր դիսված գլխավոր դատրասից:

118 ՃԱՇՎԱՆԿ. Центральная часть монастыря с главных ворот.

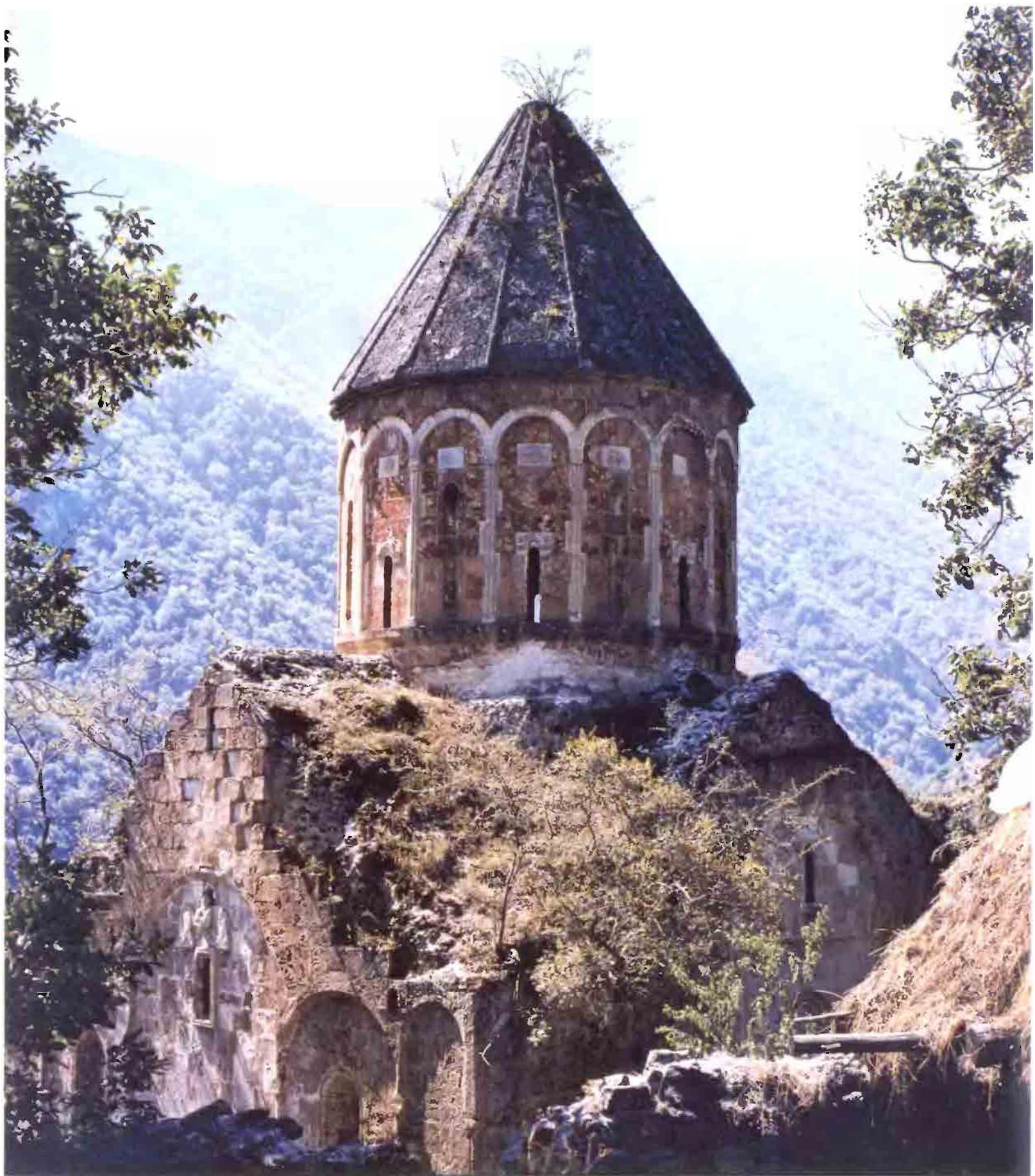
119 ԳԱՐԵՎԱՆՔ. վանական համալիրի կենտրոնական մասի հուշարձանները (13-րդ դ.).

119 ДАДИВАНК. Памятники центральной части монастырского комплекса (XIII в.).

120 ԴԱՎԻԴՎԱՆՔ. Զանգակատան գմբերը կյուսիս-արևելքից:

120 ДАДИВАНК. Колокольня с северо-востока.

121. ԴԱՇՎԻՆ. Արգա խարունի Կաքողիկեն կյուսիս-արևելքից (1214 թ.)

121. ՃԱՇՎԻՆ. Купол Соборной церкви Арза-Хатун с северо-востока (1214 г.).

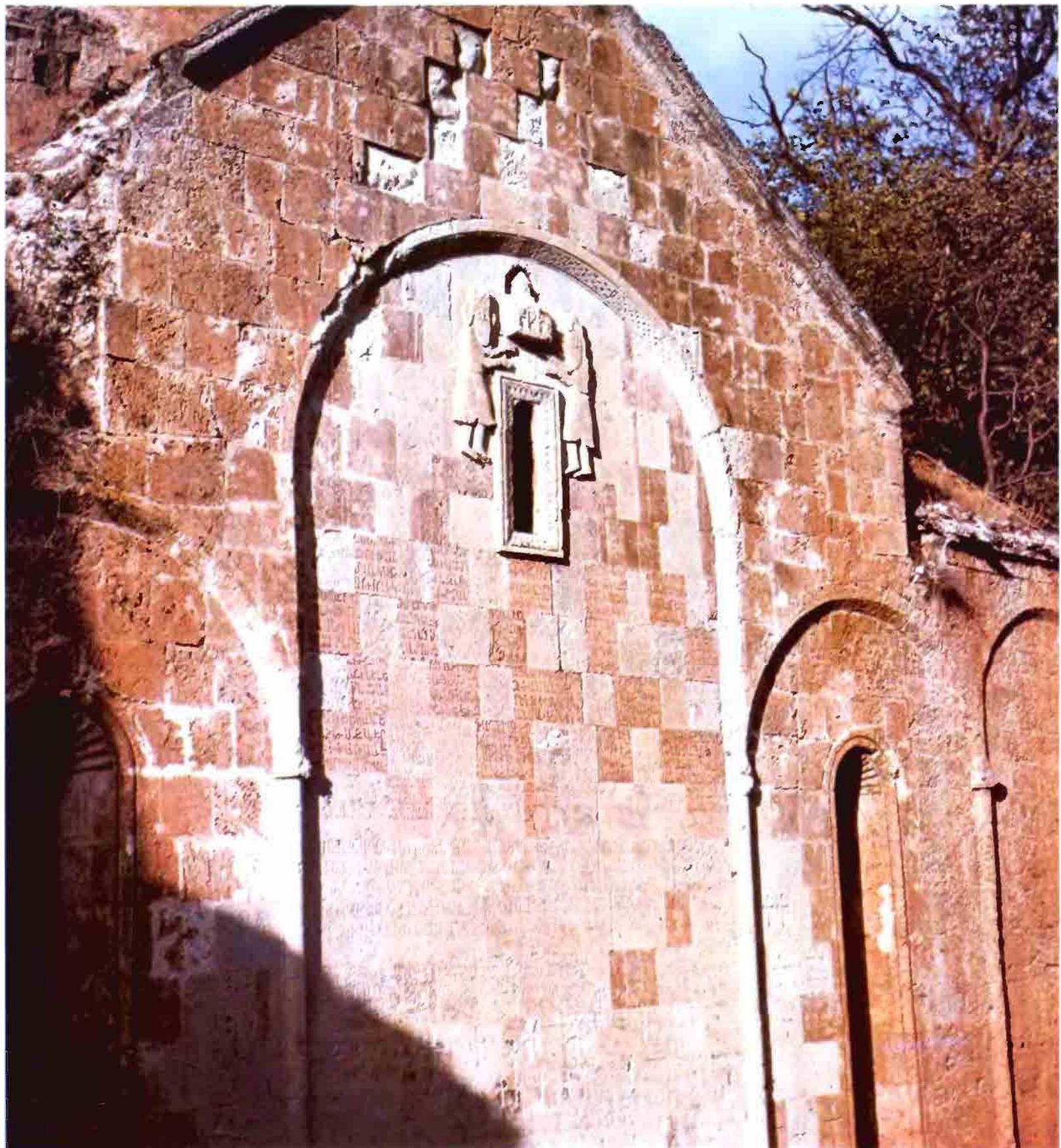
122 ԴԱՎԻՎԱՆՔ. Փոքր կամ Հասան Մեծի եկեղեցին (12-րդ դ.)

122 ДАДИВАНК. Церковь Покр (малая) или Асана Великого (XII в.).

123 ԳԱՂԻՎԱՆՔ. Արքա խաթունի Կաթողիկեն հարավ-արևմտյան:

123 ՃԱԼԻՎԱՆՔ. Соборная церковь Арза-Хатун с юго-запада.

124 ԴՅՈՒՆԻՎԱՆ.Ք Կարողիկեփ հարավային ճակատաշար (Ազգա խարսխնի վիմագրությունը՝ 1214 թ.):

124 ՀԱՇԻՎԱՆՔ. Южный фасад церкви. Фотографическая надпись Арз-Хатун (1214 г.).

125 ԳԵՐԵՎԱՆ. Արքա խորտիկ կաթողիկելի առ նելյան ճակատը (13-րդ դ.)

125 ДАДИВАНК. Восточный фасад Соборной церкви (XIII в.).

126 ԳԱՂԻԿԱՆ.Ք. Եկեղեցու հյուսիսային խով դռան գլխամասը (13-րդ դ.).
127 ԳԱՂԻԿԱՆ.Ք. Կարողիկեի արևմտյան մասը (13 րդ դ.).

126 ԼԱՇՎԱՆԿ. Тимпан глухой двери в северной части церкви (XIII в.).
127 ԼԱՇՎԱՆԿ. Западный портал Соборной церкви (XIII в.).

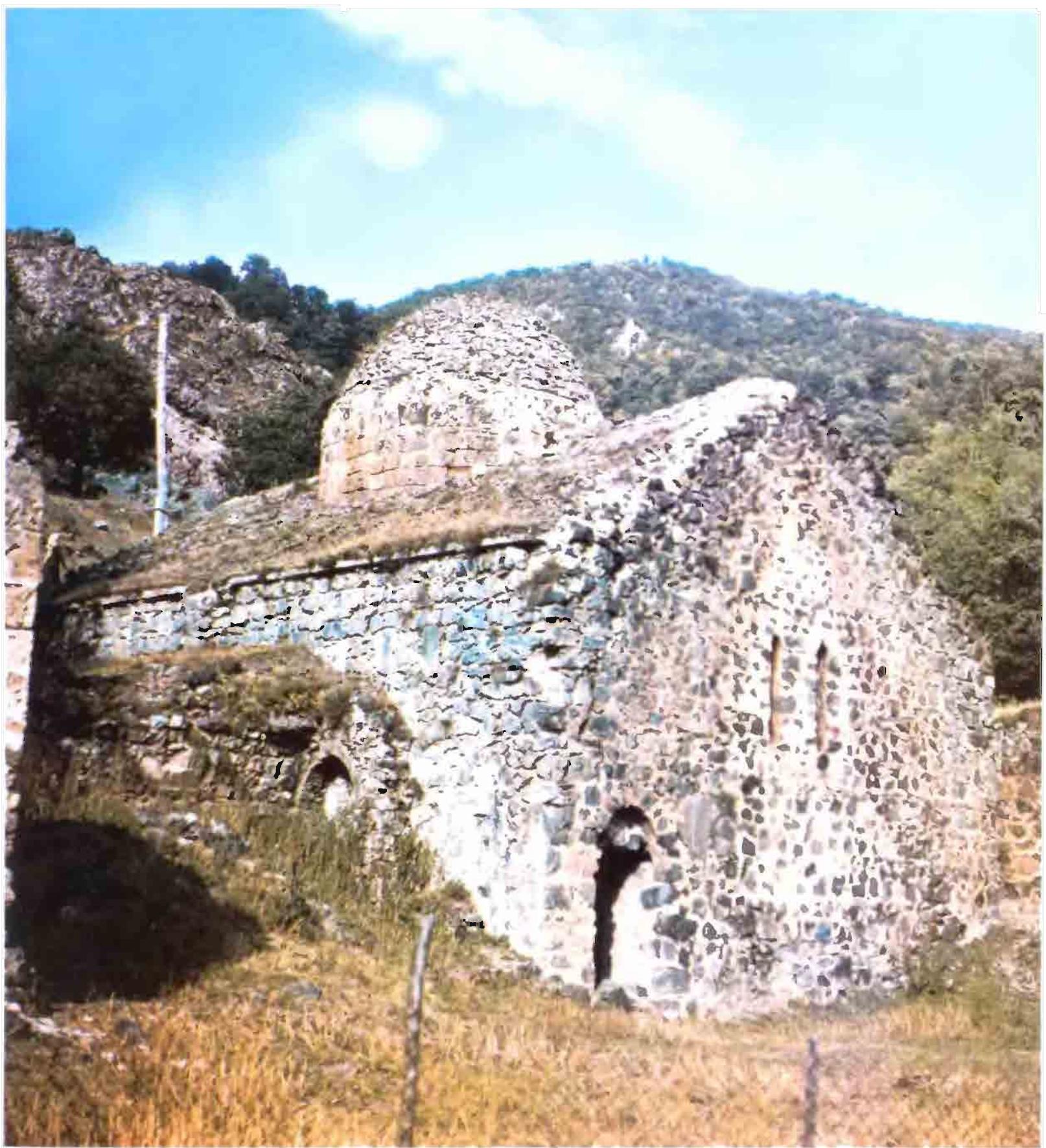
128 ԴԱԼԻՎԱՆՔ. Եկեղեցու հարավային ճակատի բարձրաքանդակը (13-րդ դ.).

128 ЛАДИВАНК. Барельеф (с ктиторами) на южной стене церкви (XIII в.).

129 ԳՐԻՎՈՒԹ. վանական համալիրի հարավարևմտյան ծայրամասի հուշարձանները (13-18-րդ. դդ.):

129 ДАДИВАНК. Памятники в юго-западной части монастырского комплекса (XIII-XVIII вв.).

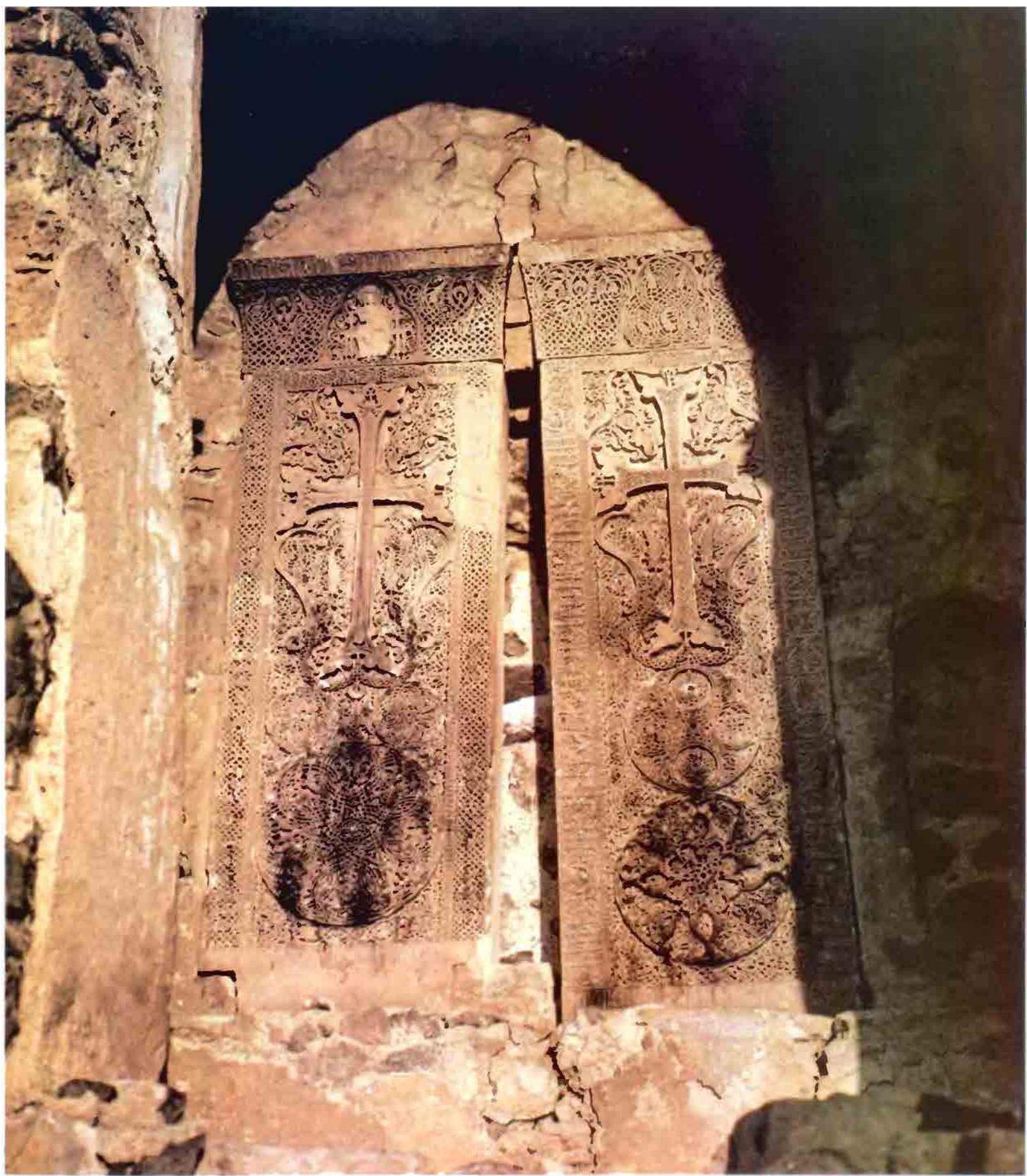
130 ԽՈՎԻԹԱՎԱՐՆԵՔ. Գրիգոր եղիսկողոսի գավիրը (13-րդ դ.)

130 ԽՈՎԱՆԻԿ. Գավիր եպիսկոպոս Գրիգորա (XIII վ.).

131-132 ԽՈՂԻՔԱՎՈՐ. Փոքր կամ Հասան Մեծի եկեղեցու արևմայան ճակատի մասնամասեր:

131-132 ԽՈՂԻՔԱՎՈՐ. Фрагменты западного фасада церкви Покр или Асан Мепа.

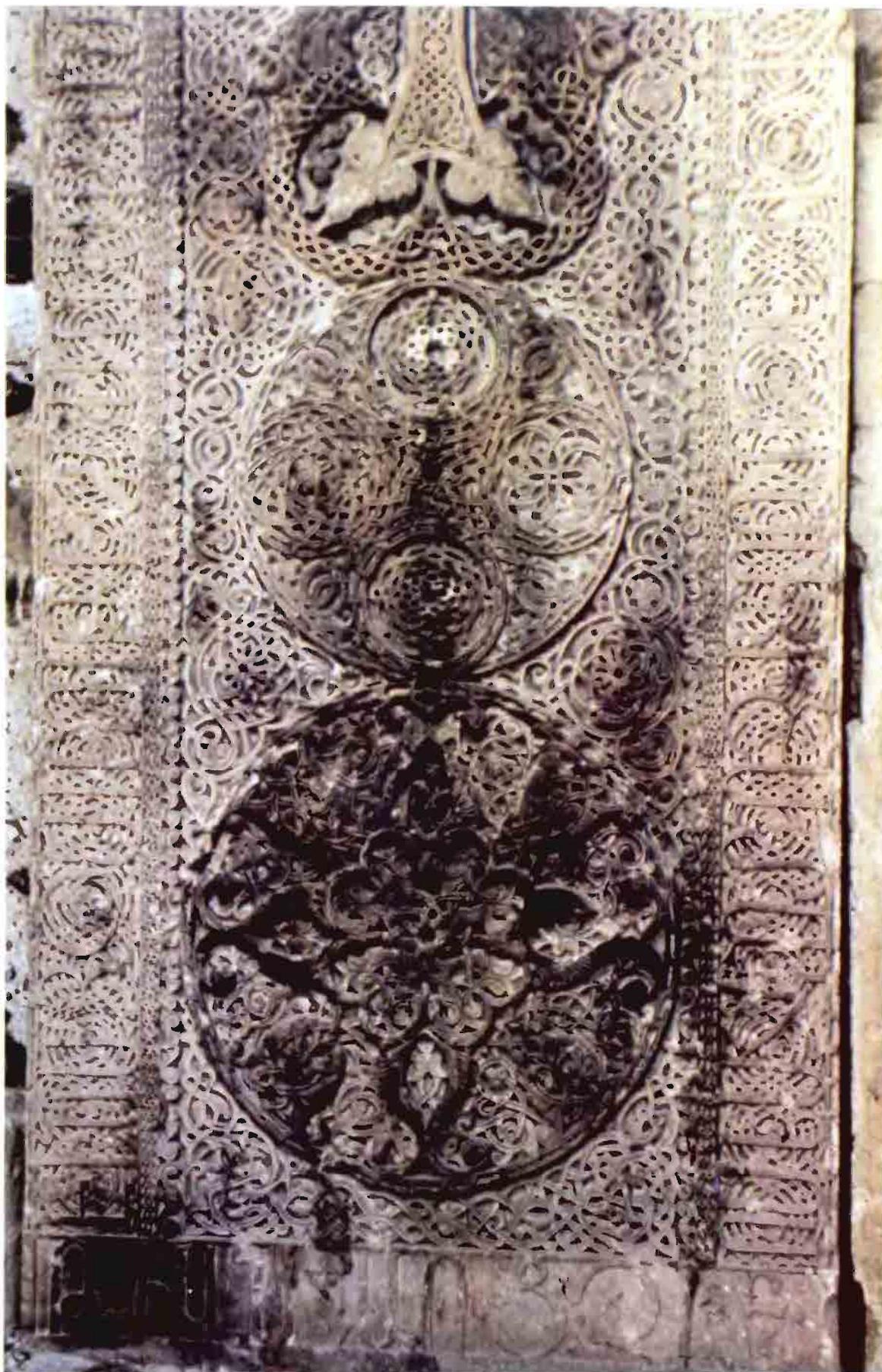
133 ԴԱՄՎԱՆՔ. զանգակատան որմնափակ խաչքարեր (13-րդ դ.)

133 ՃԱԼԻՎԱՆՔ. Խաչքարы в нише колокольни (XIII в.).

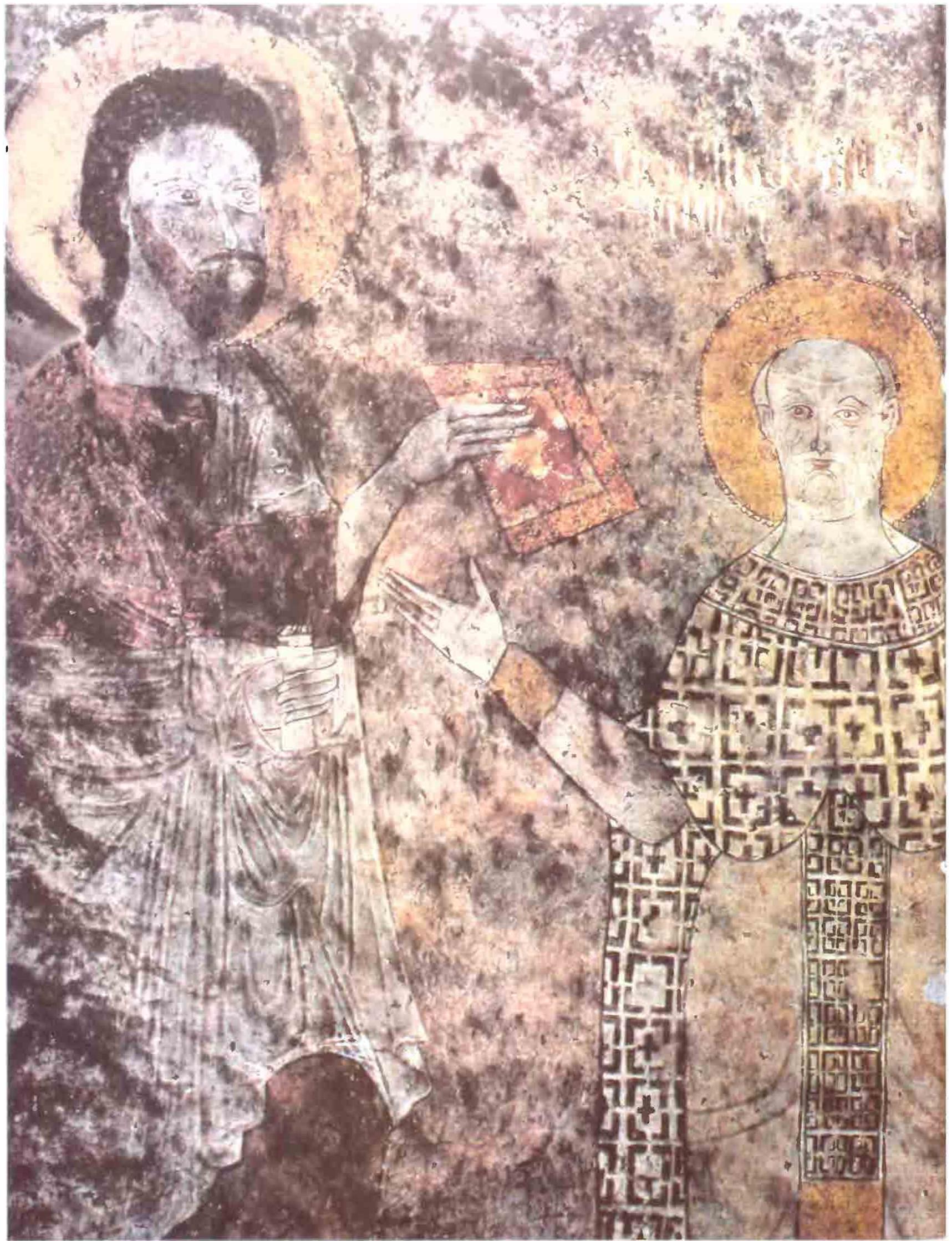
134. ՄԹԱՎԸ. լեռնաշղթան դիմված արևոտներից:
135-137 ԽՈՒՐԱԿԱՆՆԵՐ. եկեղեցու բարձրագանձակներից (13 րդ դ.):

134. Հրեբետ Մրավասար ս զապաձա.
135-137 ԽՏՐԱՎԱՆԿ. Բարձրեփեր (XIII ա.).

138 ԳԱՂԻԿՈՒՔ. գանգակատան աջակողմյան խաչքարի մանրամաս (13-րդ դ.)

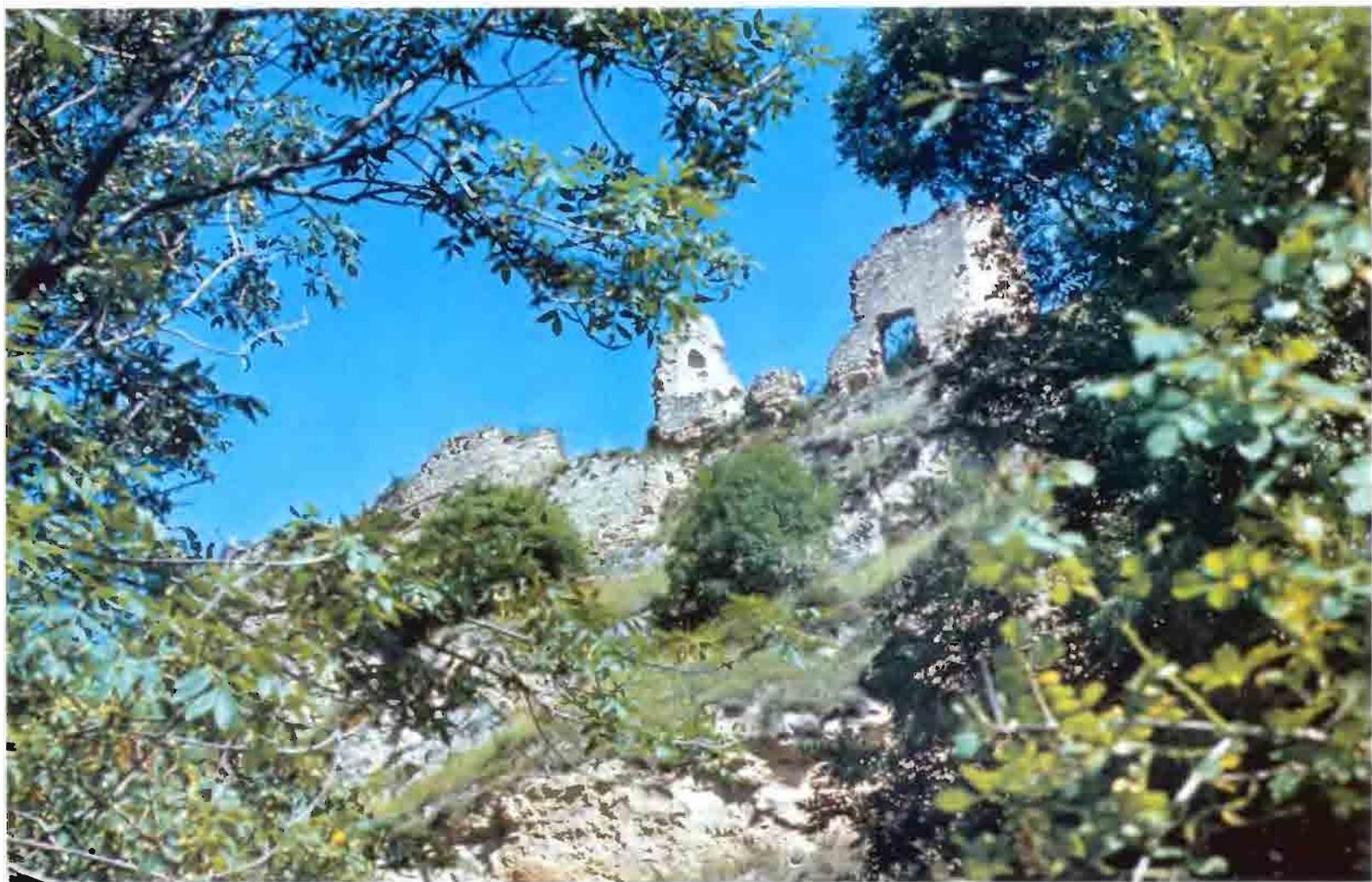
138 ДАДИВАНК. Нижняя часть правого чацкара колокольни (XIII в.).

139 ԴԱՌԻԱԼԻՆ-Բ. Կաքողիկեի հարավային դասի ումնանկար (13-րդ դ.)

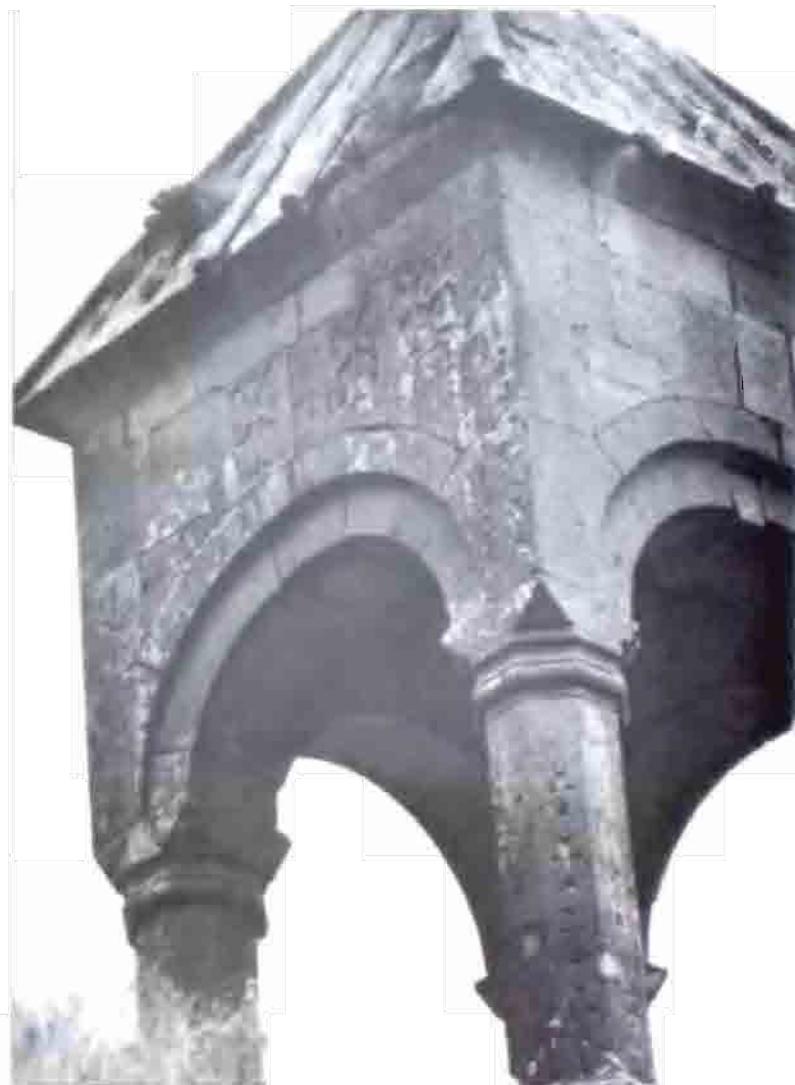

139. ДАЧИВАНК. Фресковая живопись (XIII в.).

140 ԽՈՎՃՆԻ ՀԱՌԵՏ. Կաշաղակաբերդը դիմած Քորասկ վրույից (9-րդ դ.)
141 ԳՅՈՒՆԻՒՑՆԻ մեծահոշակ բերդի ավերակներից հատված (18-րդ դ.)

140 ДОЛИНА ХАЧЕН. Качахакаберд (IX в.) из деревни Колатак.
141 ГЮНІСТАН. Часть знаменитой крепости Гюлистан (XVIII в.).

142 ՇԱՀՈՒՄՅԱՆԻ ՇՐՋԱՆ. Գյուղիսան, խոյակ (17-18 դդ դր.).
143 ԿԱՎԱԿԱՎԱԿ. Գիզակի մելիթենի գիտականի բաշխավանդուր (17-18 դդ դր.).
144 ԵՎԼԻՇԵ ՄՈՒՐՅԱՆ. զանգակատան զմերքի մասնամաս:
145 ՀՅՈՒՄԻՄՈՅՑՔ, ԱՐԱՐԱՏ. Օր. Մինաս Ավելիցոյ պատմեի խոյակ-
ներից (17 դդ դ.)

142 ШАХУМЯНСКИЙ РАЙОН. Гюлистан. Капитель церкви
(XVII-XVIII вв.).
143 КАВАКАВАНК. Барельеф герба меликов Дизака (XVII-XVIII вв.).
144 ЕВЛІШЕ. МОУРЯН. Частичка колокольни.
145 СЕВЕРНЫЙ АРДАХ. Капитель церкви Св. Минаса (XVII в.).

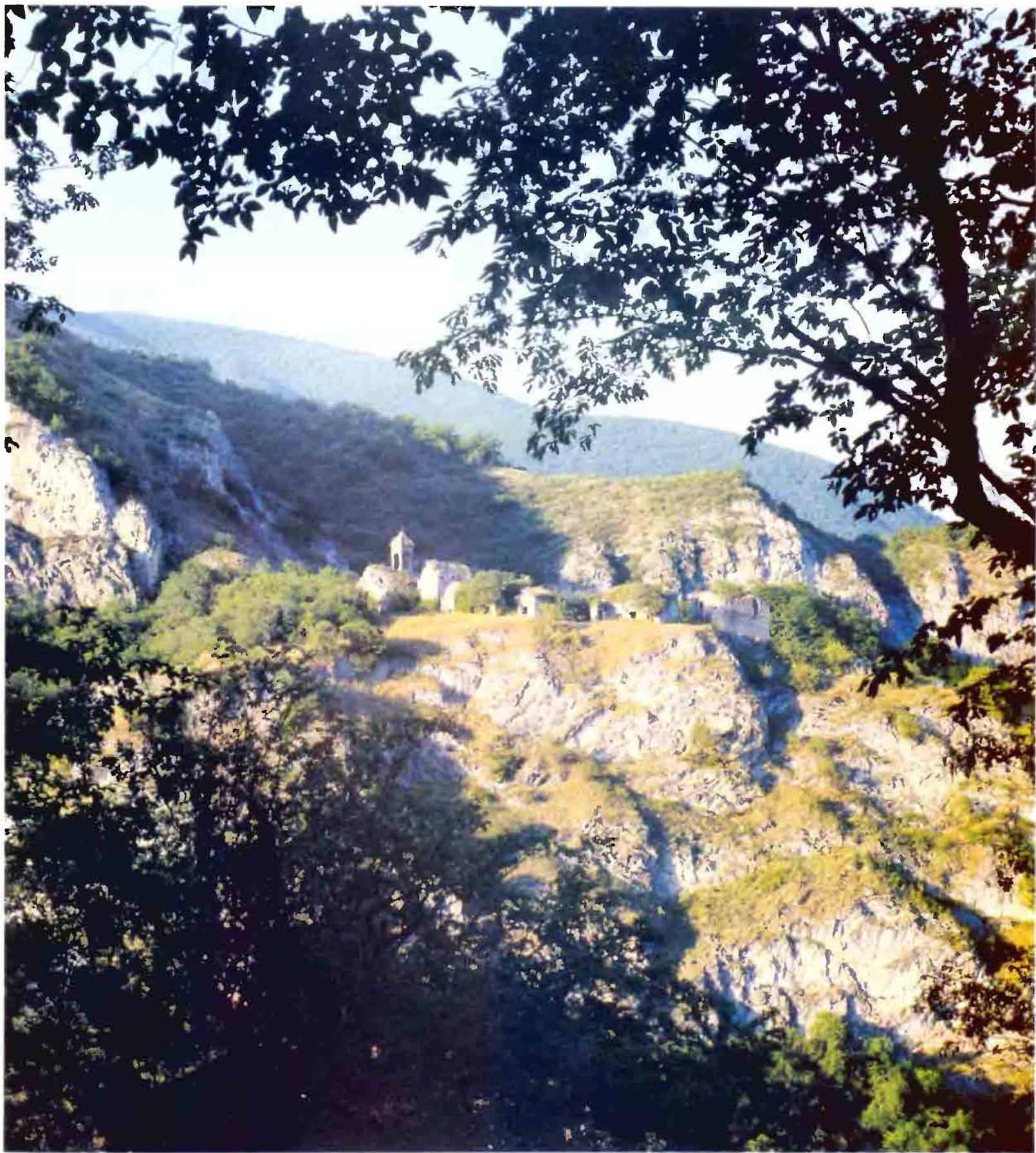

146 ԱՄՈՒՏԵՎԻ Եկեղեցին (17-րդ դ.)

147 ԽԱՆՁԱՅՈՐ. Կատարվածի եկեղեցին (4-19 րդ դր.)

146 НЕРКОВЪ АМУТЕХА (XVII в.).

147 ХАНДЗАЙОР. Церковь Катарованка (IV-XIX вв.).

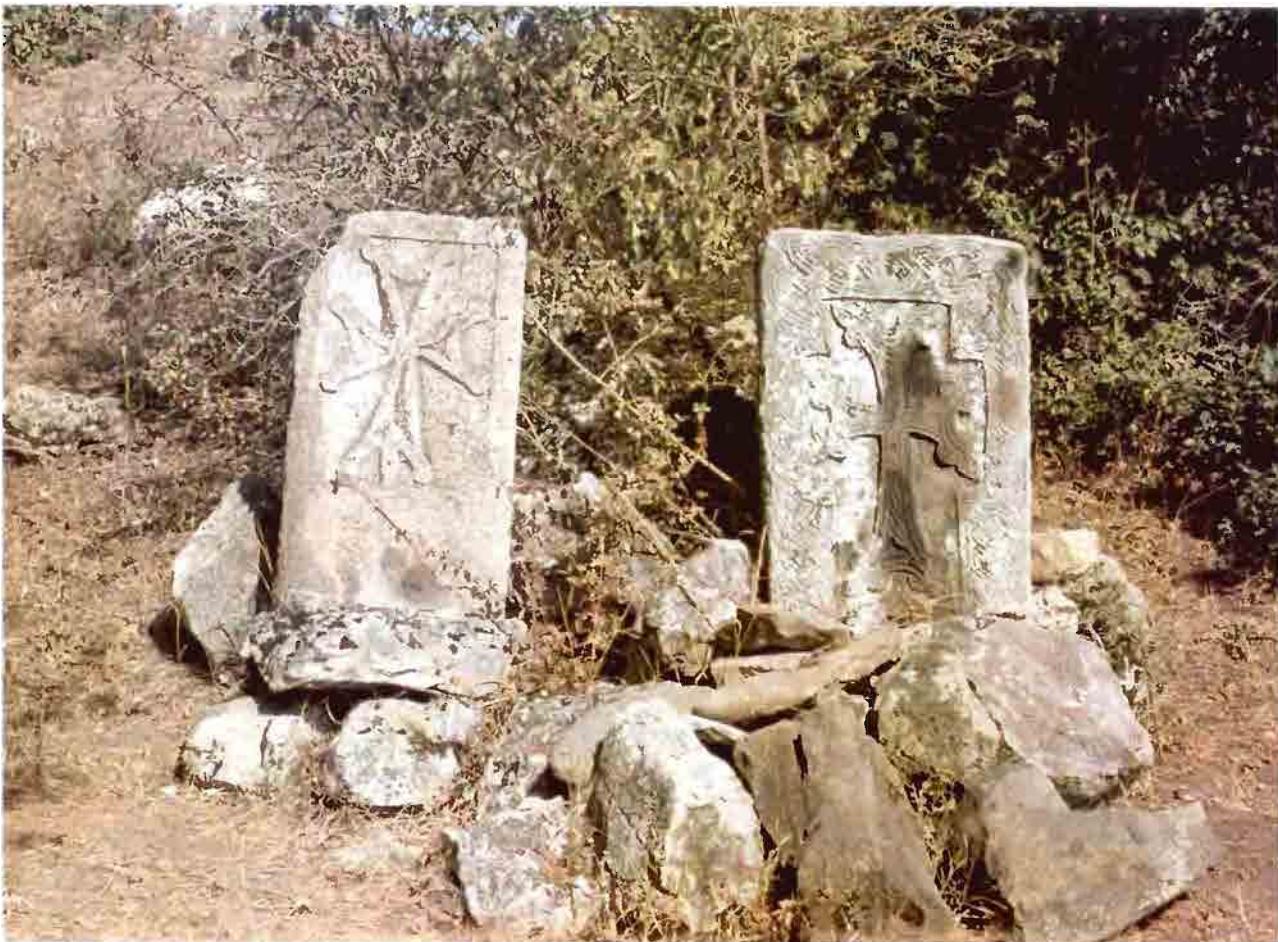
148 ՏՈՆԱԻՇԵՆ. Եղիշև ԱՌԱՔՅԱՆԻ վանքի համայնադասկերը: Գրականության մեջ հիշվում է նաև Ներսմինի տրք. միաբանության և Զրվեշիլ: Վանիի հնագույն շինուարյունը կառուցվել է 4-րդ դարում: Համայնքը բաղկացած է եկեղեցուց, զամփիրից, յոր մատուռներից, գերեզմանատեղից և ավելանակ այլ շինուարյուններից: Գերեզ ճանապարհագույն է, առևտուն քննության անհրեշտելի տեսարանը հիացնում է դաշնանում այցելուներին:

148 ТОНАИШЕН. Монастырь ЕГИШЕ АРАКЯН. В источниках монастырь упоминается как святая обитель Нерсмина и Джрвиштик. Старинная постройка монастыря построена в IV веке. Монастырский комплекс состоит из притвора, церкви, семи часовен, кладбища и руин других построек. Почти бездорожье, но неповторимая природа восхищает созерцающих.

149 ԳՐՈՒԹԻՆ. հեռվում Մոամի լեռնազգան է:
150 ԶԻԳՅՈՒ. խաչքար (12 դ. դ.)
151 ԵՎԼԻՇԵ ԱՌԱՐՅԱՆ. խաչքար (13-14 դ. դդ.)

149 ՃՐՄԲՈՆ. Վլաս Մրավսկի լեռը.
150 ՉԱՊԱՐ. Խաչքար (XII վ.).
151 ԵՐԻՆԵ ԱՐԱԿՅԱԼ. Խաչքար (XIII-XIV վվ.).

152 ՊՈՐԼԱՎՎԱԾԱՐ. խաչքար (10-12 դդ. դր.)
153 ՀՅՈՒԽՈՎՅԱՆ. ԱՐՑՎԻ. Գետաշեն. խաչքար մասնաբառ (1541 թ.):

152 ПОРОЛАВВАСАР. Хачкары (X-XII вв.).
153 СЕВЕРНЫЙ АРЦВИ. Геташен. Деталь хачкара (1541 г.).

154 ՔՈՂԱՔԾԱԿ. Կողեկ անառատի խաչբար (12-13-րդ դդ.):

154 КОЛАТАК. Хачкар Кохик анатата (XII-XIII вв.).

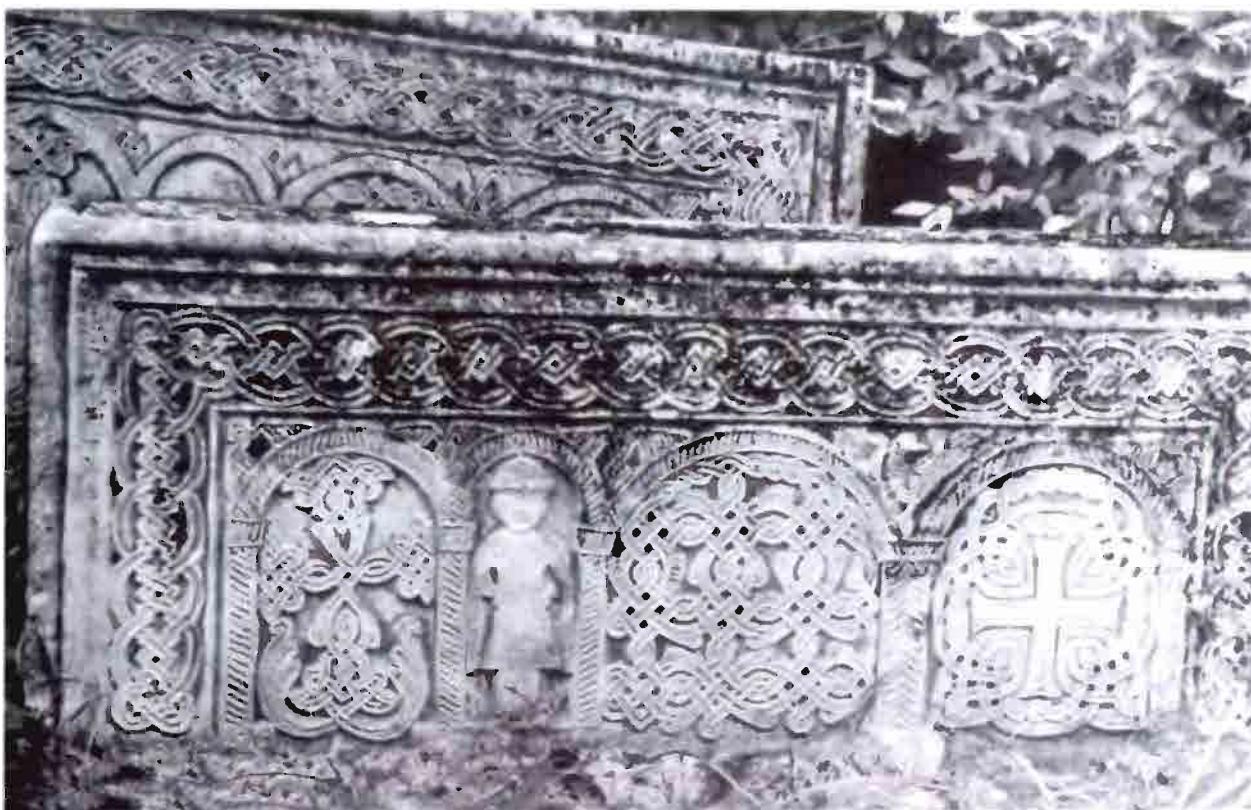
155. БРИ ЕХИИ. 5-րդ դարի դատվանդանին ամրացված 12-րդ դարի խաչքար:

155. БРИ ЕХИИ. Постамент (V в.) и хачкар (XII в.).

156 ՀՅՈՒՄՈՎՅԻՆ ԱՐՑԱԽ. Դաստախորի ավելիքած եկեղեցու ներին հորինվածքից հատված (13-րդ դ.):
157 ԲԵՐԴՎՈՅՆ. Փոքր կամ Թիգի նահատակը 5-7-րդ դդ. խոյակներով հանդերձ:
158 ՀՅՈՒՄՈՎՅԻՆ ԱՐՑԱԽ. Չարդախոր գյուղի Սր. Աստվածածին եկեղեցին (19-րդ դ.):

156 СЕВЕРНЫЙ АРЦАХ. Деталь интерьера церкви монастыря Дастанор (XIII в.).
157 БЕРДАШЕН. Покр или Пиши Нагатак (V-VII вв.).
158 СЕВЕРНЫЙ АРЦАХ. Церковь Св. Аствацацина в с. Чардахлу (XIX в.).

159 ՀՅՈՒՄԱՎՅՑԻ ԱՐՅԱԽ. Չոփասի Սյամարեղի վանի եկեղեցի (17-19 դդ դր.).
160 ԹԱԼԻԾ. Հոռեկալամի գերեզմանատան տապանաքառեղի (17-18 դդ դր.).

159 СЕВЕРНЫЙ АРИАХ (Човхар). Церковь монастыря Мцхиддер (XVII-XIX вв.).
160 ОРЕКАВАНК. На приделе (XVII-XVIII вв.).

161 ՀԱՅԵՐ. Մեսիս կամ Մասիս վանիքի եկեղեցու հատված (13-րդ դ.).
162 ՃԱՐՏԱՐ. Եղիշ կողմի վանիքի բարձրախանդակներից (12-րդ դ.).
163 ԵՐԵՇ ՎԱ-ՎՐՅԱԼ. վանիքի շենքերից մեկի գարդարանզակ ճակատապատ մանրամաս (12-13 րդ դդ.).
164 ԽՈՎՉԻՆԻ ՀՈՎԵՏ. խաչքարի մանրամաս (13 րդ դ.).

161 АТЕРК. Фрагмент церкви монастыря Месис или Масис (XIII в.).
162 ЧАРГАР. Монастырь Егине куйс. Барельеф (XII в.).
163 Монастырь ЕГИШ АРАКЯЛ. Барельеф (XII-XIII вв.).
164 ДОЛИНА ХАЧЕН. Деталь хачкара (XIII в.).

165 ՀՅՈՒՄՈՎՅԻ. ԱՐՑԻ. Կողած խաչքար (13 դպ. դ.)

165 СЕВЕРНЫЙ АРЦАХ. Разбитый хачкар (XIII в.).

166 ԶՐԱԾԵՐՊ. դիմված հարավ-արևելքից (7 րդ դ.)

166 ՃԿՐԱԲԵՐԴ ս յուղ-արևոտքից (VII վ.).

167 ՏՈՎԱՇԵԽԻ ճամապարհիք:

167 Дорога в Тонашен.

168 ԳԱՀՐԱԶ. Հոիփսիմեի ավերված դղյակը (12-13-րդ դդ.).
169 ԻՓԱՂՋԻՐ (Մարդարանեն). խաչքար (12-րդ դ.).
170 ՇԻԿԱԿԱՐ-ՔԱՐԵՎՈՒԹԻՒՆ ամրոցից հատված (9-13 րդ դդ.).

168 ՃԱԽՐԱՅ. Օստակի լաւրա Բիպսիմե (XII-XIII ամ.).
169 ԻՊԱՂՋԻՐ (Տարածան). Խաչքար (XII ամ.).
170 ՇԻԿԱԿԱՐ-ՔԱՐԵՎՈՒԹԻՒՆ. Փրազական քարագլուխ (IX-XIII ամ.).

171. ՊԱՏԱՐԱ. Ծերա Նուհատակ վանքի խաչքարերից (1246 թ.)

171. ПАТАРА. Хачкар монастыря Цера Наатак (1246 г.).

172 ԳԵՂԱՎԱԾԱՐ վանիցից հարավ-արևելք գառիվայրին փոփած ՎԱՆՔ գյուղը

172 ВАНК. Общий вид деревни из Гандзасара.

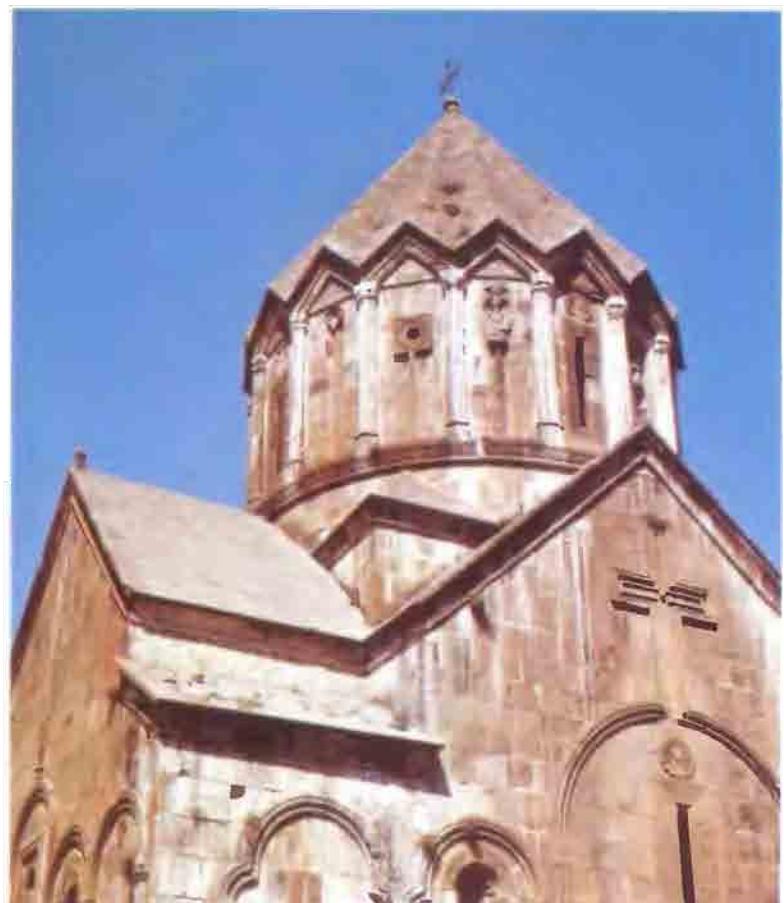
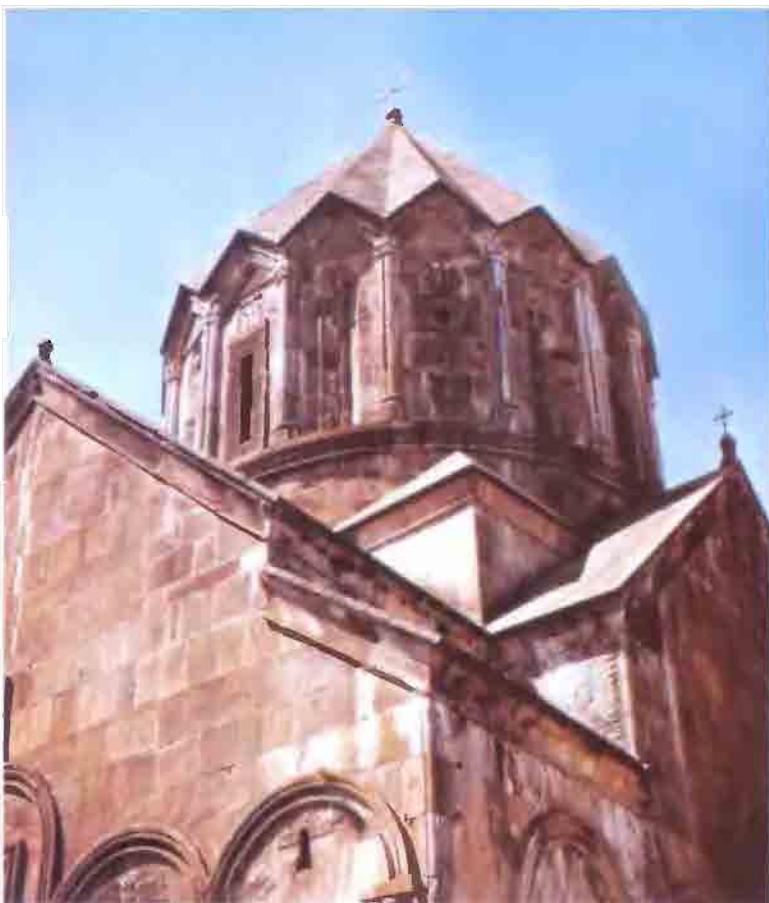
173 ԳԱՅՆԱԿԱՆ ԽԱՅԱՂԻՐԸ: Արցախ-Դաշտավառի հոււշածանեթի դասակը վեր է խոյանում Խաչենագետի հովտում, մի քարաբարեմ թրի զազարին: Վանի Սր. Հովհաննես Մկրտիչ Եկեղեցու տինարարությունն սկսվել է 1216 թ. և ավարտվել 1238 թ.: Եկեղեցու կից զայլիրի կառուցման ավարտը համարվում է 1266 թ.: Գալուծասարի ճարտարապեսական համալիրը ոչ միայն ինքնահինդ է, իր կատարելության մեջ ինքնիշխան, այլև բացատիկ: Մասնագետները համաշխային մշակույթի գաևառաւան մասն հայկական եինք հոււշածանեթից երրորդ համարում են Գալուծասարը:

173 Монастырский комплекс Гандзасар. Венец памятников Арцах-Карабаха гордо восседает на высоком холме, в долине реки Хаченагет. Строительство соборной церкви св. Ованнес Мкртич началось в 1216 г. и завершилось в 1238 г. В 1266 г. завершилось строительство примыкающего к церкви притвора. Архитектурный комплекс Гандзасара не только своеобразен и уникален в своем совершенстве, но и исключителен. Специалисты, из пяти армянских памятников, вошедших в сокровищницу мировой культуры, третим считают Гандзасар.

174 ԽՈՎԱՆԻ ՀՈԼԵԲ. Խոխանաբերդը դիմված Գանձասարից:

174 ДОЛИНА ХАЧЕН. Вид на Хоханаберд из Гандзасара.

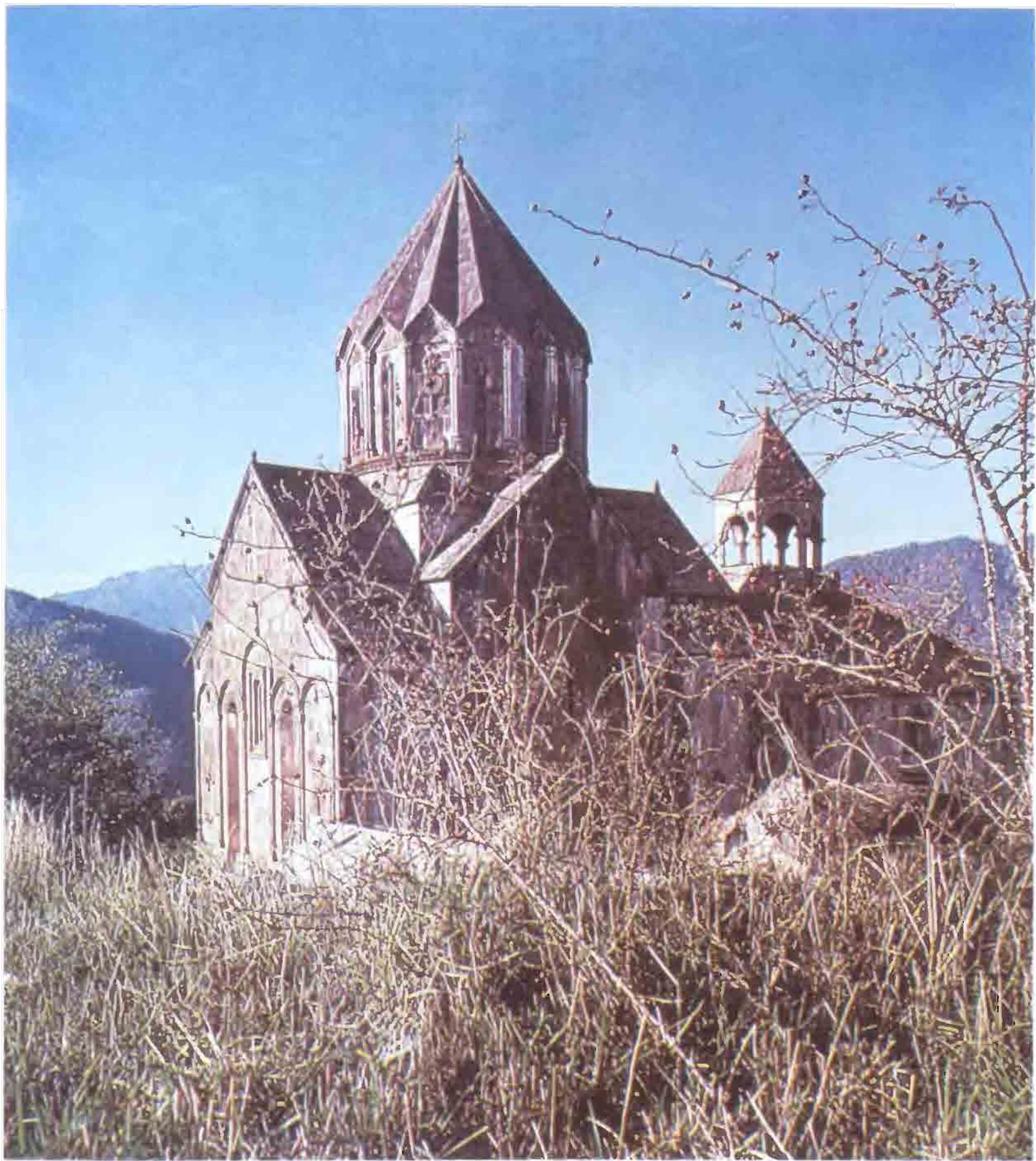
175 ԳԱՆԴՎԱՐ. Եկեղեցու գմբերը հյուսիս-արևելքից:
176 ԳԱՆԴՎԱՐ. Եկեղեցու գմբերը հարավ-արևելքից:
177 ՍՏԵՓԱԿԵՐՏ-ԳԱՆԴՎԱՐ ճանապարհից հասված:

175 ГАНДВАР. Купол церкви монастыря с северо-востока.
176 ГАНДВАР. Купол церкви с юго-востока.
177 Отрезок дороги СТЕПАКАРТ-ГАНДВАР.

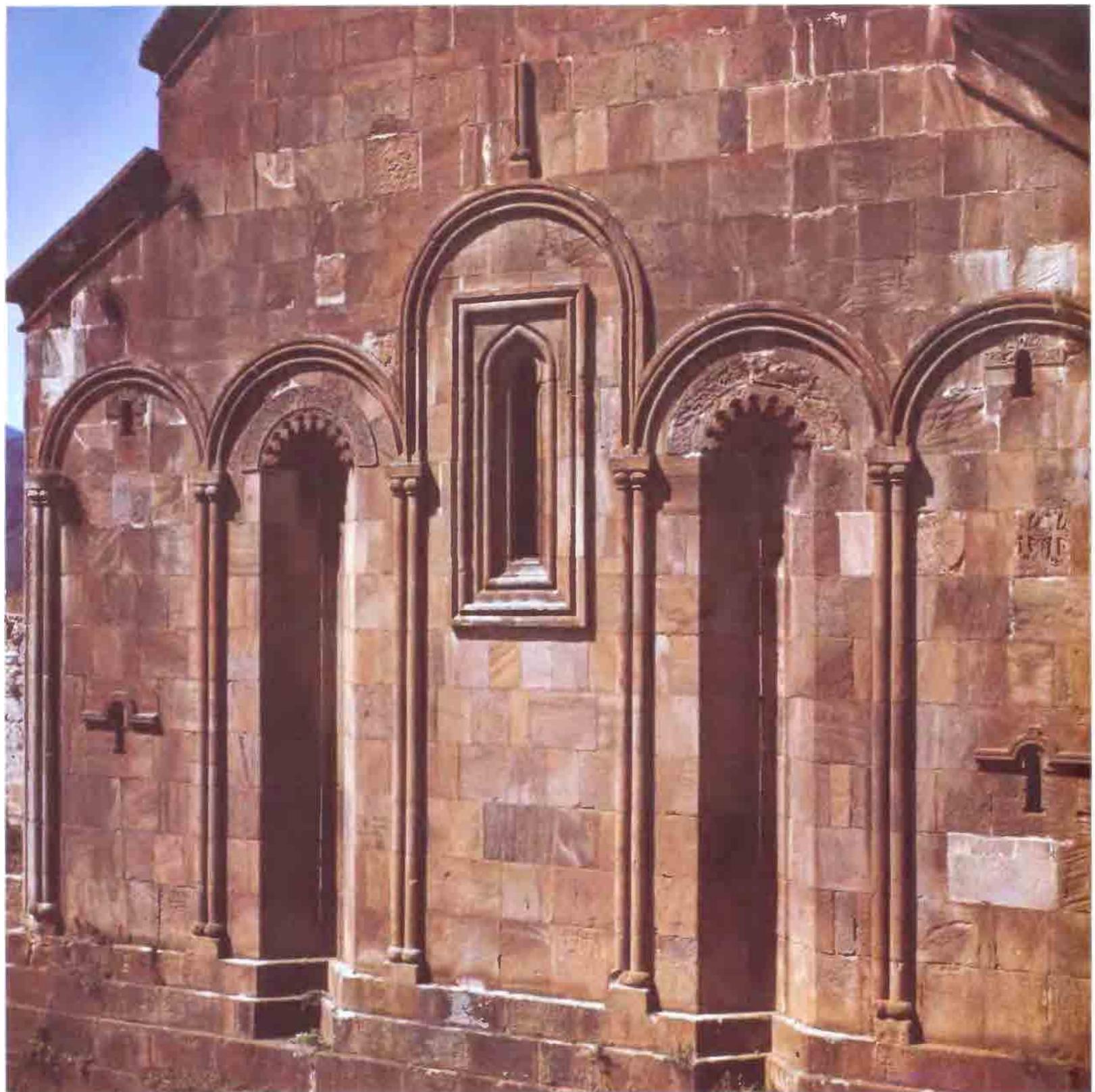
178 ԽԱՅՐԵՆԻ ԽՈՎԻՏ. ԲՆԱՊԱՏԱԿԵՐ:

178 Հալինա Խաչոն. Պեյզаж.

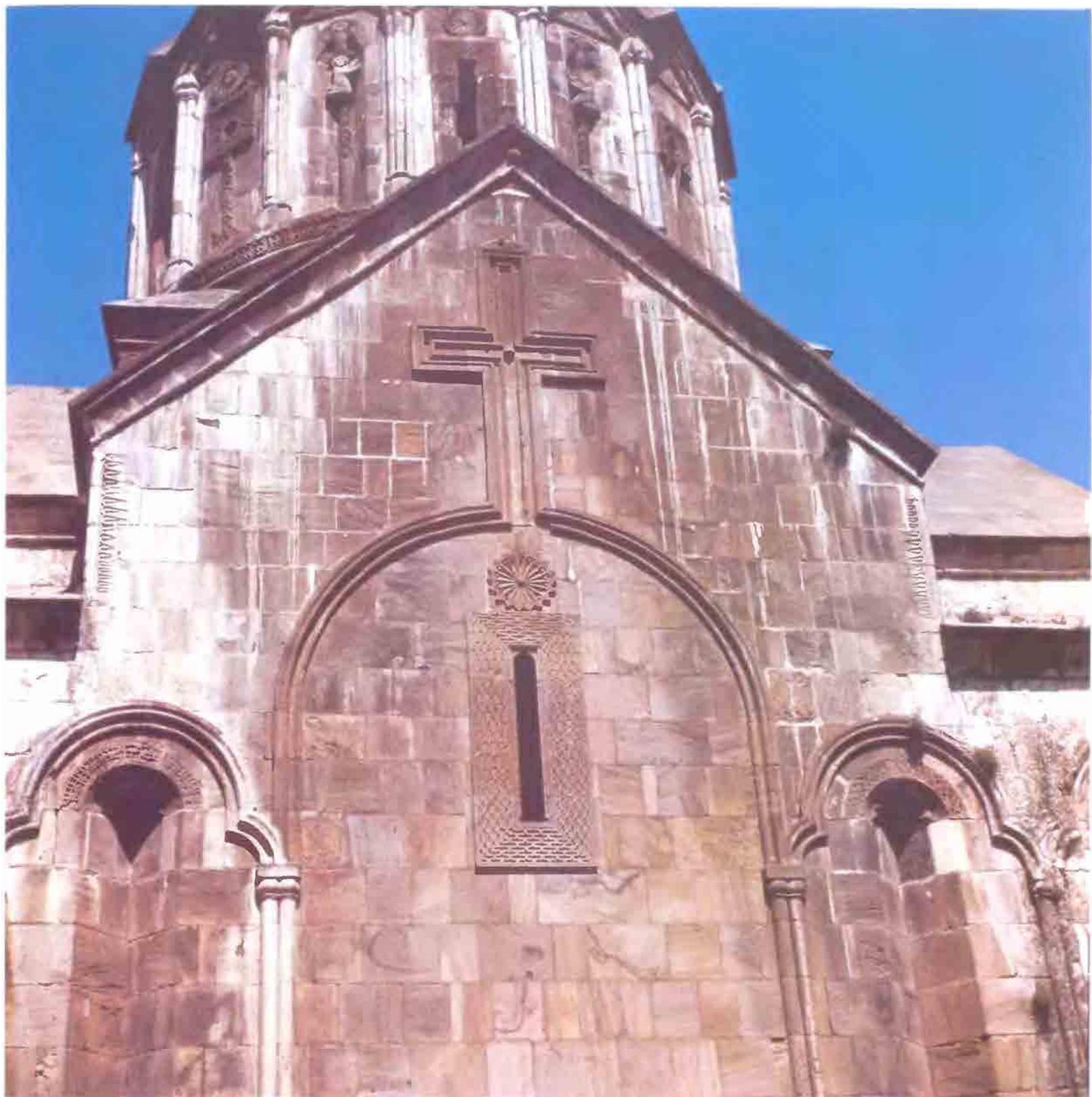
179 ԳԱՆԴԶԱԾԱՐ. գանձական համալիրը իյուսիս-արևելքից:
(Այս և № 194, 195, 196, 197 և 199 լուսանկարներն արտադրված
են «Գանձասար» որդակից, Միլան, 1987 թ.):

179 ГАНДЗАСАР. Монастырский комплекс с северо-востока.
(Этот и снимки № № 194, 195, 196, 197, 199 перепечатаны с
альбома "Гандзасар". Милан, 1987 г.).

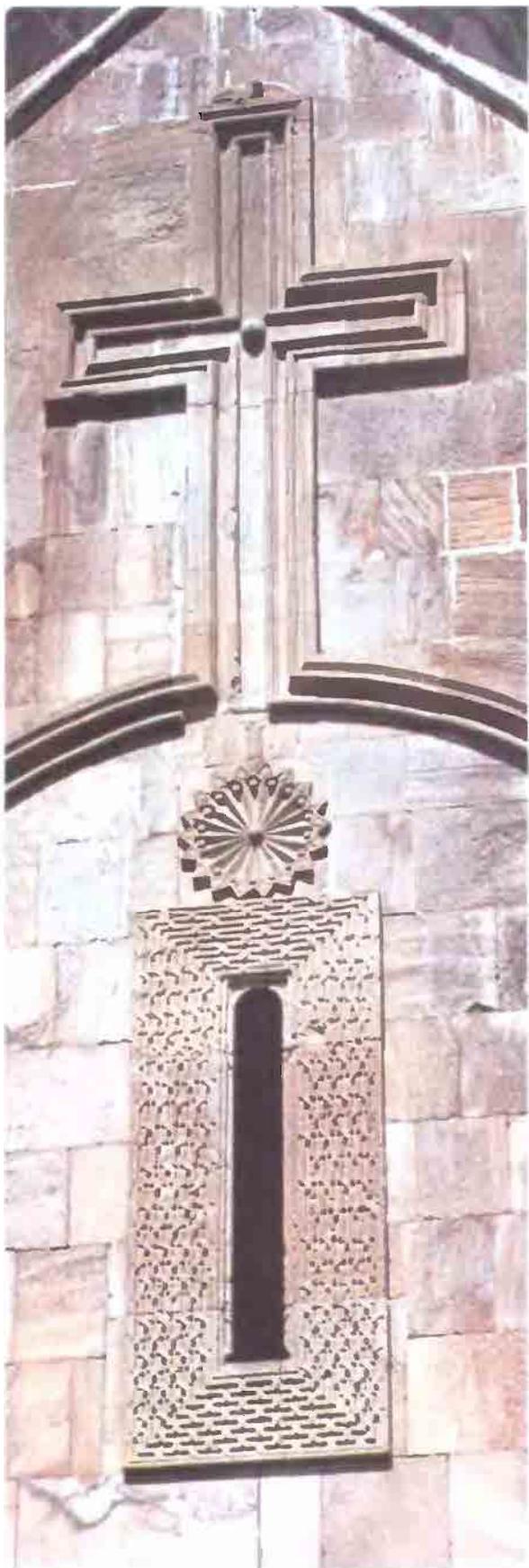
180 ԳԵՂՋԱԿԱՐ. տաճարի արևելյան ճակատադաշտից հատված:

180 ГЕՂДЗАСАР. Восточный фасад церкви Св.Ованиес Мкртич.

181 ԳԱՂՎԱՅՐ. Օք. Հովհաննես Մկրտչի եկեղեցու հարավային
դրափ մասնամաս:

181 ГАГВАՅՐ. Южный фасад церкви Св. Ованес Мкртч.

182 ԳԵՂՋԱՎՈՐ Եկեղեցու հարավային դասի խաչաթանդակը:
183 ԳԵՂՋԱՎՈՐ. Սր. Հովհաննես Մկրտիչ Եկեղեցու բմբուկի արևմտյան
բարձրախանդակները:
184 ԳԵՂՋԱՎՈՐ. Եկեղեցու գալդախանդակներից:

182 ՂԱՂՋԱՎԱՐ. Օրնամենտ քրոսի առաջնամասում:
183 ՂԱՂՋԱՎԱՐ. Փրամենտ բարձրախանդակի վերաբերյալ:
184 ՂԱՂՋԱՎԱՐ. Փրամենտ օրնամենտայի վերաբերյալ:

185 ԳԵՂԱՂՍԱՐ. Մը. Հովհաննես Մկրտիչ Եկեղեցու թմբուկի բարձրա-
խանդակներից:

185 ГАНДЗАСАР. Орнамент барабана церкви Св. Ованес Мкртич.

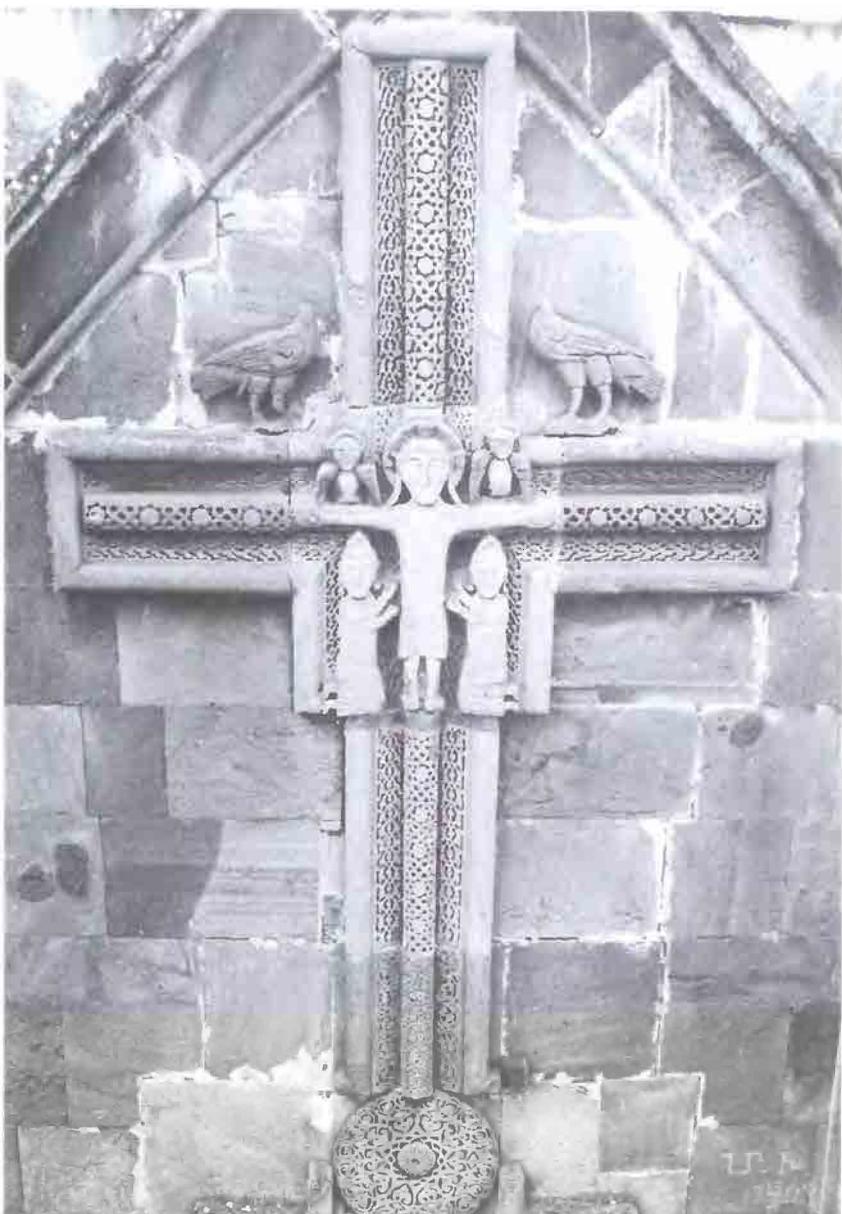

186 ԳՈՐԴԱՎԱՐ Եկեղեցու քմբուկի հանդակապարդ նիստեր:

187-188 ԳՈՐԴԱՎԱՐ. գավրի ոտառնդայի իրն խոյակները:

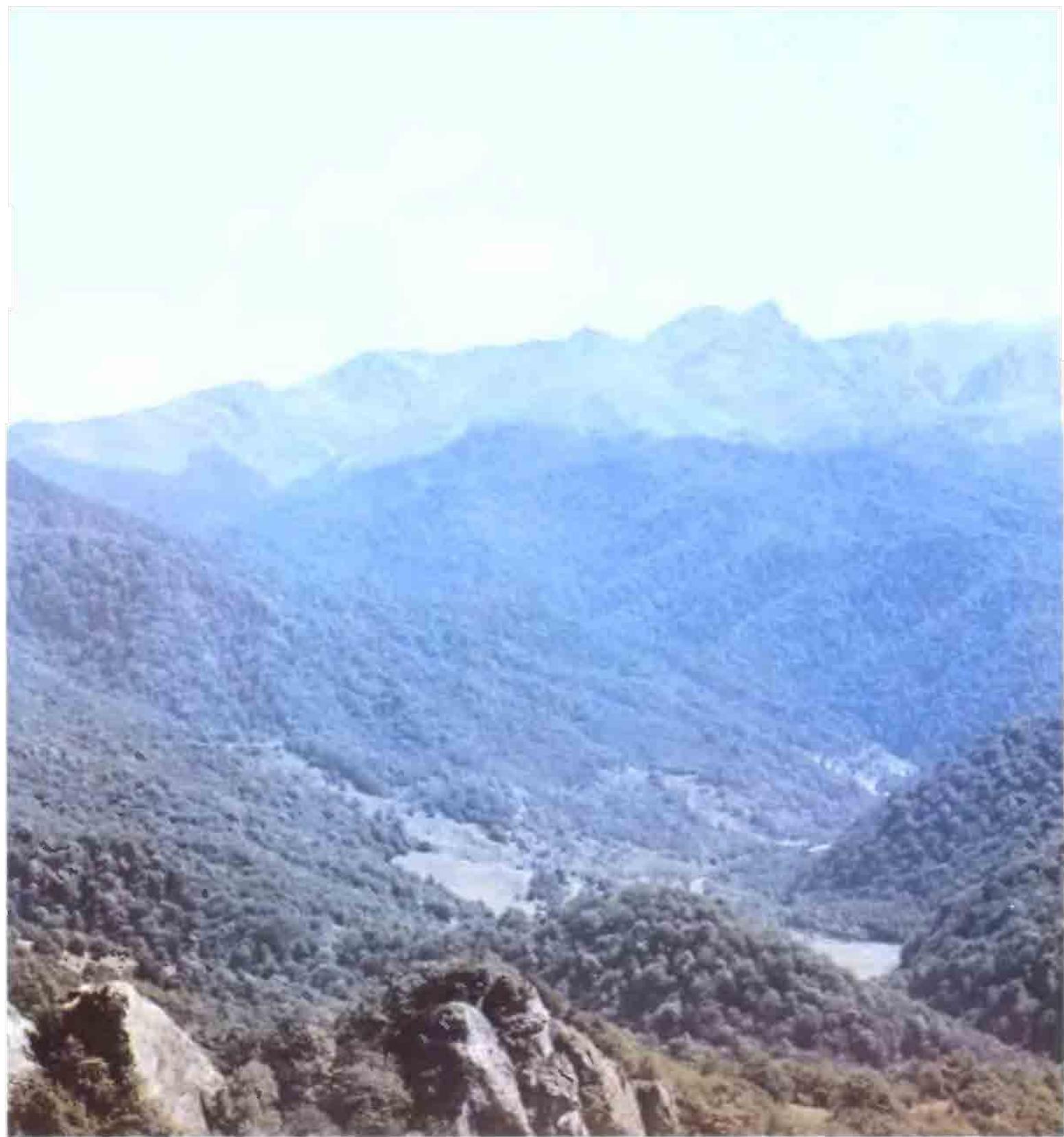
186 ГАНДЗАСАР. Орнаменты граней барабана церкви.

187-188 ГАНДЗАСАР. Древние капители рогонды гавита.

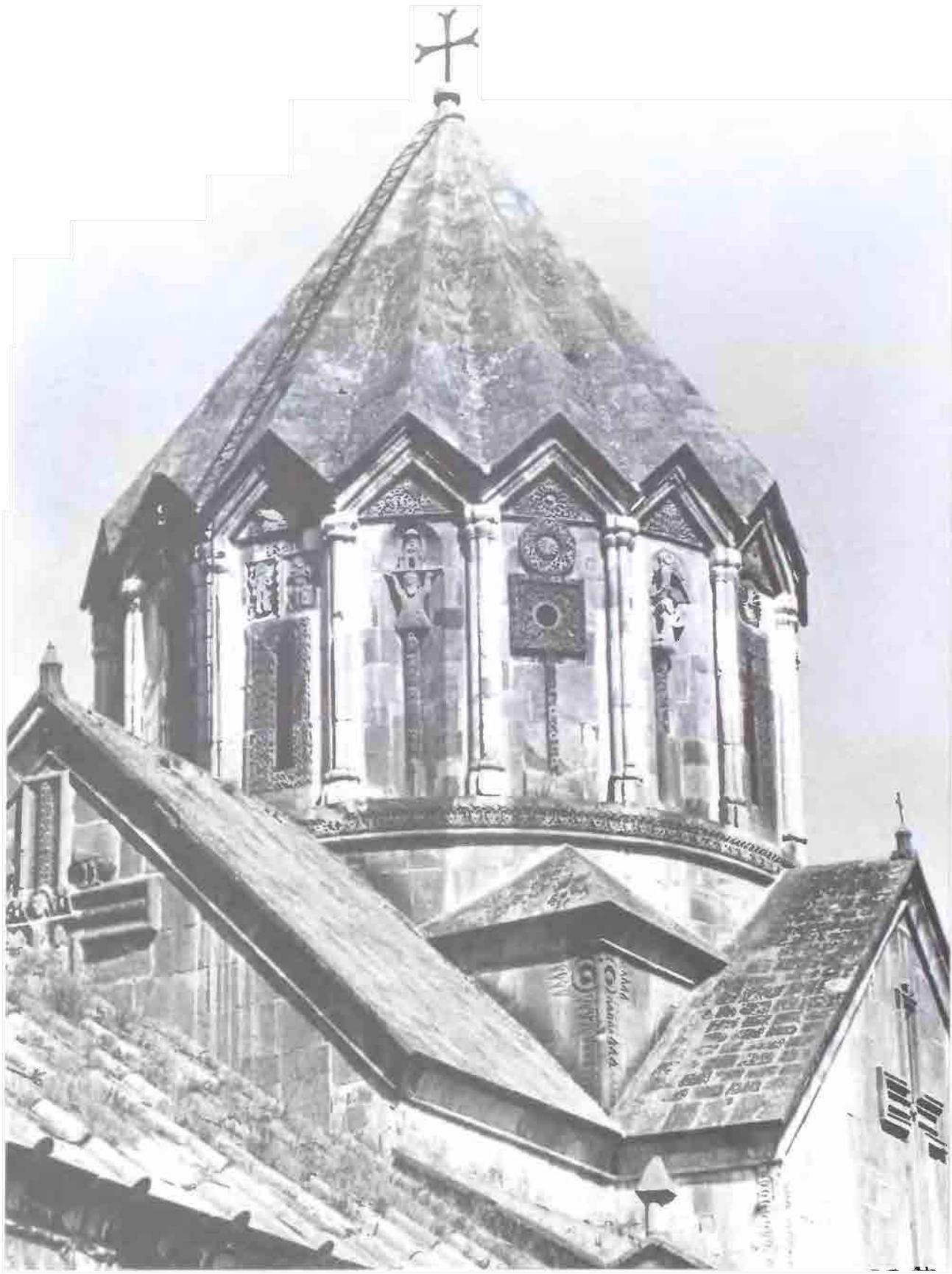
189 ԳԱՆԴՎԱԾԱՐ եկեղեցու արևմտյան ճակատադարձի մասնամաս:
190 ԳԱՆԴՎԱԾԱՐ. կամարութեր:
191 ԳԱՆԴՎԱԾԱՐ. զավթի հարավային դրասի մասնամաս:

189 ԳԱՆԴՎԱԾԱՐ. Фрагмент фасада церкви с запада.
190 ԳԱՆԴՎԱԾԱՐ. Бровки.
191 ԳԱՆԴՎԱԾԱՐ. Фрагмент южной стены гавита.

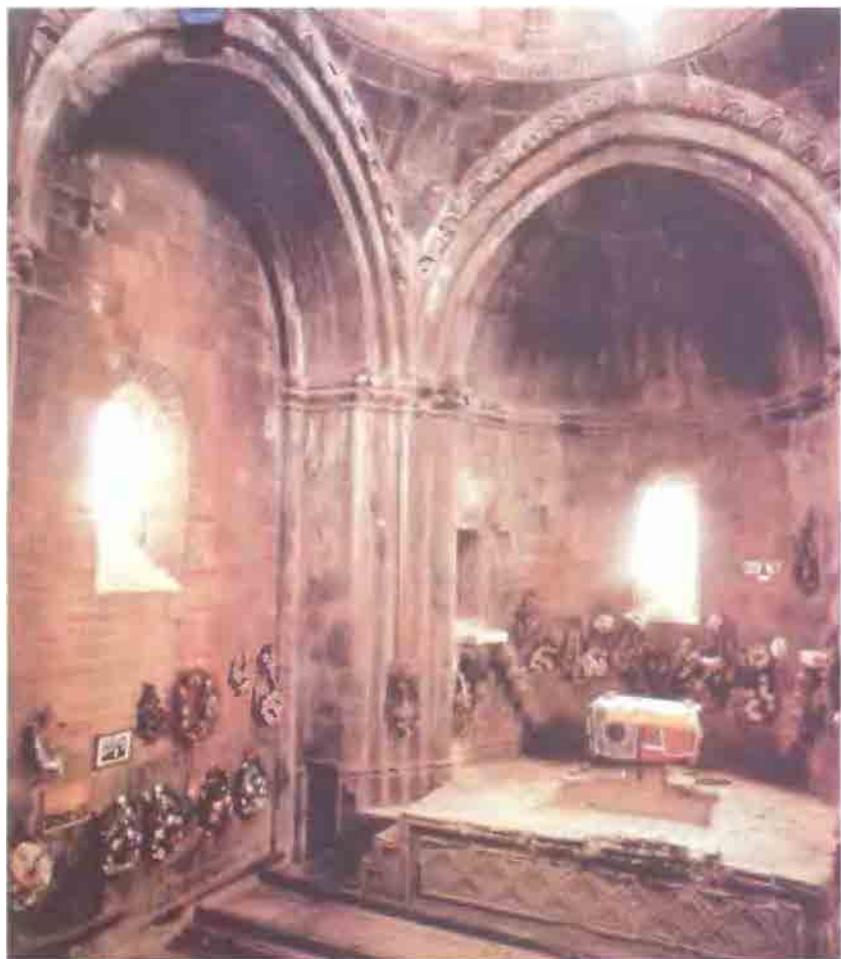
192 Գանձասարից արևմուտք բացվող տեսարան: Հեռվում Մոավասարն է:

192 Вид с Ганджасара на запад. Вдали гора Мравасар.

193. ԳԱՆԴՎԱԾԱՐ Եկեղեցու գմբերը Խորավ-աշխատից:

193. ГАНДВАСАР. Купол церкви с юго-запада.

194 ԳՆԴԵՎԱԿԱՐ. Եկեղեցու առյուղից հատված:
195 ԳՆԴԵՎԱԿԱՐ. Եկեղեցու գմբեթառակը:
196-197 ԳՆԴԵՎԱԿԱՐ. զավրի պյան մասնամասեր:

194 ГНДԵՎԱԿԱՐ. Фрагмент алтаря церкви.
195 ГНДԵՎԱԿԱՐ. Купол церкви.
196-197 ГНДԵՎԱԿԱՐ. Детали одной из колонн гавита церкви.

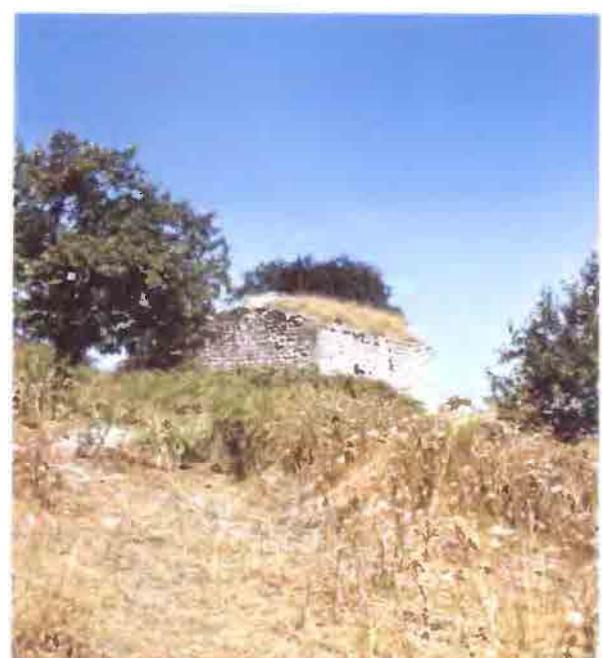
198 ԳԱՆԴՎԱԾԱՐ. Եկեղեցու ներին հորինվածքի մանրամաս:
199 ԳԱՆԴՎԱԾԱՐ. զամփի տապակթային երդիկը ներսից:

198 ԳԱՆԴՎԱԾԱՐ. Фрагмент интерьера церкви.
199 ԳԱՆԴՎԱԾԱՐ. Сталактитовый ердик (световое отверстие) гавита.

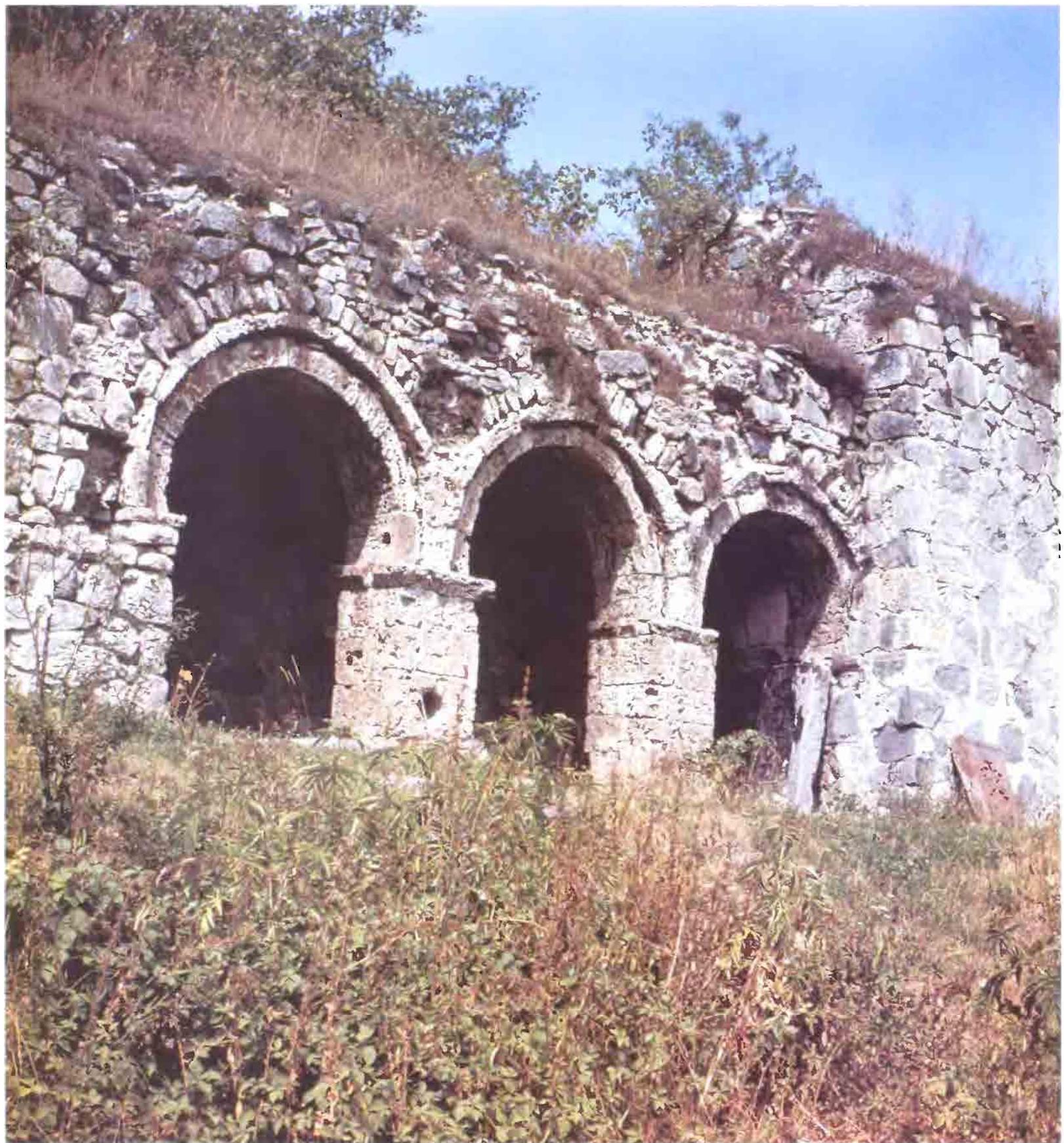
200 ՔՈԼԱՏԱԿ. Մր. Հակոբավանի սեղանատան հարավային ճակարը: Արցախի նախավոր և խոռոր վանիք գտնվում է Խաչենագետի աջ ափից ոչ շատ հեռու, Քոլատակ գյուղի մոտ: Գրականության մեջ հիշվում է նաև Մեծ Առանցի վանիք անունով: Վանիք ենեղեցին կատուցվել է 13-րդ դարում, սակայն դատի մեջ ագրոցված մեկ վիճակից խաչար վկայում է, որ այսինքն դեռևս 9-րդ դարում եղել է սրբավայր, որտեղ նաև կառուց էին Արցախի թեմի կարողիկոսները, եղիսկորուսները: Պահպանվում են նրանց ժիրամաքարեր:

200 ԿՈԼԱՏԱԿ. Южный фасад трапезной монастырского комплекса Св. Акобаванка. Этот знаменитый и крупный монастырь Ариаха находится недалеко от правого берега реки Хачен, рядом с селением Колатак. В источниках упоминается и под названием монастырь Мец Аракани. Церковь монастыря построена в XIII веке, по наличию, высеченная на одном хачкаре (помещенном в стене) свидетельствует, что еще в IX веке здесь было святое место, где заседали католикосы, епископы Ариахской епархии. Сохранились их надгробные плиты.

201 ԱՐ. ՀԱԿՈԲՎԱՆՔ. արևի ժամացույցի քանդակը (13-րդ դ.).
202 ԳԱՆՋԱՍԱՐ. բնակելի շենքերի շարքը (17-18-րդ դդ.):
203 ՄԵՏՈՐՎԱՆԻ իին գյուղատեղիի եկեղեցին (16-17-րդ դդ.)

201 СВ. АКОБАВАНК. Солнечные часы (XIII в.).
202 ГАНДЗАСАР. Ряд жилых зданий (XVII-XVIII вв.).
203 МЕТОРВАНԻ. Церковь Шинатека (XVI-XVII вв.).

204 ՔՈՂԱՏԱԿ. Սր. Հակոբավանի եռակամաց գավիրը (13 րդ դ.)

204 КОЛАТАК. Южный фасад трехарочного притвора монастыря Св. Акобаванка (XIII в.).

205 ԱՐ. ՀԱՎՈՐՅԱՆԻ Ք. Խաչքար (13-րդ դ.)

205 ՍՎ. ԱԿՈԲԱՎԱՆԿ. Խաչքար (XIII վ.)

206 ԱՐ. ՀԱԿՈԲԱՎԱՆՔ. խաչքար (10-12-րդ դդ.)

206 СВ. АКОБАВАНК. Хачкар (X-XII вв.).

207 ԲԵՐԴԱՆԻՆ. զբուղամերձ Աղքարեղի թնդանուր տեսք (9-12 դդ.):
208 ԲԵՐԴԱՆԻՆ. Պիծի նահատակի բակում ցուցարդված տապանամարք (14-15 դդ.):
209 ԲԵՐԴԱՆԻՆ. պահուանվող վաղ միջնադարի խոյակներ:

207 БЕРДАНЕН. Общий вид крепости Ахчаберд (IX-XII вв.).
208 БЕРДАНЕН. На прище (XIV-XV вв.).
209 БЕРДАНЕН. Раннесредневековые капители.

210 ԳԵՏԱՎԵԼԻ Եղիասաց վանիք եկեղեցին (18-րդ դ.)

211 ՏՈՐԱՉՈՐ. Վետապելոր (17-րդ դ.)

212 ԲԱՐՍԱԿԻՄԻ. Օր. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու զանգակատնը (19-րդ դ.)

213 ԱԶՈՒ գյուղի Պահապահութեան մատուռ (19-րդ դ.)

210 СЕВЕРНЫЙ АРЦАХ. Геташен. Церковь Егиясараванк (XVIII в.).

211 ТОГАДЗОР. Висаберл (XVII в.).

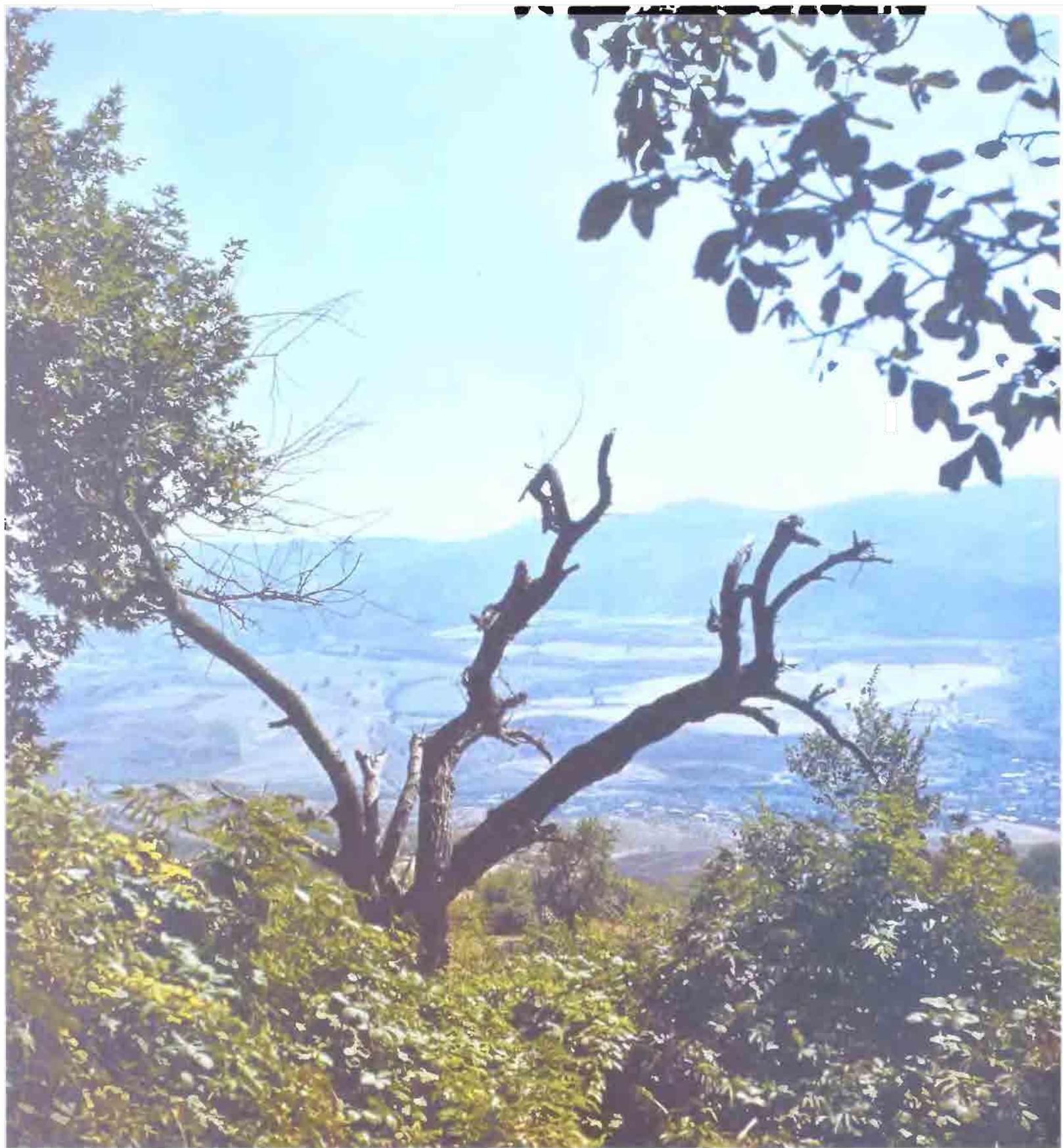
212 СЕВЕРНЫЙ АРЦАХ. Колокольня церкви Св. Григора Лусаворича (с.Барсум), XIX в..

213 СЕВЕРНЫЙ АРЦАХ. Азат. Часовня Пандакион (XIX в.).

214 ՓԻՓ (ԶԱՊԱԼԻ, ԲԿ) գյուղի եկեղեցին (19 րդ դ.)
215 ՄԱ-ԱԽԹ. Մր. Ասվածածին եկեղեցին (19 րդ դ.)

214 СЕВЕРНЫЙ АРИЗАХ. Пап (Заплик). Церковь (XIX в.).
215 СЕВЕРНЫЙ АРИЗАХ. Мрут. Церковь Св. Аствацацин (XIX в.).

216 Տասնամյակ ՎԱՐԱՆԴԻ հովտից:

216 Вид на долину ВАРАНДА.

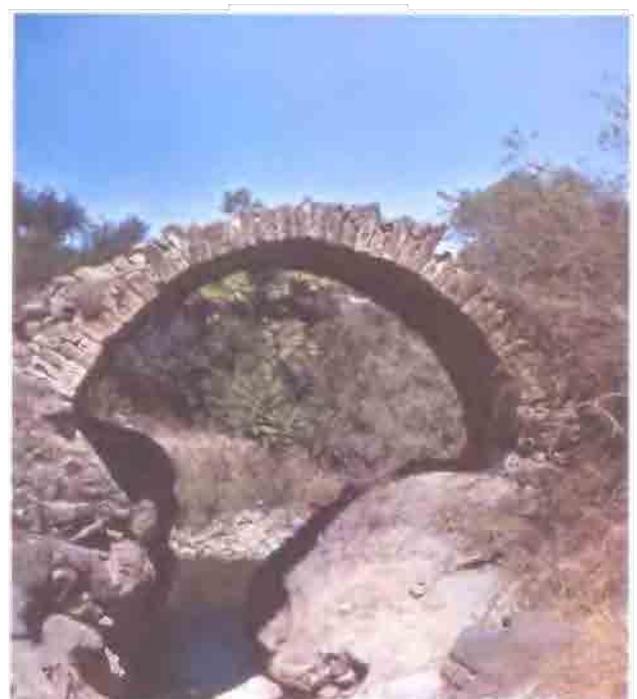
217 ԱՅԵՑՈՒՅՑԵՆ. Ավելի քան 2000 տարեկան Սոսի (Տրիգի) ծառը: Տարիներ առաջ այս հակա ծառին անձնագիր է ընդունվել որպես նախկին Խորհրդային Միության տարածության որակածանող ամենատարեց (2020 տարեկան), ամենաբարձր (54 մետր) ծառի: Այն ունի 44 բ.մ. (եթե սեղականց բնակարանի) մակերեսով փշակ: Ծառ-հակայի թիվ եցազիթը իրմիուն 27 մետր է, իսկ ըլաքը (ասիլեր) բօնում է մոտ 1500 բ.մ.:

217 СХТОРАШЕН. Двухтысячелетний платан. Несколько лет назад этому огромному дереву был присвоен паспорт, как самому старому (2020 лет) и высокому (54 метра) дереву на территории бывшего Советского Союза. Диаметр дерева имеет площадь, равную 44 кв.м. (трехкомнатной квартиры). Периметр ствола дерева-богатыря у основания составляет 27 м, а гену от него занимает площадь, равную 1500 кв.м.

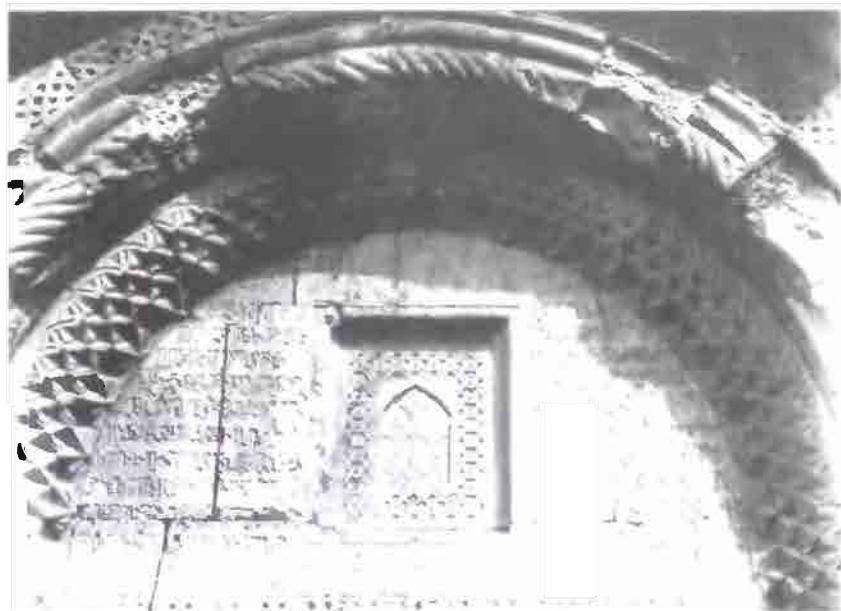
218 ԻՇԽԱՆԱԳԵՏ. Ծիլտախաչի կամուրջը (13 րդ դ.)

218 ԻՇԽԱՆԱԳԵՏ. Մօց Ցիլտախաչ (XIII վ.)

219 ԱՇԽԵՎԱԿԱՐՏ ՀԱՅ-ԲՈՒԹ ճանապարհի եզրին գտնվող Իջևանասունք (13-17-րդ դդ.)
220 ՏԱԿԻՍ. Տող և Մեծ Թաղեր գյուղերի իրաւ կամուրջը (17-18-րդ դդ.)
221 ԻՇԽԱՆԱԳԵՏ. Վանի կամուրջը (13-15-րդ դդ.)

219 ԱՇԽԵՎԱԿԱՐՏ на дороге Степанакерт-Гадрут (XIII-XVII вв.).
220 ТАКИС. Мост, связывающий деревни Тох и Мец Тахер (XVII-XVIII вв.).
221 ИШХАНАГЕТ. Мост монастыря (XIII-XV вв.).

- 222 ՀՅՈՒԽԱՎՅԻՆ ԱՐՑՈՒԽ. Շատր տեսարափ գտնակատներ (12-17-րդ դդ.)
223 ԾԿՈՒԵ Ծաղկավանի եկեղեցու մուտքի վերևամասը (17 դդ դդ.)
224 ՀՅՈՒԽԱՎՅԻՆ ԱՐՑՈՒԽ. Ար. Մինաս եկեղեցու զանգակատներ (17-19-րդ դդ.)

- 222 СЕВЕРНЫЙ АРЦАХ. Колокольня Арами ачапат (XII-XVII вв.).
223 ИКОРЕ. Портал церкви Цахкаванк (XVII в.).
224 СЕВЕРНЫЙ АРЦАХ. Колокольня церкви Св. Минас (XVII-XIX вв.).

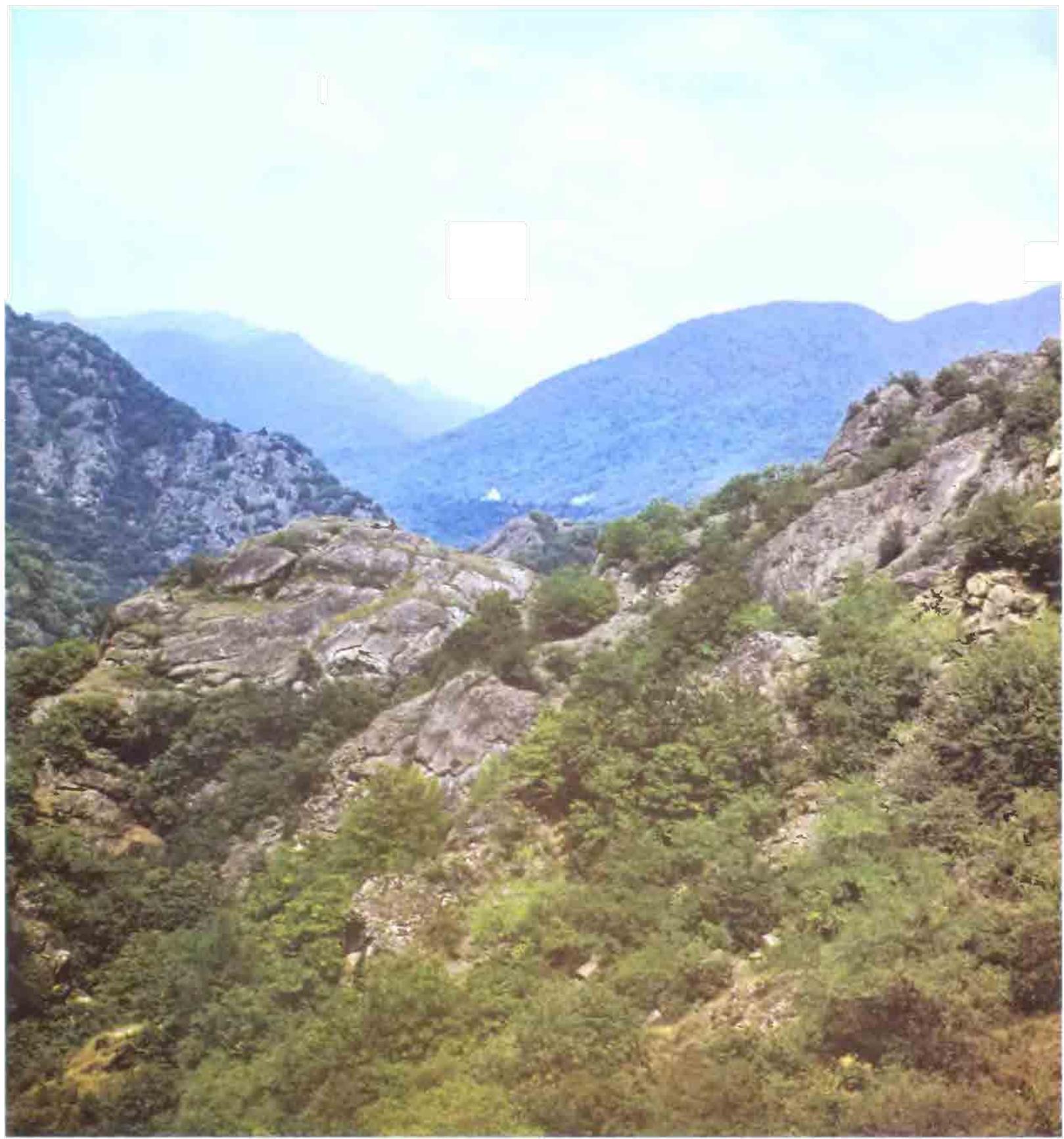
225 ՍՊԻՏԱԿՎՈՅՎՈՎՎՆՔ վանական համալիրը հարավ-արևմուտից (13-
17-րդ դդ.)

226 ՉԱՐԵԿԱՎԱՆՔ. խաչքարեր, վիճակություններ:

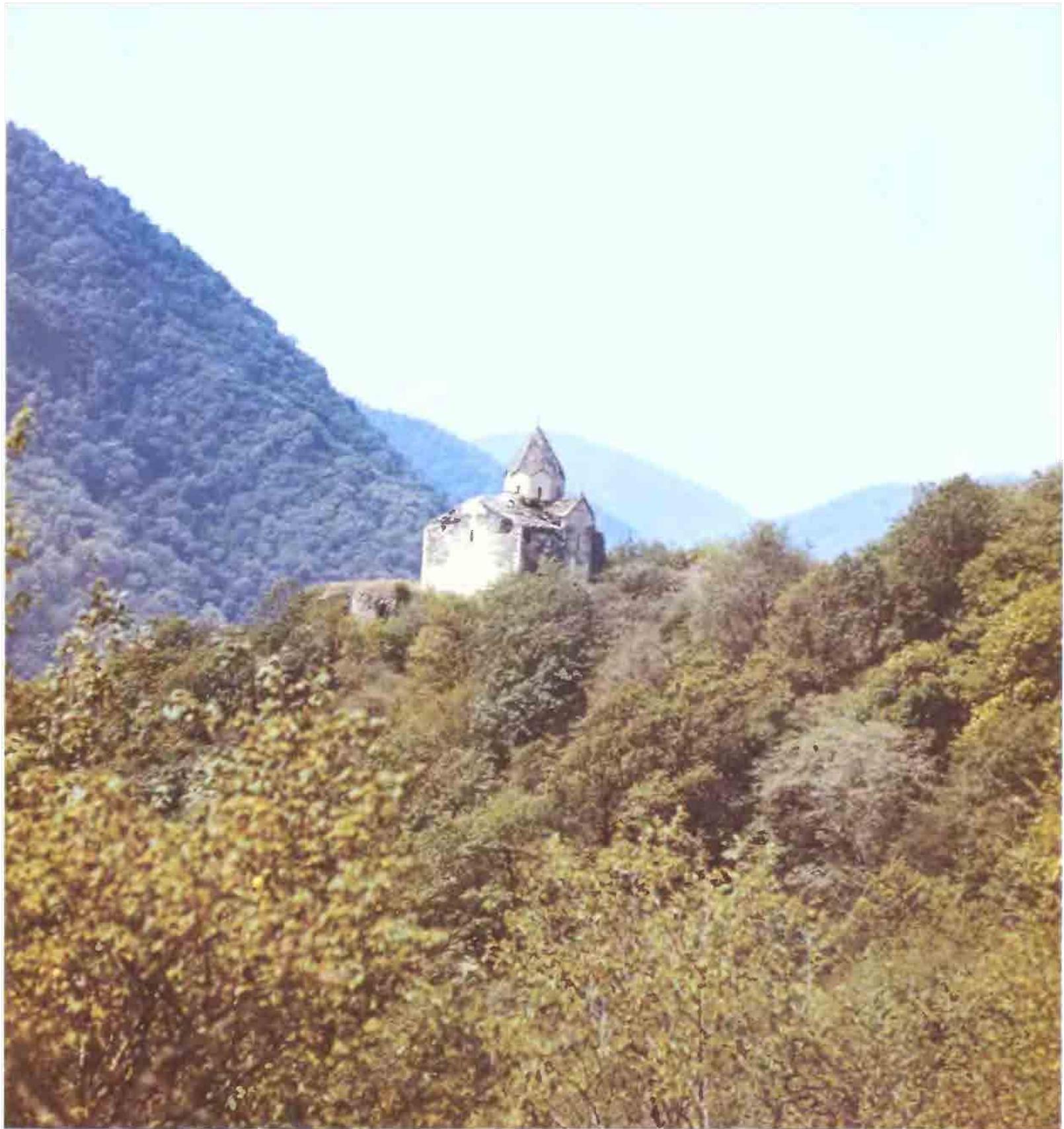
225 ԾՊԻՏԱԿԽԱՎԱՆՔ. Վիզ մոնաստերից սահմանագծից (XIII-XVII ամ.)

226 ԾՎԵՐՆԻ ԱՐԴԱХ. Չարեկավանք. Խաչքարեր, լապտարնակներ:

227 ԹԱՐԻԹՎՈՒԹԻ (հնում ՏՈՒՐՍԱԽ) ՀՈՒՆՏ. Չտարեղից 6 կմ հեռավորության վրա երևում է անսարի միջից վեր խոյացող Երիցմանկանց վանի տոյիսակավուն եկեղեցին:

227 ԼՕՇԻՆԱ ՏԱՐՏԱՐ (в старину - ТУРГУ). Вид Ерицмаканцванка с Джраберда. В 6 км от Джраберда на фоне лесистых горных склонов возвышается белая церковь монастыря.

228 ԵՐԻՑՄԱՆԿԱՆԿԱՆ. ՎԱՆ-ՔԸ հյուսիս-արևելից (17 րդ դ.): Եկեղեցին կառուցվել է 1691 թ., սակայն տաճարի դասերի մեջ ազուցված խաչքարեն ունեն 1571, 1620 թվականները: Եռանավ գմբերավոր բազիլիկ հորինվածք ունեցող եկեղեցին կառուցված է սրբատական և կող տաճար տարերով: Տաճարի գմբերը բարձրանում է չորս հոյակառ, բառակուսի, խաչաձև սյուների և դրանք իրար օգակող կամարների վրա:

228 ЕРИЦМАНКАНЦВАНК. Вид на монастырь с северо-востока. Церковь построена в 1691 г. Но вставленные в стены церкви хачкары датированы 1571, 1620 гг. Церковь - трехнефная, прямоугольная в плане купольная базилика с асимметричной конструкцией, построена из гладких и необработанных камней. Купол церкви опирается на четыре прекрасно обработанные, квадратные, перекрестные колонны и окольцовывающие их подпорные арки.

229 ԵՐԻՑՄԱՆԿԱՆՎԱՆ. ՎԵՆՔ. համալիրը կյուսիսից
(17-րդ դ.).
230 ԶՐԱԲԵՐԴԻ անապատի խաչքարը:
231 ԵՐԻՑՄԱՆԿԱՆՎԱՆ. ՎԵՆՔ. հնագույն եկեղեցու մամ-
րակին (12-13-րդ դդ.-է)

229 ЕРИЦМАНКАНЦВАНК. Монастырь с севера
(XVII в.).
230 АНАПАТ Джраберда. Хачкар.
231 ЕРИЦМАНКАНЦВАНК. Макет древней церкви
(XII-XIII вв.).

232 ԵՐԻՎԱՆԿԱՆՎԱՆՔ ՎԵՐ. Էկեղեցու հարավային ճակատի մասնամաս:

232. ЕРИВАНКАНЦВАНК. Южный фасад церкви.

233 ԵՐԵՅՄԱԿԱՆՎԱՆԿ ՎԱՆ-Բ. Էկեղեցին հյուսիսից:

233 ЕРЦМАНКАНЦВАНК. Церковь с севера.

234 ԵՐԻՑՄԱՆԿԱՆՎԱՆՔ. Կիեղեցու բարավորի աշճանագրությունը:

234 ЕРИЦМАНКАНЦВАНК. Надпись на тимпане церкви.

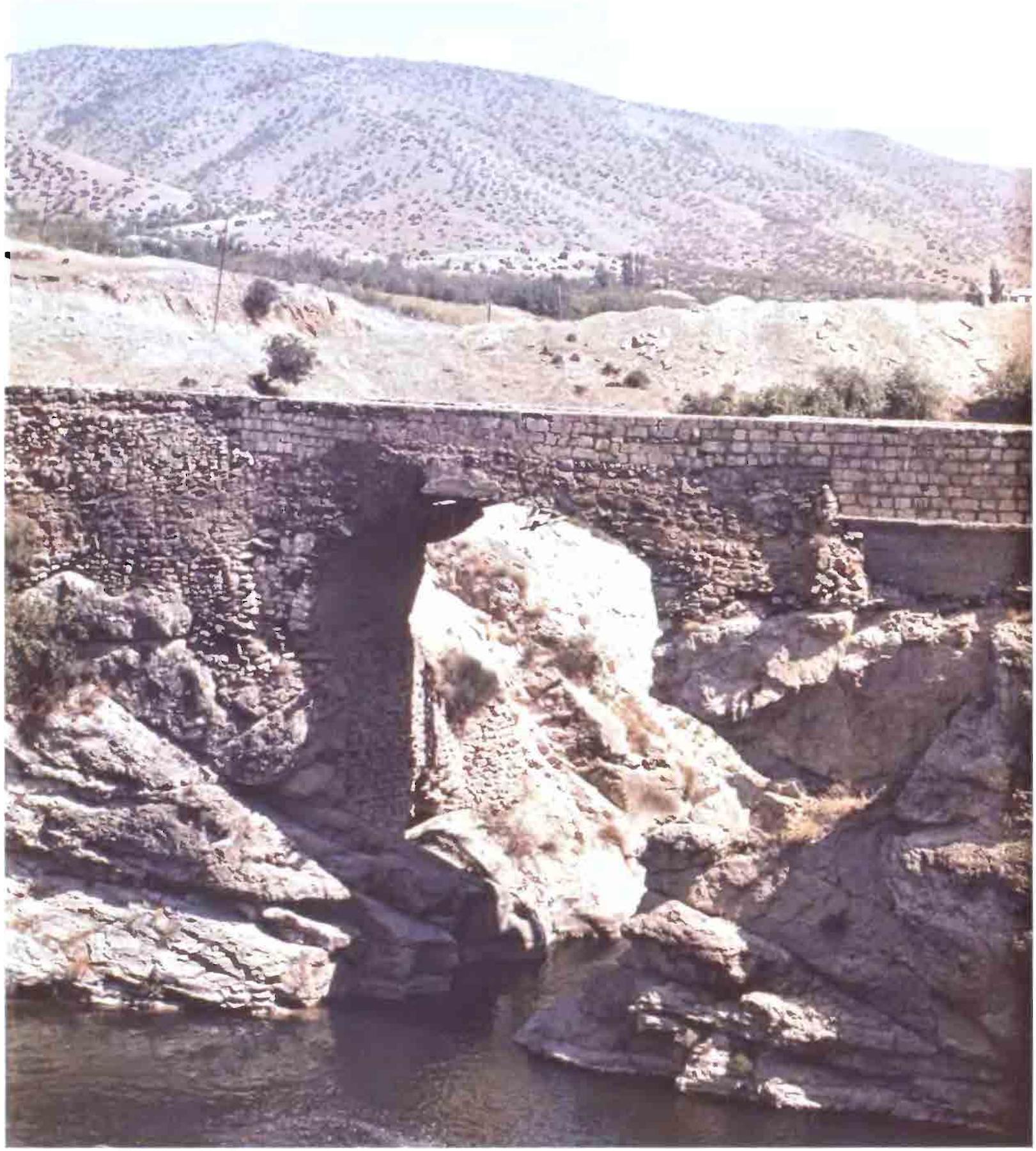
235. ШУКИН С. И. Кефринский мостик (1902 г.).

235. ТОНАНЕН. Мост. Гетин Гомер (1902 г.).

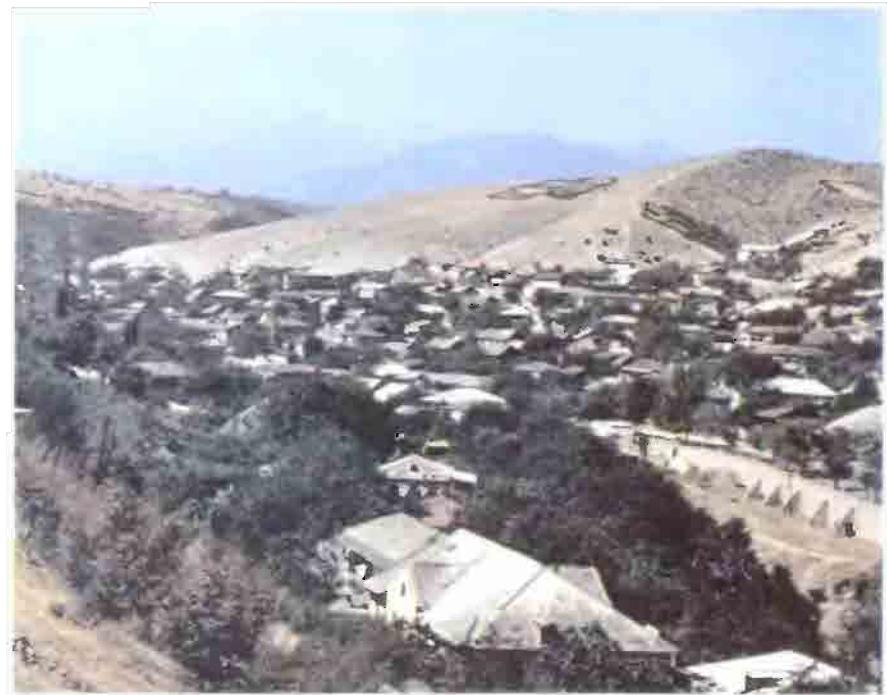
236 ՄԵԾ ԹԵՎԵՐ. Հաղիվորի կամուցք (19 ոդ դ.)

236 ՄԵԾ ԹԵՎԵՐ. Մօս Ալեվոր (XIX ա.)

237 ՄԱԴԱԳԻՍ. Պարավի կամուրջը:

237 МАДАГИС. Мост Парава.

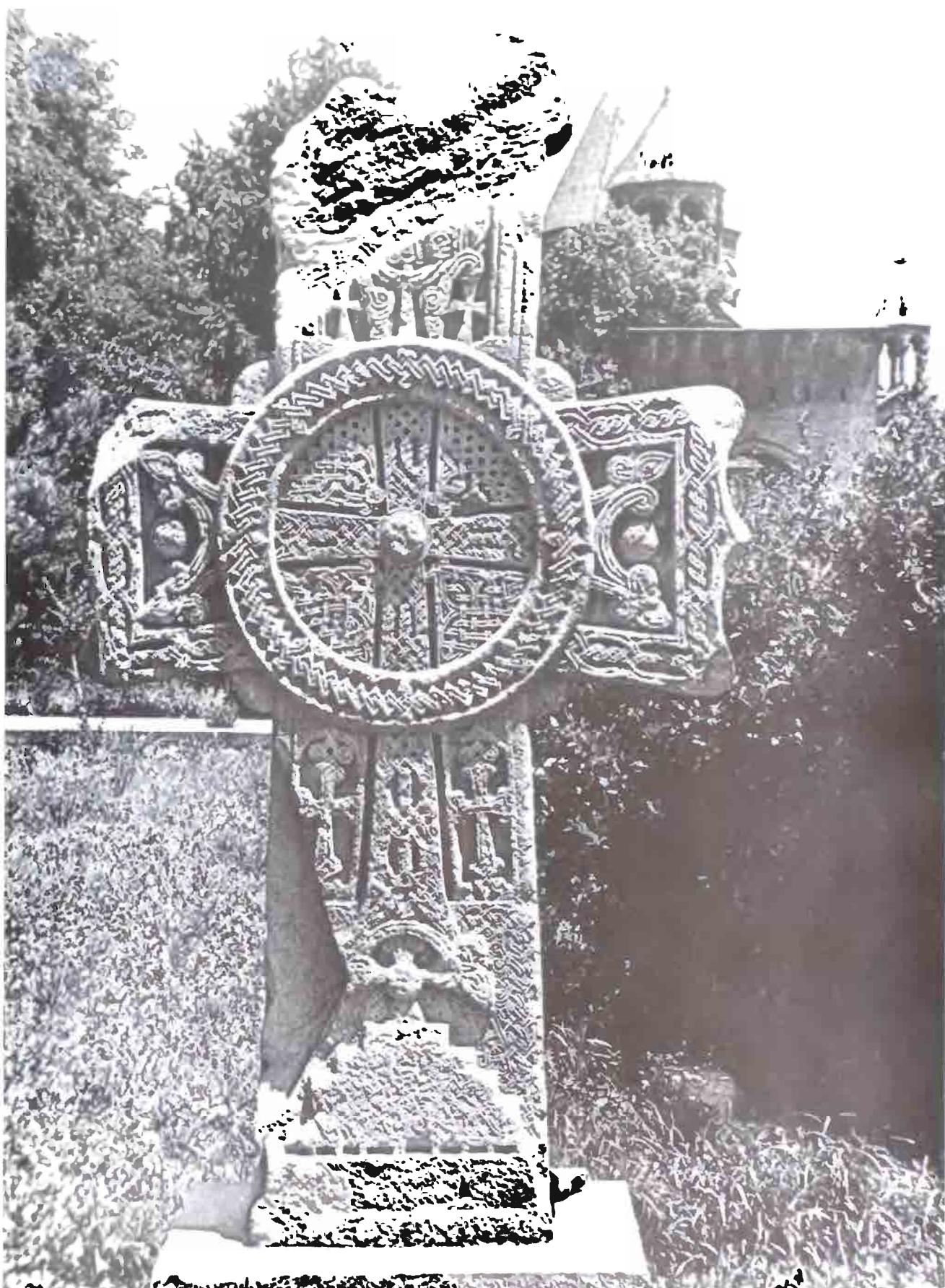
238 ՄԱՐՏԱԿԵՐՏ գյուղը:
239 ՉԱՐՔԻՎԱՐԱՎԱՆԿ եկեղեց-արեգիք (12-13-րդ դդ., 15-րդ դ.):
240 ՄԱՐՏԱԿԵՐՏ եկեղեցամատ:

238 ՄԱԼԱԳԻՍ. Պանորամա սելա.
239 ՉԱՐՔԻՎԱՐԱՎԱՆԿ. Մոնաստեր ս սեռո-վոստոկ (XII-XIII ա.՝
XV ա.).
240 ՄԱՐՏԱԿԵՐՏ. Ստարի քարտալ գործա.

241 ՀՅՈՒԽԱՅԻ ԱՐՑՈՒ Խաչկառի խաչբար (1608 թ.)

241 СЕВЕРНЫЙ АРЦУХ. Хачкар. Хачкар (1608 г.).

242 ՀՅԱՒՍՈՎՅԻ ԱՐՅԱՆ. Կրակ անապատի խաչքար (16-րդ դ.):
Այժմ գուցադրված է Էջմիածնի Մայր տաճարի բակում:

242 СЕВЕРНЫЙ АРЦАХ. Арами анатат. Хачкар (XVI в.). Ныне находятся во дворе Эчмиадзинского собора.

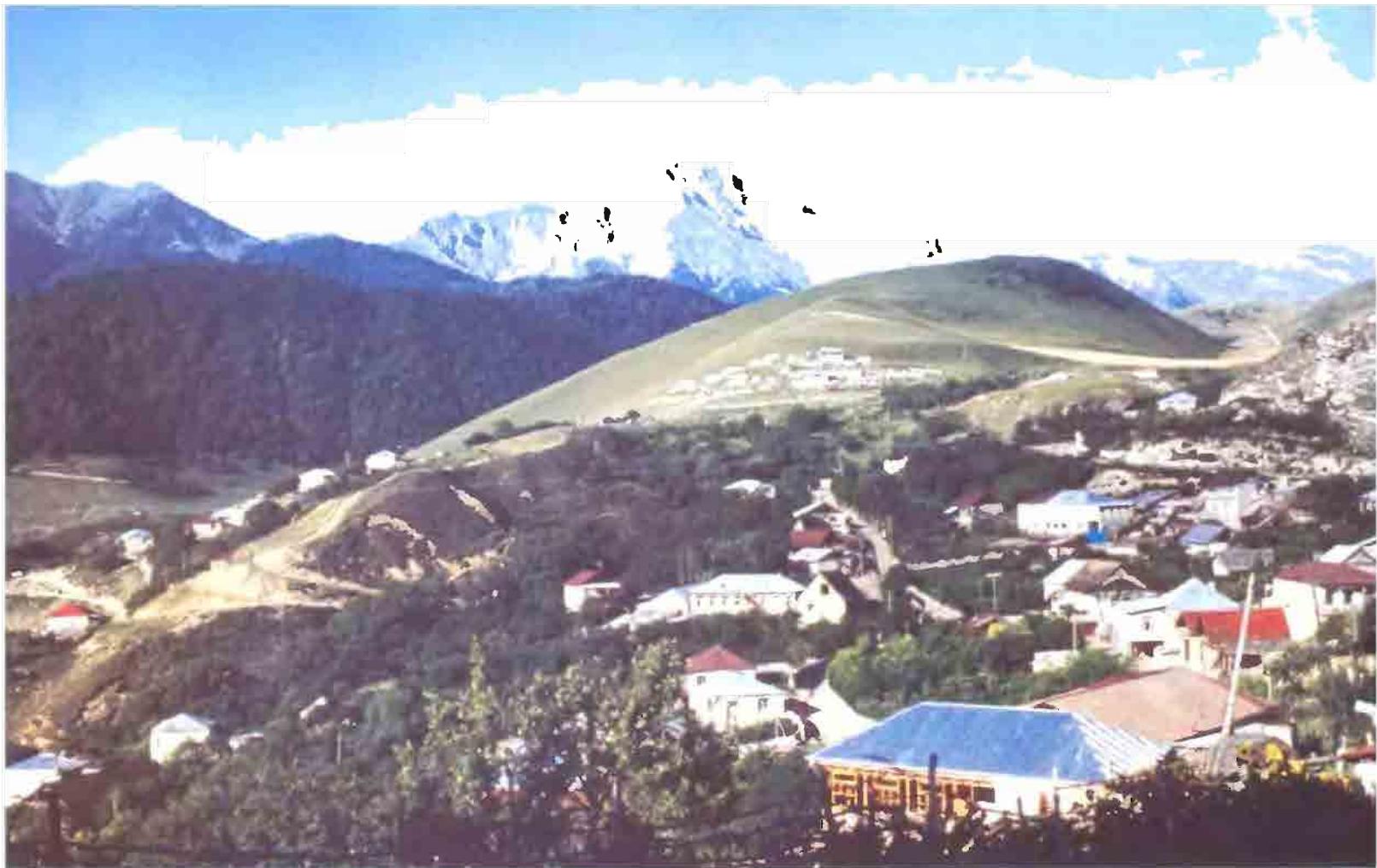
243 ՀՅՈՒՄՈՎՅԱ, ԱՐՑՈՒԽ. Եղնասարի վանքը (18-րդ դ.)

243 СЕВЕРНЫЙ АРЧАХ. Общий вид монастыря Егнасара (XVIII в.).

244 ՇԱՄԻՄՅԱՆԻ ՀՐՁՈՒՆ. Գյուղատանի բերք (18 դպ. դ.)

244 ШАУМЯНСКИЙ РАЙОН. Крепость Гюлистана (XVIII в.).

245 ԾԱՀՈՒՄՅԱՆԻ ԾՐՁԱՆ. Գյուղաստի վրասր:

246 ԵՎԼԻՑ ԱՌԱՔՅԱՆ. վանի ժիշտը բներից մի խնիսը:

245 ՌԱՄՅԱՆԻ ՌԱЙՈՆ. Տեղական գյուղ:

246 ԵՎԼԻՑ ԱՌԱՔՅԱՆ. Պանորամա մոնաստրի:

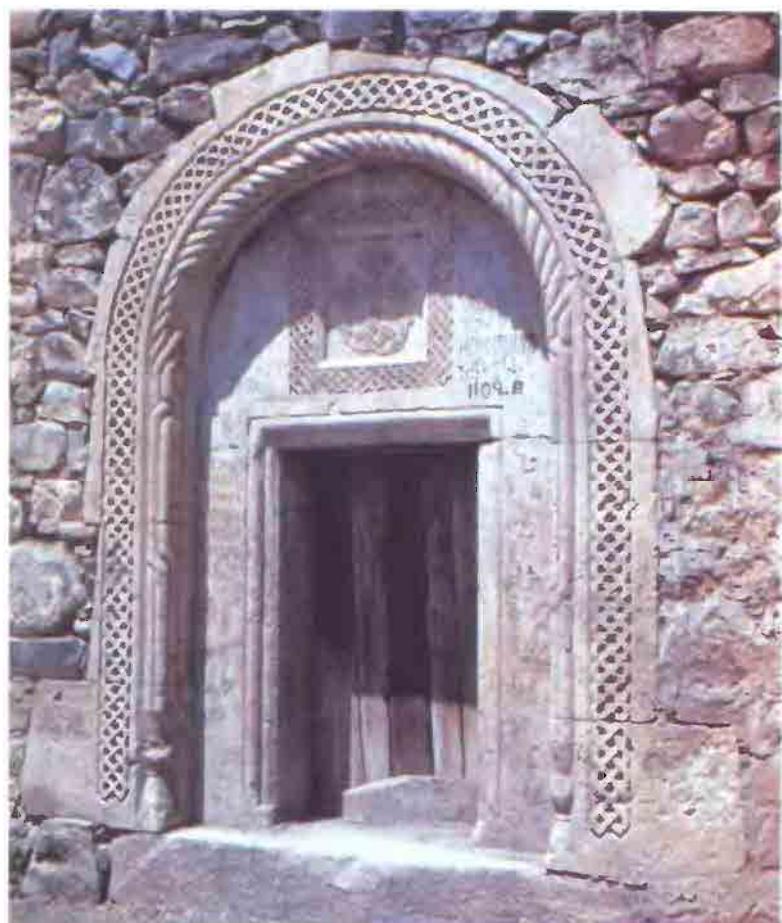
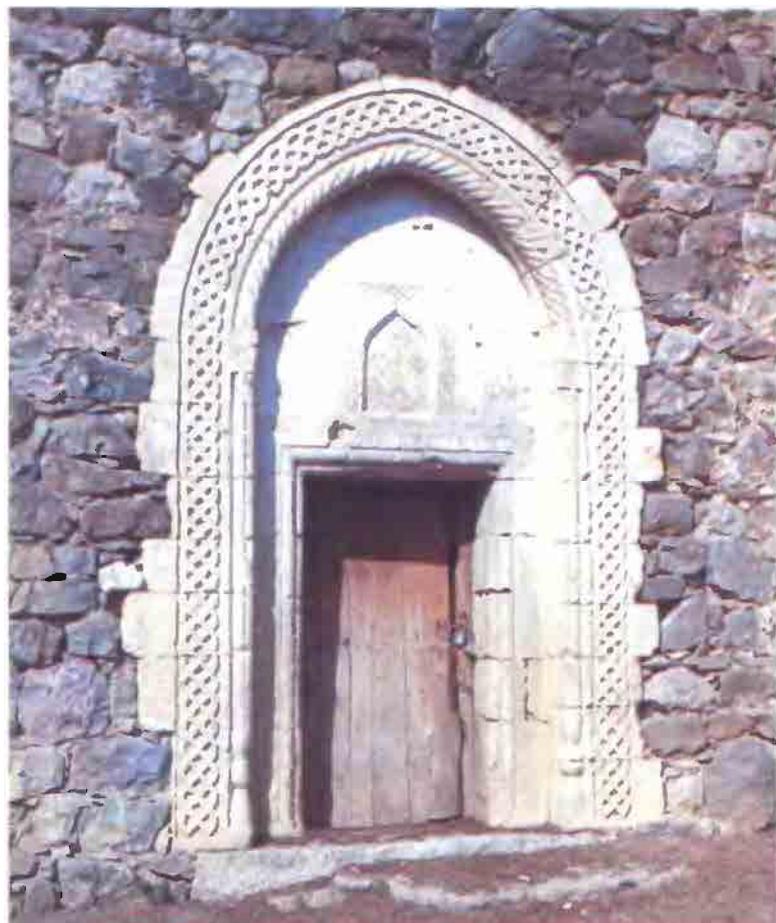
247 ՀՅՈՒՄԱԿՅԱՅԻՆ. ԱՐՑՎԻՆ. Բանանց գյուղի խաչքարերից:
248 ՔԱՇԱԹԵՎԼ. ավելված եկեղեցի:
249 ՔԱՇԱԹԵՎԼ. խաչքար (11-12-րդ դր.):
250 ԳԱՆՋԱԿ. Խաղաքի Սր. Հռիփհաննես եկեղեցու արևի ժամացույց
խալիպակը (1633 թ.):

247 СЕВЕРНЫЙ АРЦАХ. Качкары деревни Банани.
248 КАШАТАХ. Развалины церкви.
249 КАШАТАХ. Качкар (XI-XII вв.).
250 ГАНДЗАК. Барельеф солнечных часов церкви Св. Ованес (1633 г.).

251 ԶԻՆԳԱՆԱԿԱԼԻ հովտից տեսարան (Պետրոսաւենի մոտ), ծախ քացատում է գտնվել նախաքոչնի եզակի բրածո գլուխը:

251 ДОЛИНА ЗИНГАНАКАЛ. Пейзаж окрестности Петросавена, где была уникальная находка окаменевшей головы археоптерикса.

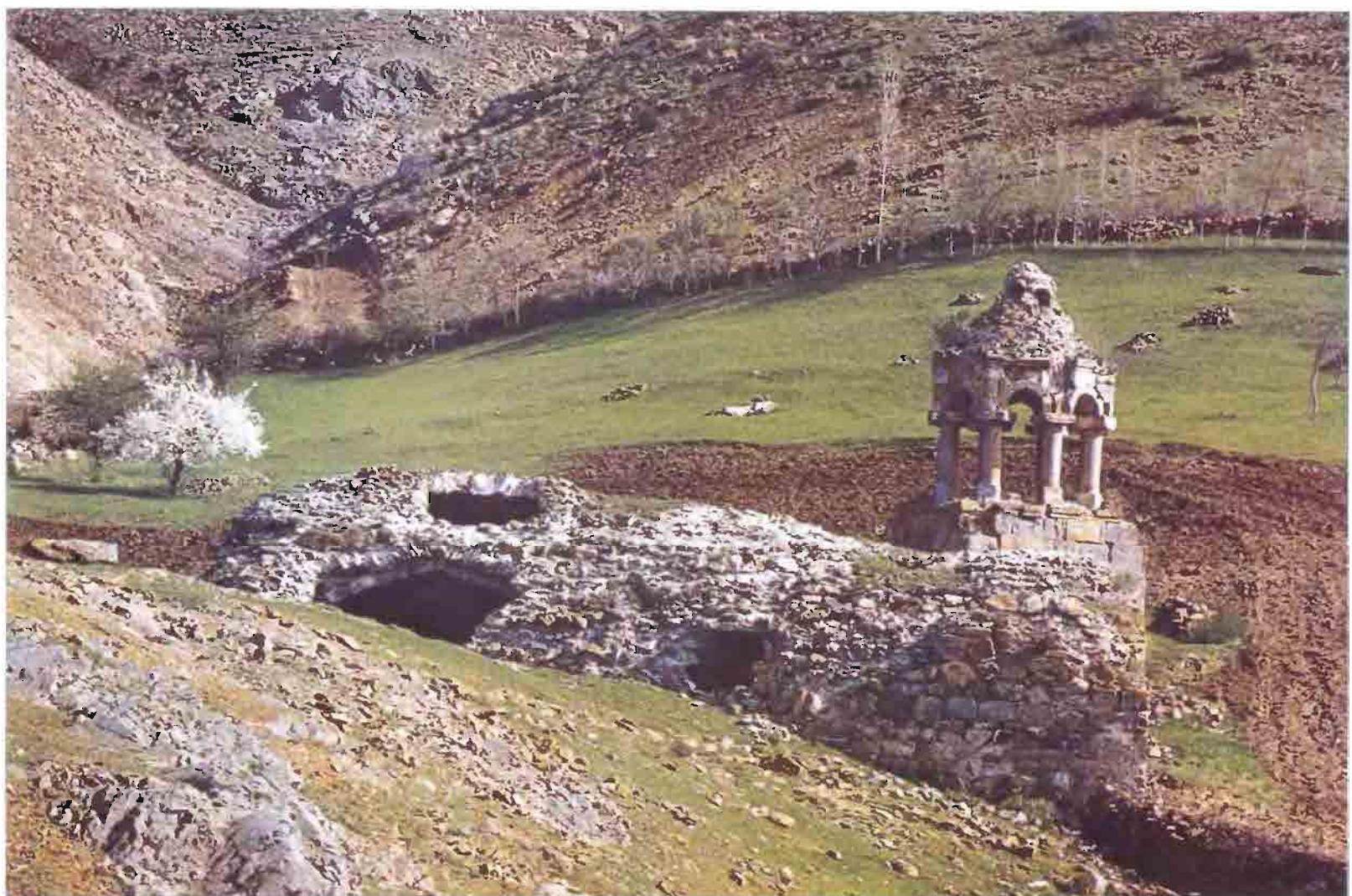
252 ԹԱԳԱԾԵՐԻ Շինատեղի եկեղեցու մուտքը:
253 ՔՅՈՒԹԱԾԹԱՆԻ եկեղեցու մուտքը:
254 ԶՐԿԵՐԻ 1187 թվականից սաղաևանքը:

252 ՏԱԳԱԾԵՐ. Պորտալ եկեղեցի Շինատէ.
253 ԿՅՈՒԹԱԾԹԱՆԻ. Պորտալ եկեղեցի.
254 ՀՋՐՎԵՐ (Խանաձ). Նալգրուն (1187 թ.).

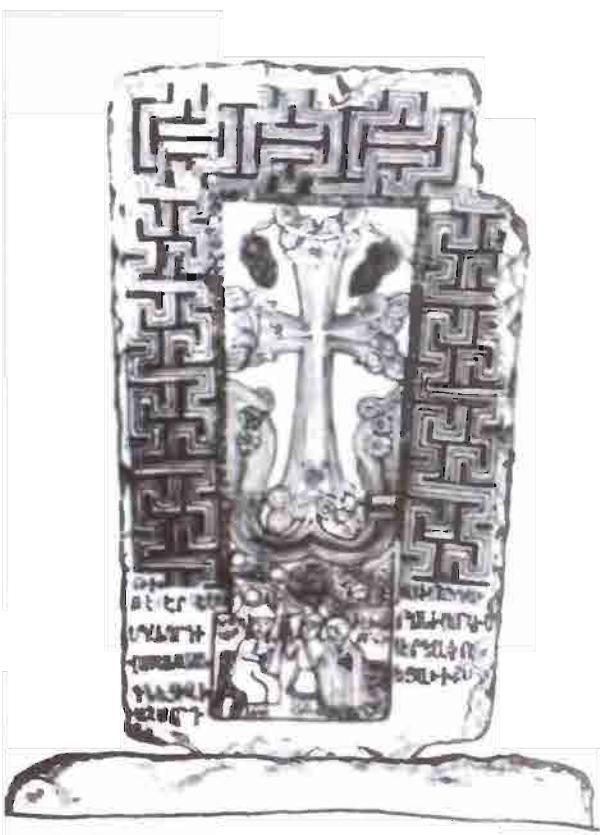
255 ՀՅՈՒՄԱՎՅՐԻ ԱՐՑԱԽ. Բանան գյուղակի եկեղեցիները
(17,19-րդ դր.)

255 СЕВЕРНЫЙ АРЦАХ. Две церкви деревни Банани
(XVII, XIX вв.).

256 ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻ ԱՐՑԱԽ. Վրանի (Խամի) անապատ
(12, 17-րդ դդ.)

256 СЕВЕРНЫЙ АРЦАХ. Аранц (Хамши) анапат
(XII, XVII вв.).

257 ՀՅՈՒՄԻՍՅԱԲ, ԱՐՑՎԻ. Խարգմանշաց վատի զանգակատուր:

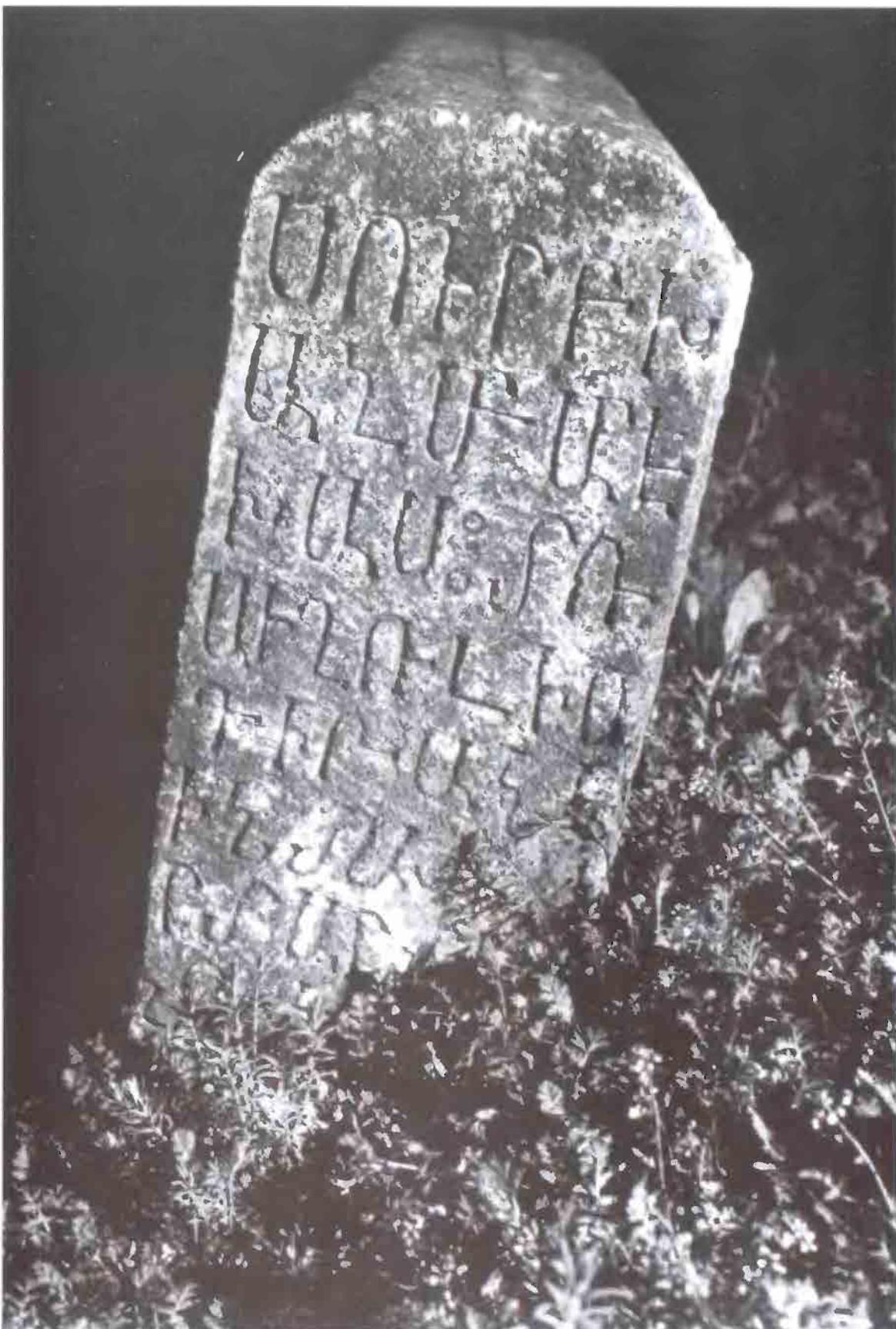
258 ՊԵՏՍԱՐԱ. Օխտը և ողջի համայնքի եկեղեցիներից մեկի. 1158 թվականից բարձրացած խաչքարի գմանեաւ:

259 ՇԱՀՈՒՄՅԱՆԻ ՇՐՋԱՆ. Գյուղատանի գերեզմանատան մահարձակ (15-րդ դ.):

257 СЕВЕРНЫЙ АРЦАХ. Колокольня монастыря Тариманчап.

258 ПЕТАРА. Хачкар церкви Охты Ехни (XII в.).

259 ШАУМЯНСКИЙ РАЙОН. Гюлистан. Надгробие (XV в.).

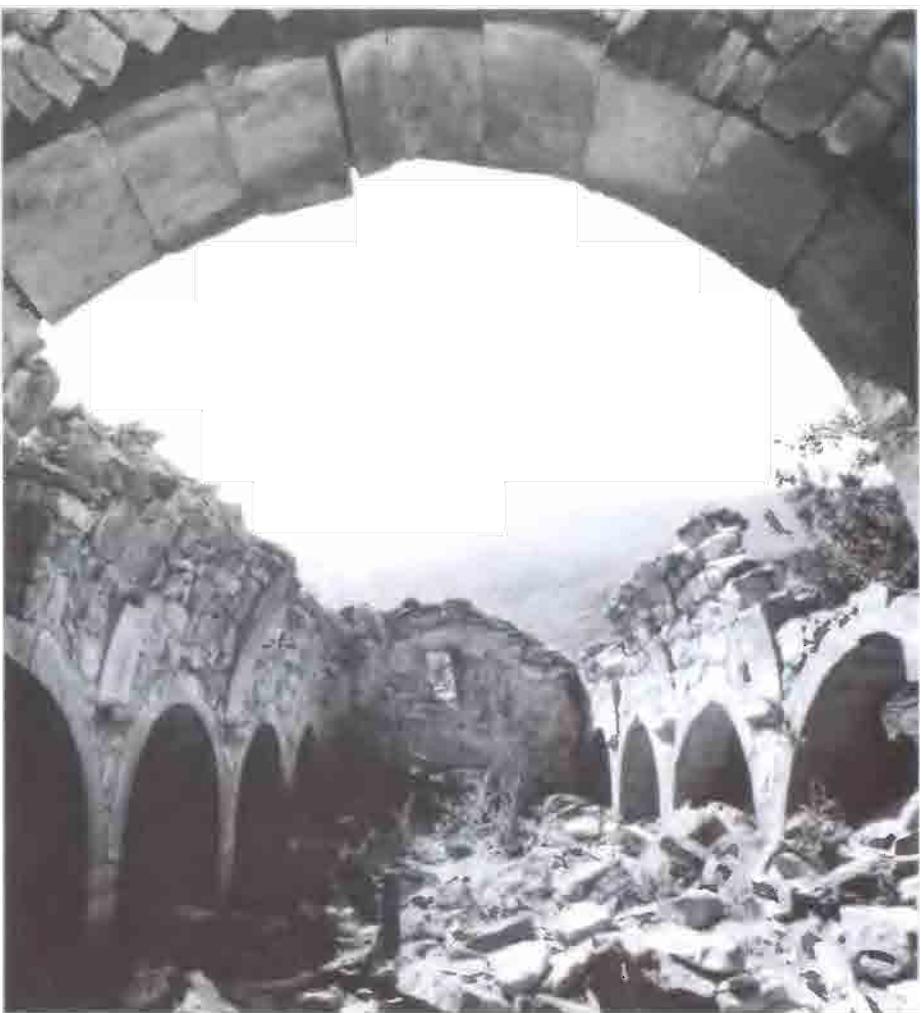
260 ՇԱՄԻԼՅԱՆԻ ՃՐՁԱՆ. Դերին շենի գետպատճանն առանձնահատելիք (1641 թ.)

260 ШАМЛЯНСКИЙ РАЙОН. На дне реки Калбаша Неркин Шен (1641 г.).

261 ՀՅՈՒՄՈՎՅԻՆ ԱՐՅԱԽ Բանակոց գյուղից մի հոսկած:
262 ՔԱՇԱԹԻՄ. Հազարի զետի հովտից տեսարան:

261 СЕВЕРНЫЙ АРИАХ. Деревня Банаки.
262 КАШАТЫМ. Вид из холма Агари.

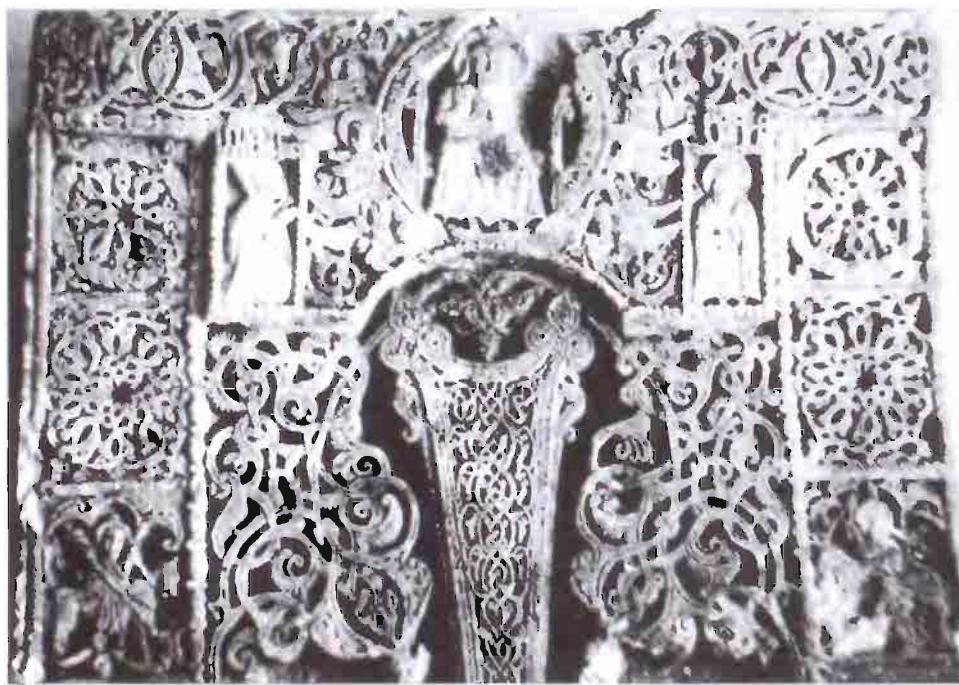
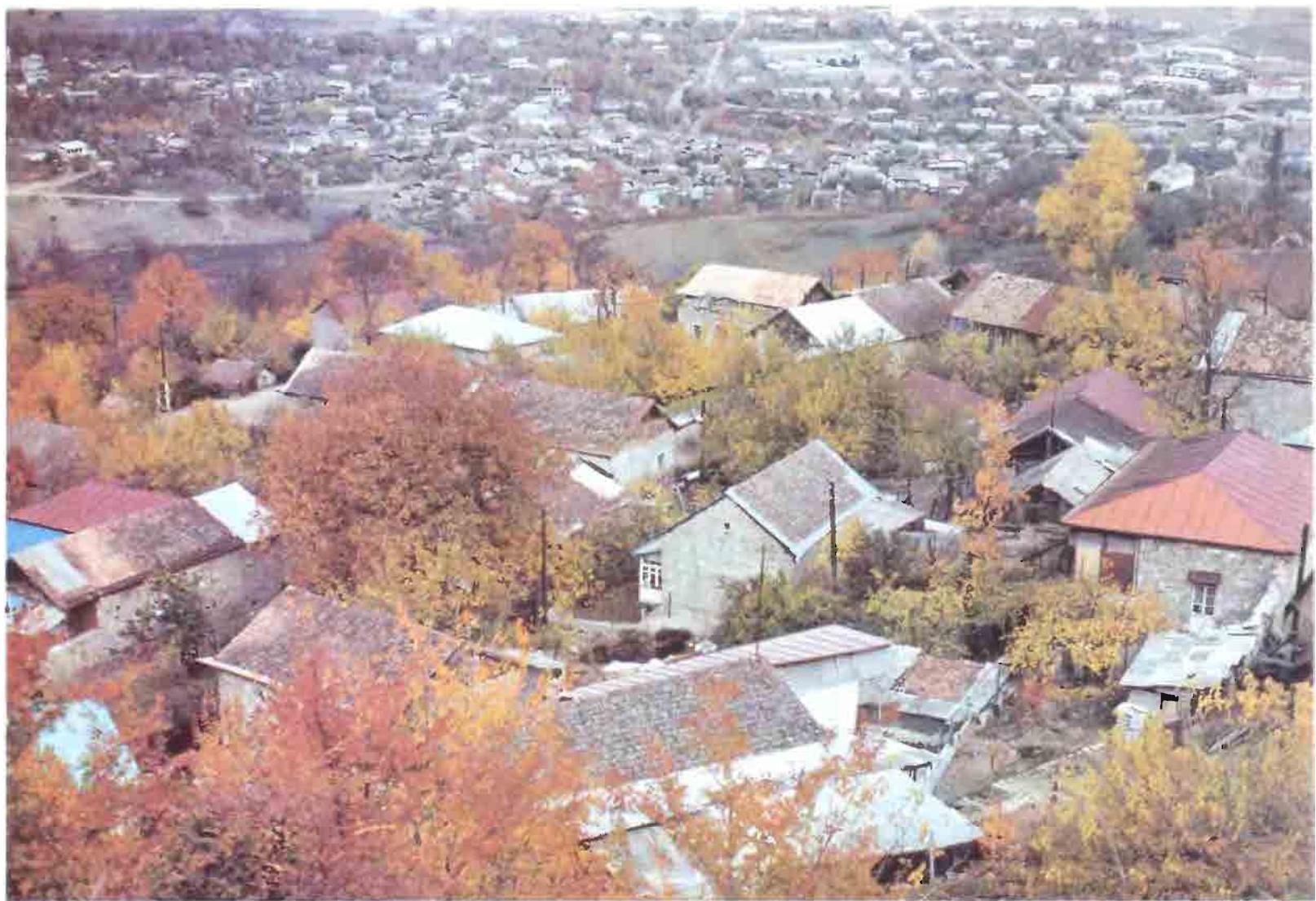
263 ՀՅՈՒՄԻՍԱՅՐԻ ԱՐՑԱԽ. Միրգիկ գյուղի Սր. Գարեգին եկեղեցու զանգալատունը (19 րդ դ.):

264 ՇԱՀՈՒՄՅԱՆԻ ՃՐՁԱԿՆ. Հին Խոխափոր վյուղատեղի ավերված եկեղեցն (1659 թ.):

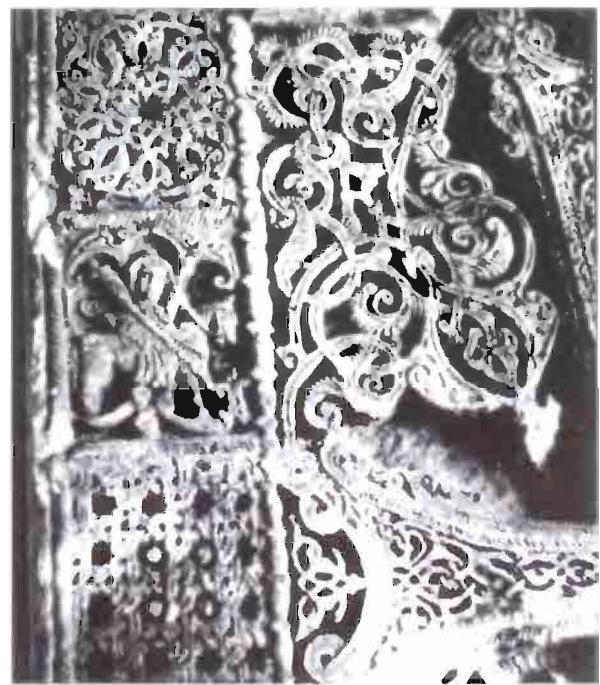
265 ՀՅՈՒՄԻՍԱՅՐԻ ԱՐՑԱԽ. Սր. Մինաս եկեղեցու ներսը (17 րդ դ.):

263 СЕВЕРНЫЙ АРЦАХ (Мирзик). Колокольня церкви монастыря Св. Габриэл (XIX в.).

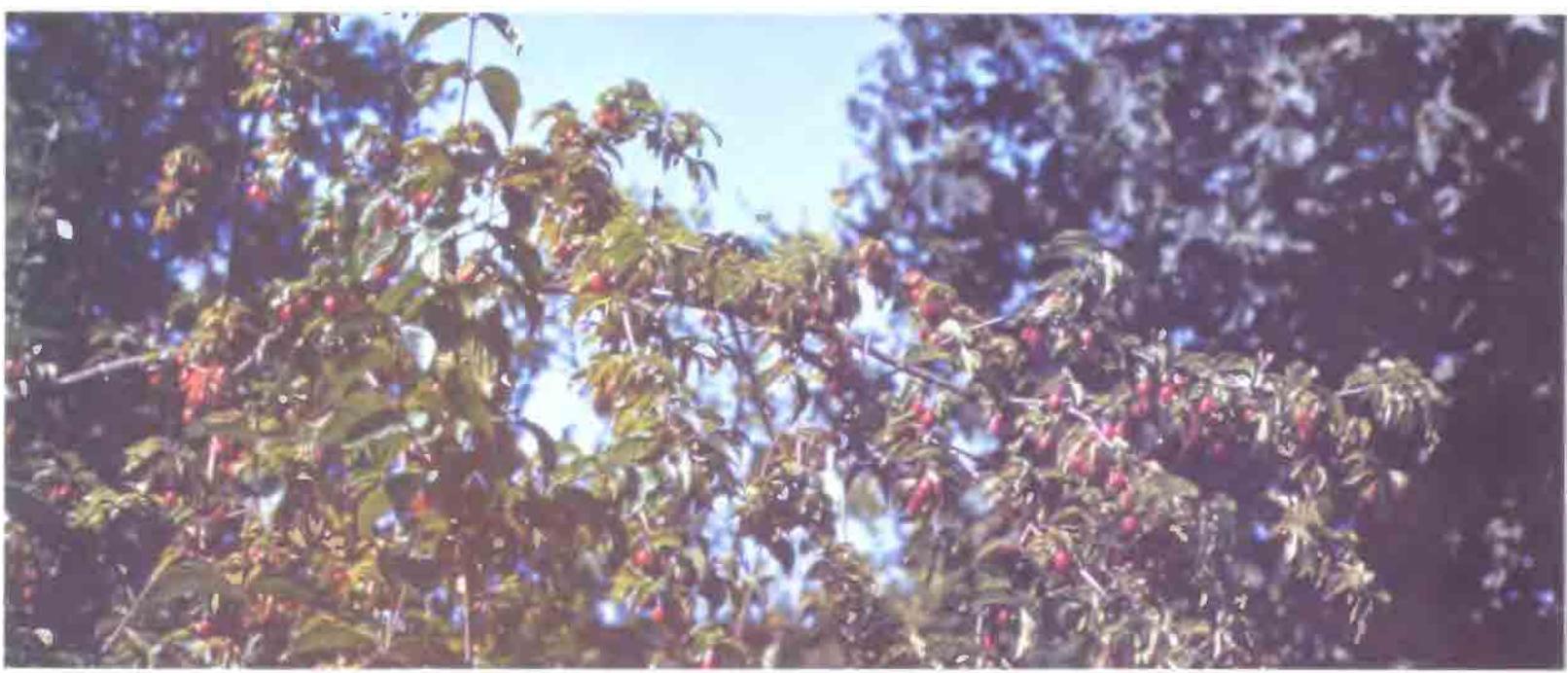
264 ШАУМЯНСКИЙ РАЙОН. Церковь Хин Хрхапора (1659 г.).
265 СЕВЕРНЫЙ АРЦАХ. Интерьер церкви Св. Минас (XVII в.).

266 ԳԵՂԱՋԻՆ գյուղից մի հատված:
267-268 Գ-ՏՎԻԿՈՒՔԻ խաչքարից մանրամասեր (13 դ. դ.)

266 Деревня ГЕГАДЖИН.
267-268 Г-ТВИКУКИ. Фрагменты чахкара (XIII в.).

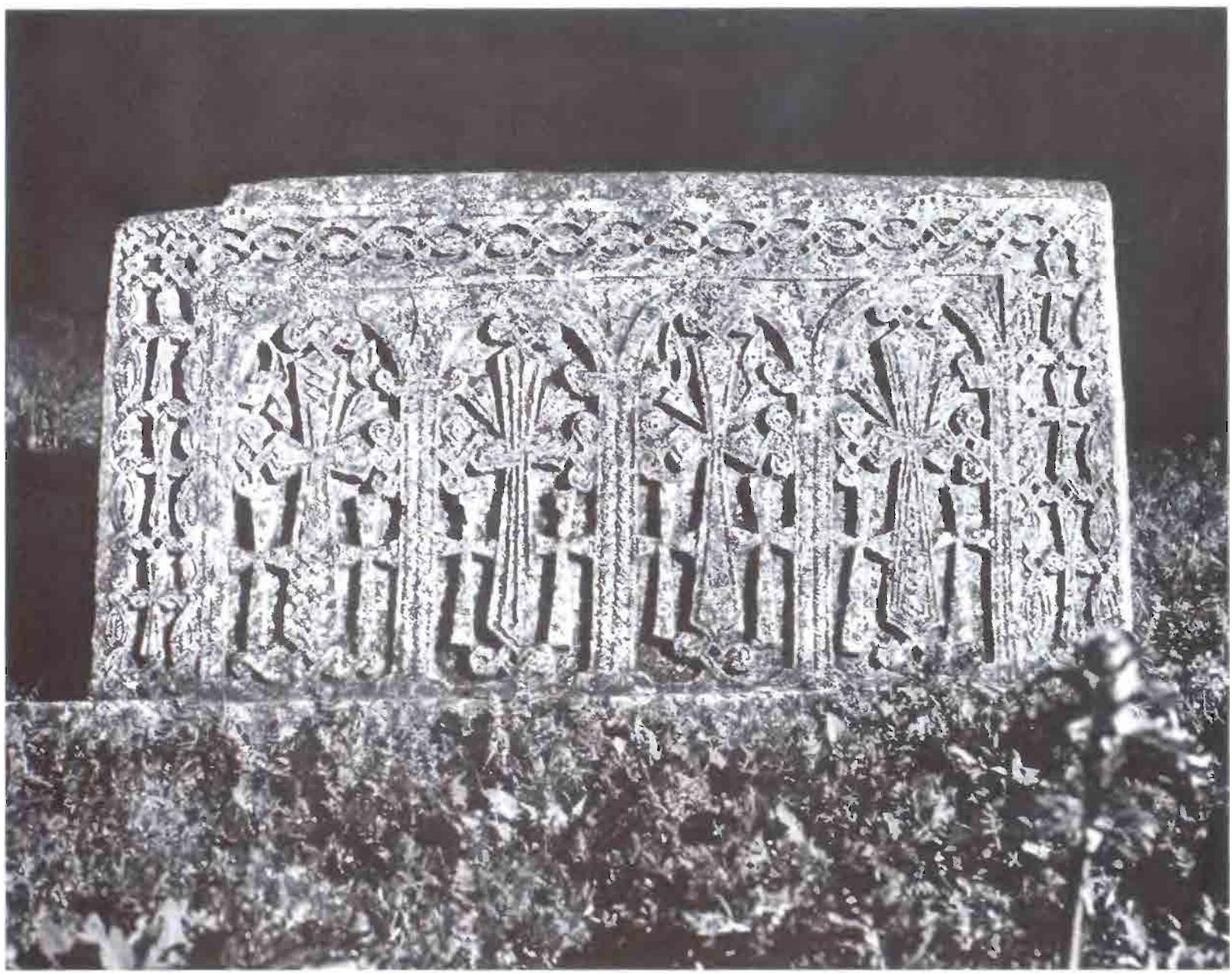

269 ՀՅՈՒՄՈՎՅԻՑԻ ՄՐՅԱԿ Ծիառակ (Գյոյգը) լիճ Կեփստ լեռնի
ստորոտում:

270 Աղախըմբի խանտանց խոնի ծառի բաժնի ծանրաբենիված ճյուղը
(Խանտանց-Ֆիլի):

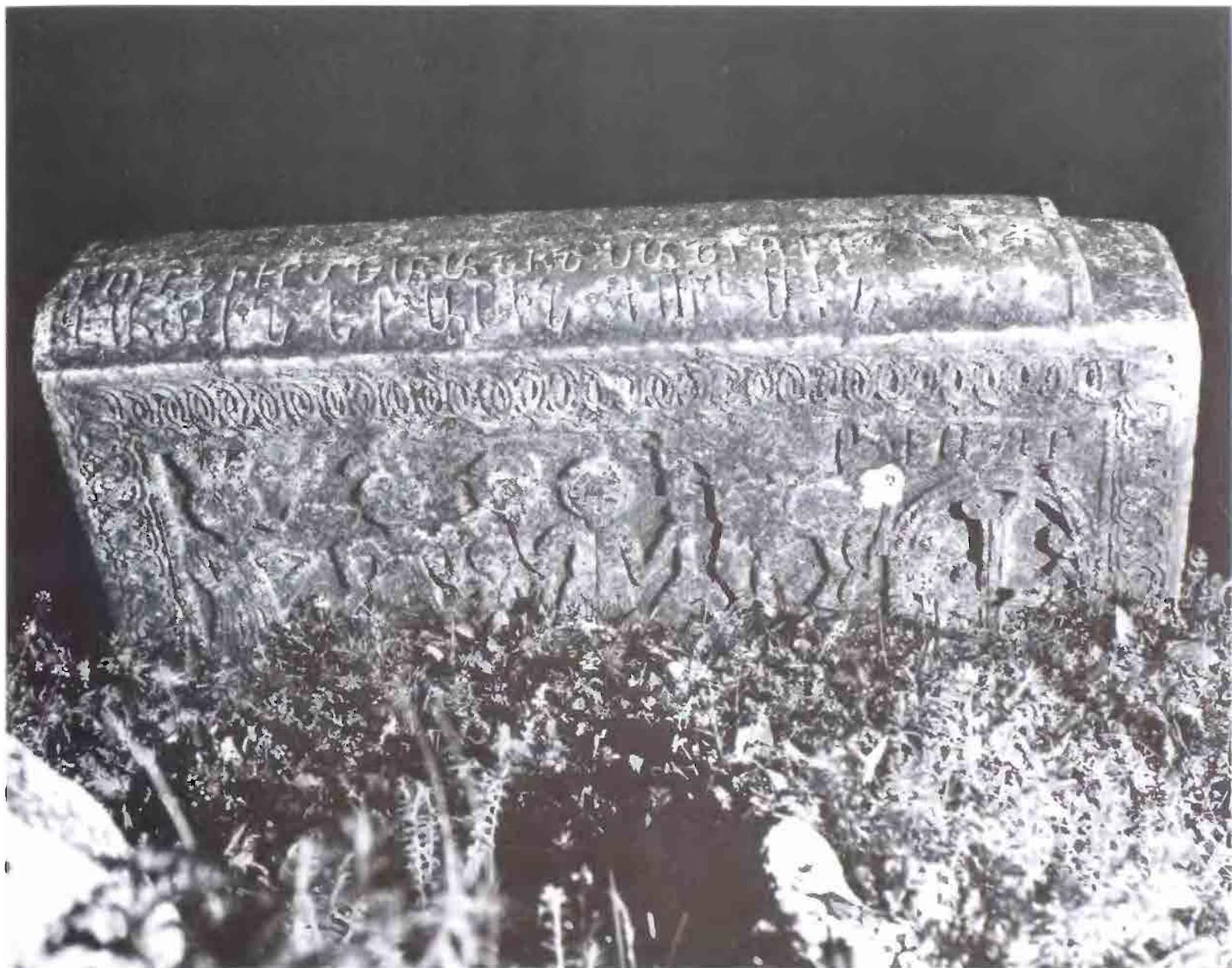
269 СЕВЕРНЫЙ АРЦАХ. Озеро Агарак (Гек-Гел) на подножии горы
Кенас.

270 Кизиловое дерево (Ханабад-Эжвер).

271. ԾԱՀԱՄՅԱԿԻ ԾՐՁԵՆ. Ներդին տես, սաղմանափառ (1649 թ.)

271. ШАУМЯНСКИЙ РАЙОН. Нердин Шен. Надгробие (1649 г.).

272 ԾԱՀՈՒՄՅԱՆԻ ՇՐՋԱՆ. Դերին շեն. սաղմանական (17-րդ դ.)

272 ШАУМЯНСКИЙ РАЙОН. Дерин. Надгробие (XVII в.).

273 ՇԱՅՄԱՆՑԻ ՀՐՁԱՆԻ (Մանասին Շեն) քնակելի տան մուտքի ճակատակայ դար. որի բարձրաքանդակի նախատիրը համարվում է Գյուղիտանի մեջի Հովսենի գիտականիք:

273 ШАУМЯНСКИЙ РАЙОН. Манасин Шеи. Портал одного из домов, барельеф которого считается гербом Гюлистанского мелика Осина.

274 ՇԱՀՈՒՄՅԱՆԻ ՃՐՁԱՆ. Ներփին ժեն, տաղանամաւ (17 դդ դ):

274 ШАХУМЯНСКИЙ РАЙОН. Нерпин шен. Талиробие (XVII в.).

275 ՇԱՀՈՒՄՅԱՆԻ ՇՐՋՈՒՆ. Ներիխն տես, տաղանաբաց (17-րդ դ.).
276 ՇԱՀՈՒՄՅԱՆԻ ՇՐՋՈՒՆ. Ղարաշինարի եկեղեցին 1868 թ.

275 ՌԱՄՅԱՆՍԿԻЙ ՌԱЙОН. Ներկին շեն. Խալրոբե (XVII վ.).
276 ՌԱՄՅԱՆՍԿԻЙ ՌԱЙОН. Կերկով Կարաչինար (1868 թ.).

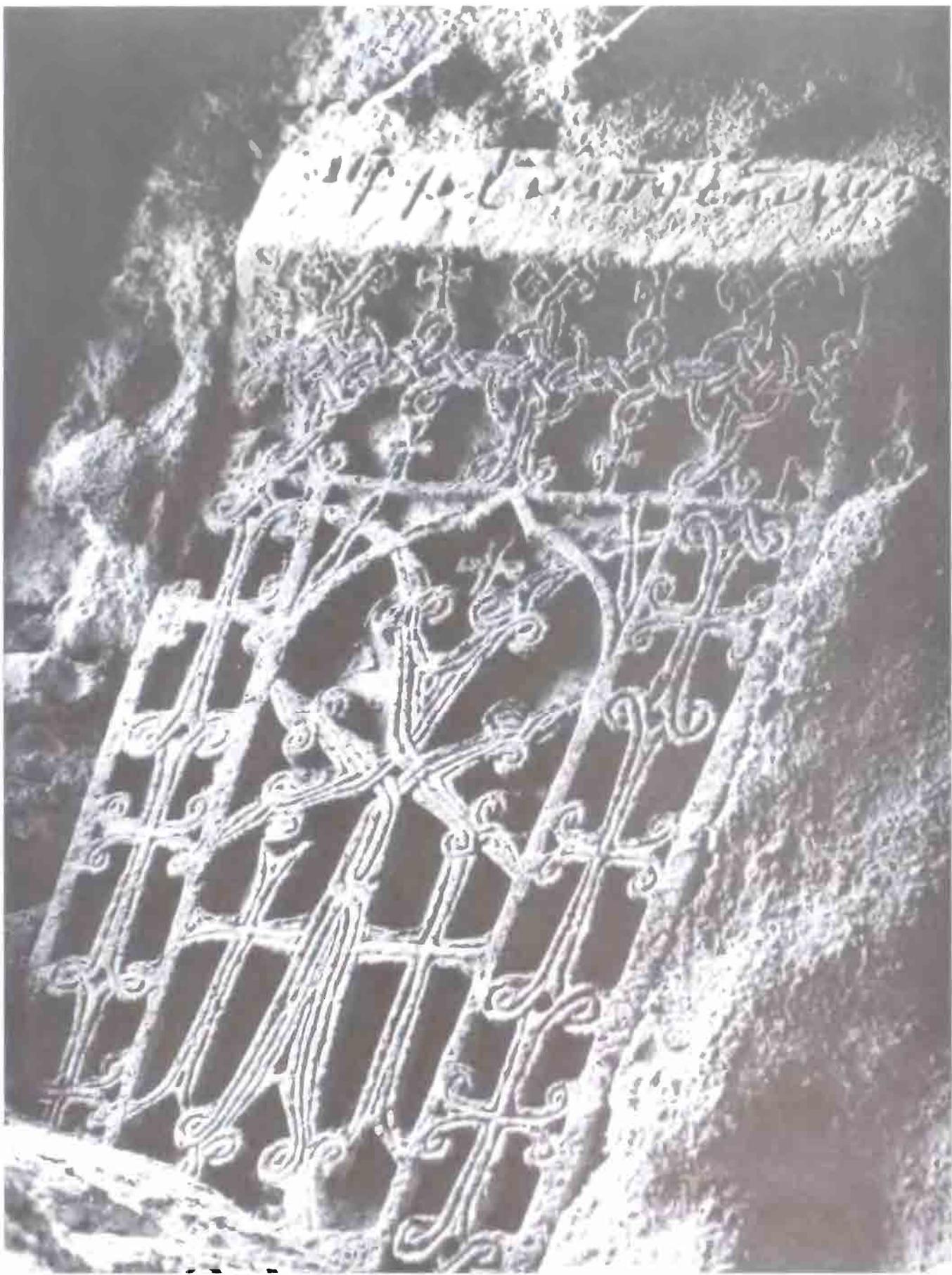

277 ՇԱՀԱՐԻՄՅՈՒՆԻ ՃՐՁՈՒ. Հին Պարիս գյուղատեղի տարածական
(17-րդ դ.)

278 ՀՅՈՒՄԻՄՅՈՒՆԻ ԱՐՁՈՒ. Մարտունավետի «Երիվանի» եկեղեցին
(16-17 րդ դդ.)

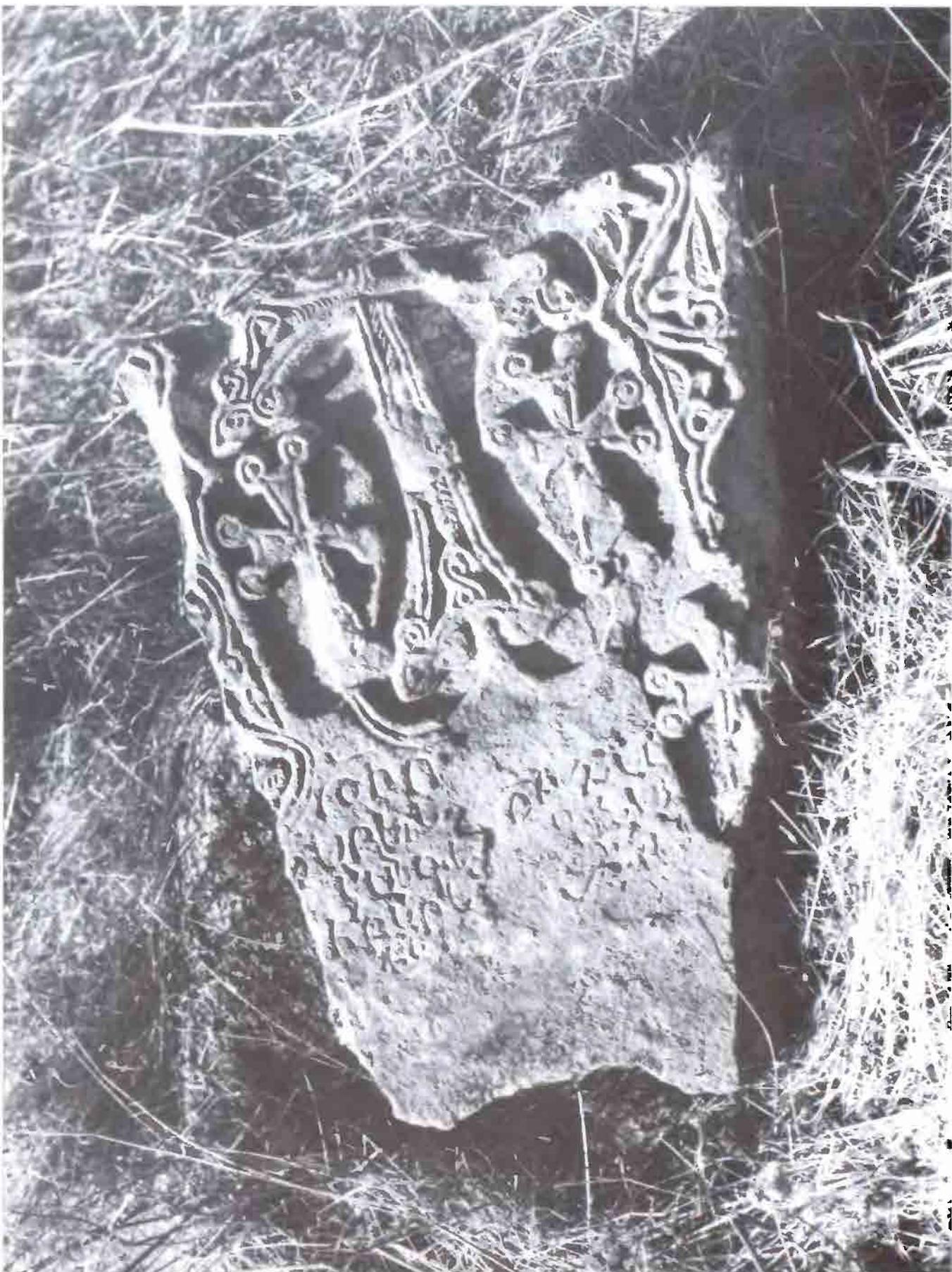
277 ШАУМЯНСКИЙ РАЙОН. Хин Парис, на прибрежье (XVII в.).

278 СЕВЕРНЫЙ АРИЗАХ (Мартунианен). Церковь "Ериванк" (XVI-XVII вв.).

279 ՀՅՈՒՄԻՄԱՅԻՆ, ԱՐՅՈՒԽ. Բանանց զյուղի Եկեղեցու ներսում պատփառ ազգային խաչքարը (16-րդ դ.).

279 СЕВЕРНЫЙ АРИХАХ (Банан). Хачкар (XVI в.).

280 ՀՅՈՒՄՈՎՅԻ ԱՐՅԱԽ. Կողեր վանի խաչառելից մեկը
(1230 թ.):

280 СЕВЕРНЫЙ АРИАХ. Монастырь Кохер, хачкар (1230 г.).

281. ԾԱՀՈՒՄՅԱՆԻ ԾՐՁԱՆ. Գյուղիսանի մահարձակելելից (17 րդ դ.)

281. ШАУМЯНСКИЙ РАЙОН (Гюмбетан). На природе (XVII в.).

282 ԳՅՈՒՆՈՒՅԻ գերեզմանատան խաչքարանիւթից (15 րդ դ.):

282 ШАУМЯНСКИЙ РАЙОН (Гюмистан). Хачкар (XV в.).

283 ՀՅՈՒՍԽՎՅՆ, ԱՐՑԻԽ. Շամխորի տղանի Գ-առնակեր վյուղի Սր. Աստվածածին եկեղեցին (1843 թ.):

284 ՇԲԿԱՔ-ՔԱՐԱԳԼՈՒԽ, Խաչքարի մանրամաս (12-13-րդ դդ.):

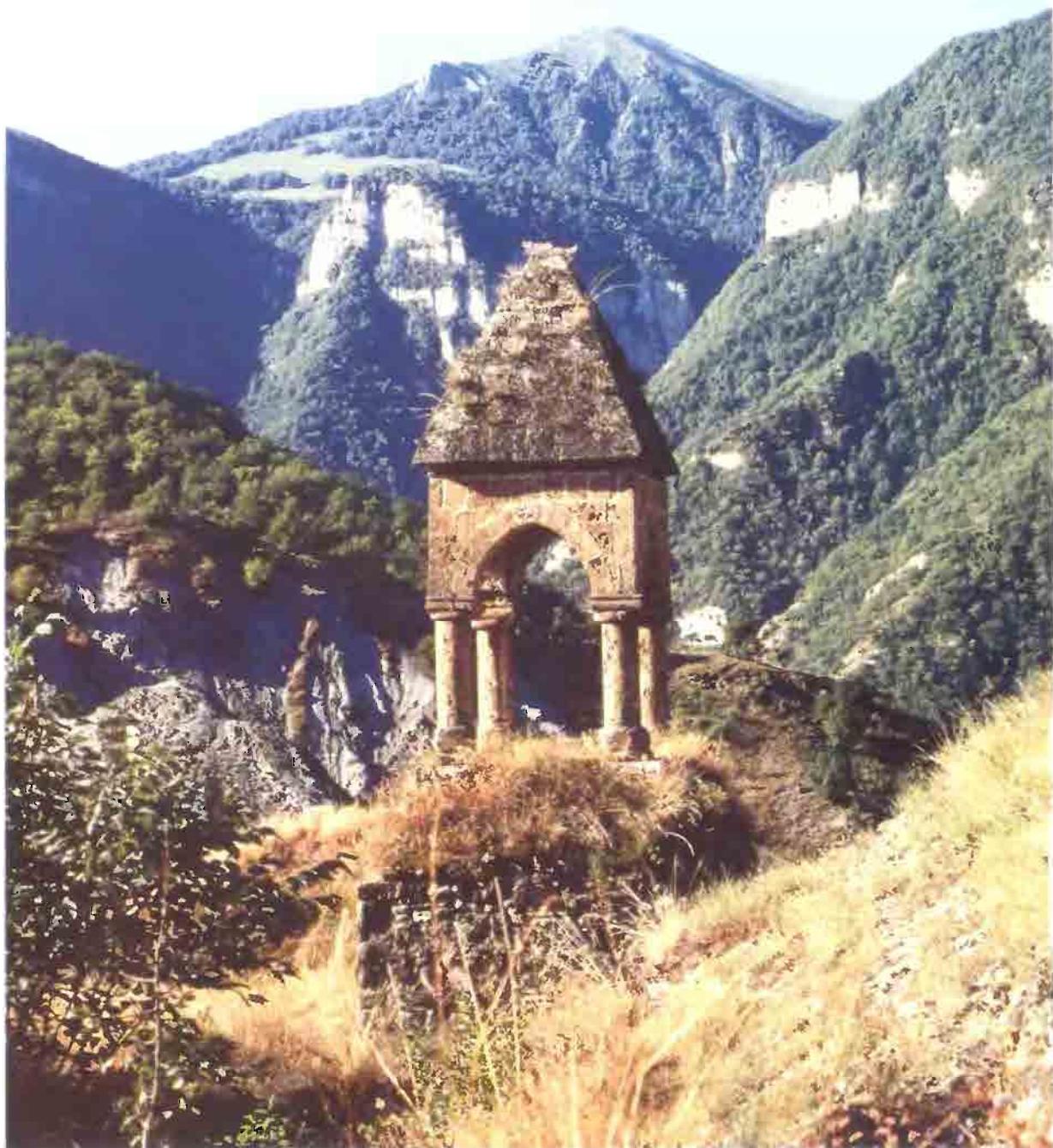
283 СЕВЕРНЫЙ АРИЦАХ. Шамхорский район (с. Гарнаван). Церковь Св. Аствацацин (1843 г.).

284 ШИКАКАР-КАРАГЛУХ. Хачкар (XII-XIII вв.).

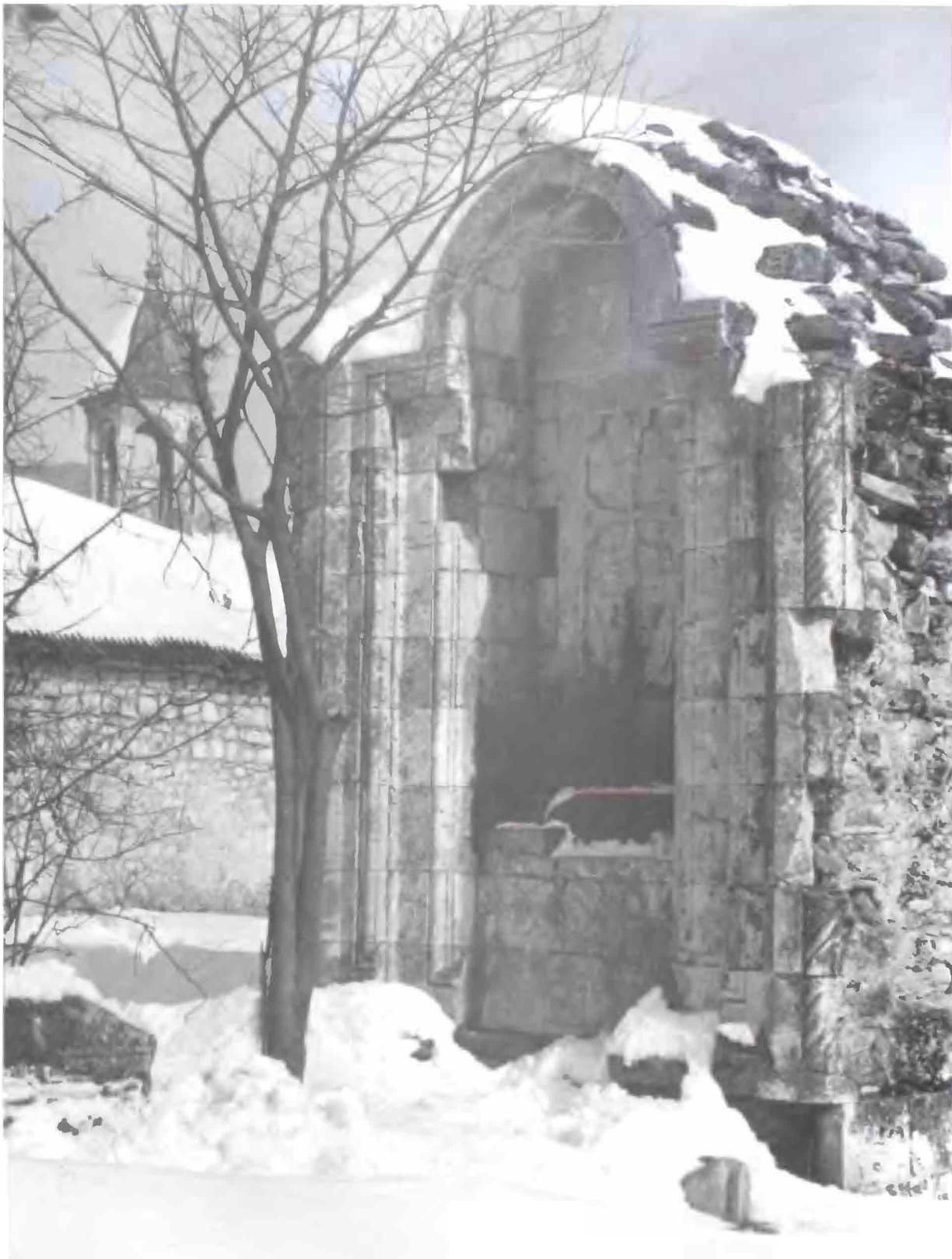
285 ԲՈՎՈՐԴԻՆ. վանական համալիրի պատմադասի բուրգերից մեկը
(17-րդ դ.)

285 БОВОРДИН. Одна из башен монастырской ограды (XVII в.).

286 ԹԱՐԹԱՌԻ կիրճ. տեսարան Դադիվանից:

286 Ущелье ТАРТАРА с монастыря Даиванка.

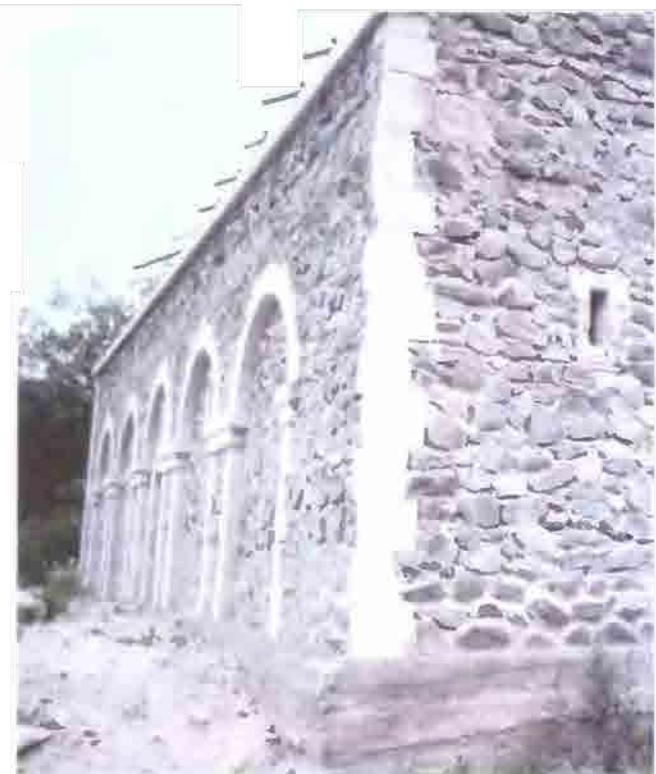
287 ՀԵՅՐՈՒԹԻՒՆ ՇՐՋԱՆ. Վանի գյուղի Սովորականացվածի ու մօնախակ խաչարը (1348 թ.)

287 ГАДРУТСКИЙ РАЙОН, с. Ванк. Снитакчаванк. Хачкар в нише (1348 г.).

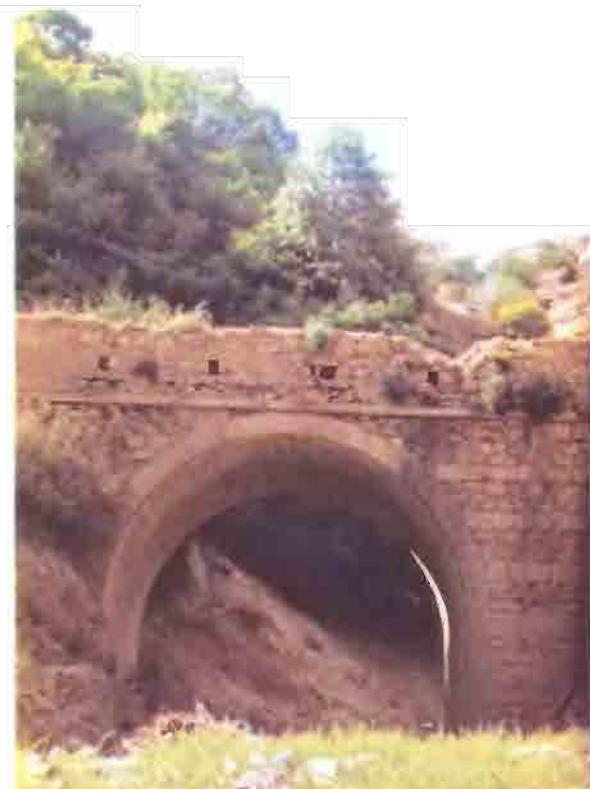
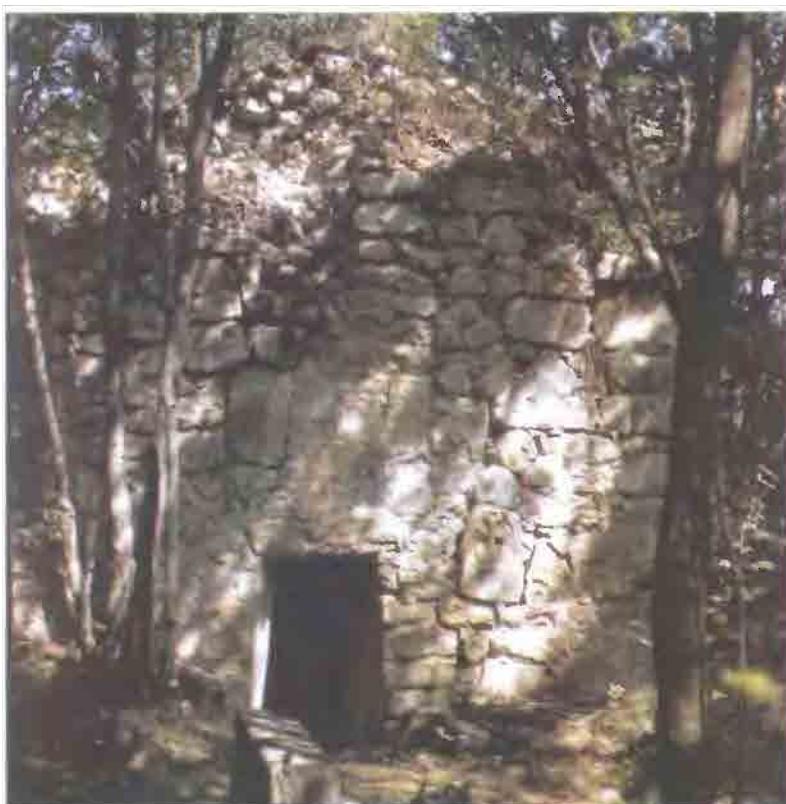
288-290 **ՓԻՐՈՒՄԱՇԵՆԻ, ԽՈՎԵՎԱԼԻՒ և ԲԵՐԴՎԱԶՈՐԻ («Պարին տիժ») եկեղեցիները (17-19 դդ.):**
291 **ԱՎԵՏԱՐԱՆՈՑ. գյուղամիջի Սր. Աստվածածին եկեղեցին (1651 թ.):**

288-290 **Церкви ПИРУМАШЕНА, ХОВЕВАЛІУ, БЕРДВОРА
("Парин тиж"), XVII-XIX вв.**
291 **АВЕТАРАНОЦ. Церковь Св. Аствацацин (1651 г.).**

292-294 ԱՐԿՈՎԵԼԾՈՅԻ. ՊՇԱՆՔԱՅԻ և ՊԵՏՈՒՅՅԻ եկեղեցիներ
(17-19-րդ դդ.):

292-294 Церкви БЫРКТАШИЕНА, ПАЧУДЖИ и ПАТАРЫ (XVII-XIX вв.).

295. ՄԱՇԽՈՎՀԱՆՑԻ սրանցը (19-րդ դ.).

296. ՎԱՐԱՆՑԱ. Օք. Հովհաննես Եկեղեցին (16-17-րդ դդ.):

297. ԲԵՐԴԱՎՅՈՐ. կամուրջներից մեկը (19-րդ դ.):

295. МОШХМАТ. Маслодавильня (XIX в.).

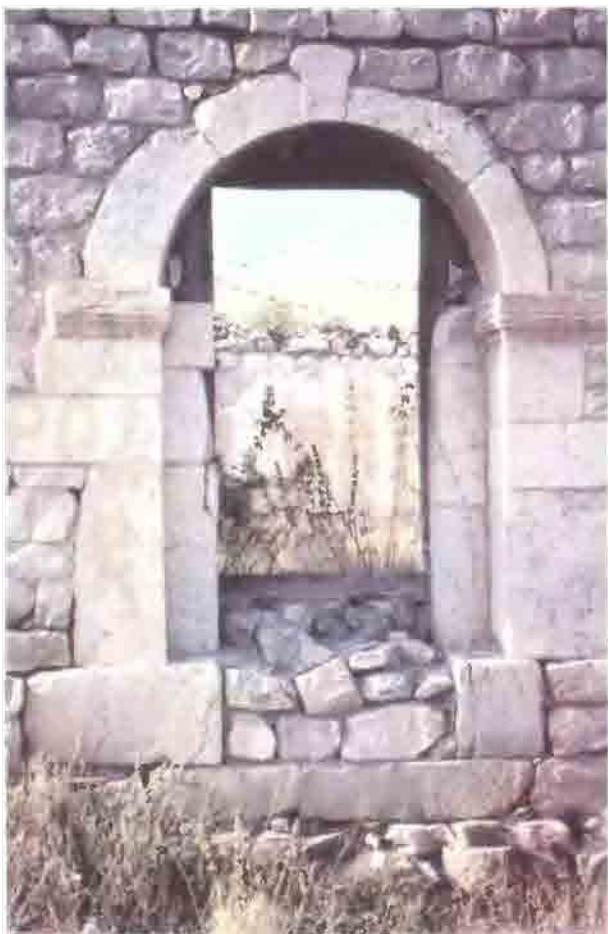
296. ВАРАНЦА. Церковь Св. Ованнес (XVI-XVII вв.).

297. БЕРДАВՅОР. Мост (XIX в.).

298. ԳԱՐԱՇԱԽ կամուրջ (17-19 դդ. դր.).

298. КАРАШАХ. Мост (XVII-XIX вв.).

299 ՄԱՅՐԱԲԵՐԴ-ԱՇԿԵՐԱՆ. բերդաղարխողների ճախակողմյան հասվածք (18-րդ դ.):
300 ԱՐԵՎԱՆՑԻ (Դոլամլար) բուրժ-ազերիների կողմից ավերված եկեղեցը՝ մուսեր:

299 ՄԱЙՐԱԲԵՐԴ-ԱՇԿԵՐԱՆ. Левосторонние крепостные стены (XVIII в.).
300 АРЕВАНАЦ (Доламлар). Портал церкви, разрушенный турк-азерами.
301 ԲԵՐԴՅՈՐ. Портал церкви (ХХ в.).

302 ՄԱՅՐԱԲԵՐԴ-ԱՍԿԵՐԱՆ. Թեղադրատի աջակողմյան հատվածը:
303 Տեսարան Կարկառ գետի հովտից:

302 МАЙРАБЕРД-АСКЕРАН. Часть правосторонней крепостной стены (XVIII в.).
303 Долина реки Каркар. Панorama.

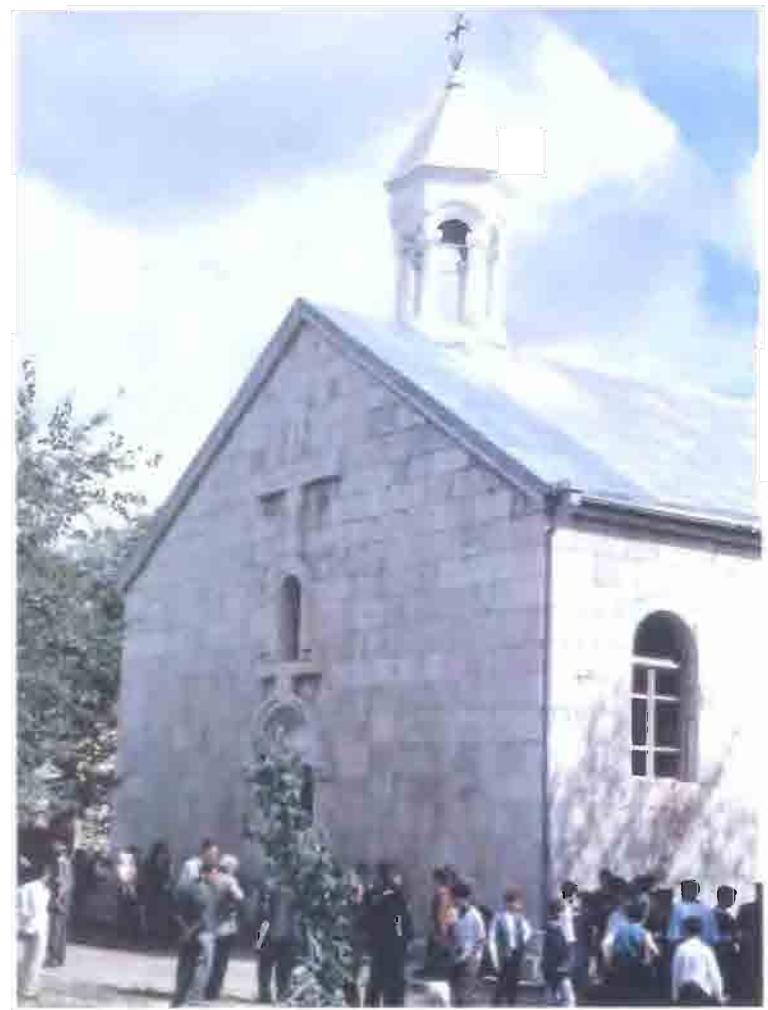
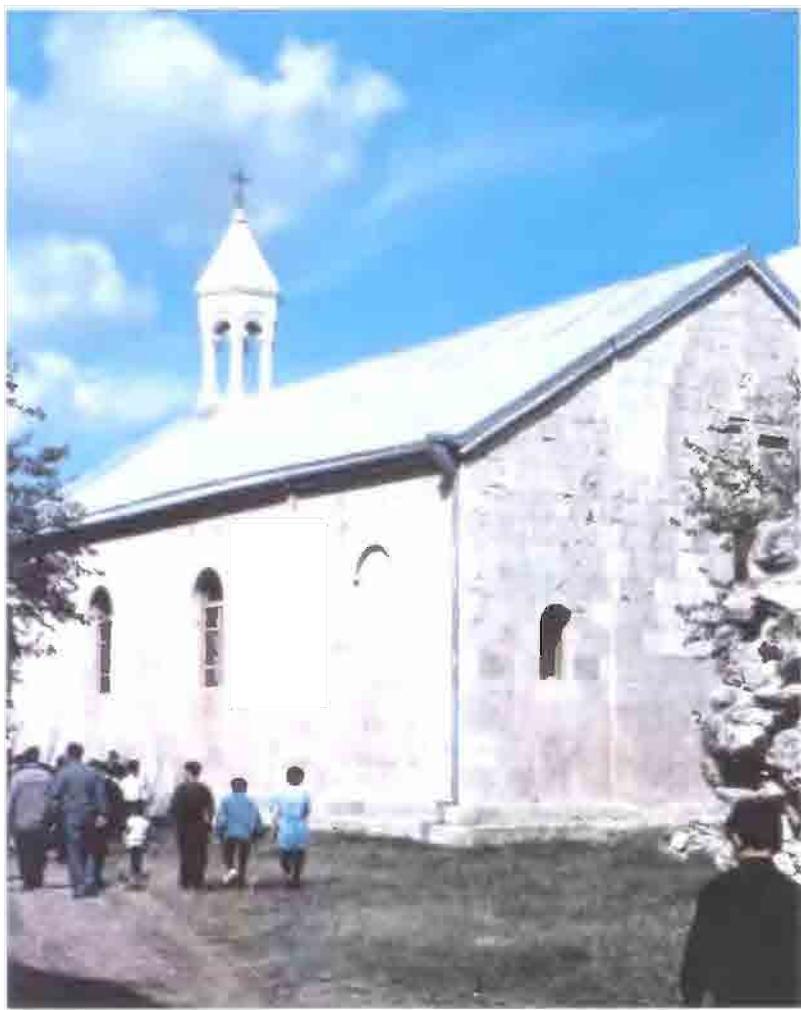
304 ՇՈՆԿՎԱՆ-Ք. դիմաքած ուղղարիոից (17-20-րդ դդ.): Այս և № 305, 454 բասանկարներն առատպած են «Երգախ - 2000» օրագույշից: Եր., 1999 թ.:

304 ПИОНИКАВАНК (XVII-XX вв.). После реставрации (Этот и снимки № № 305, 454 перепечатаны из календаря "Арцах-2000", Ер., 1999 г.).

305 ԱՄԱՐԱԾ. Վանական համալիր դիտված հարավ-արևմուտքից: Վանական համալիրը դիտված հարավ-արևմուտքից: Վանական համալիրը գտնվում է Արևելյան Հայաստանում Իջևաննելության առածման առաջին խայերի հետ: 4-րդ դ. սկզբին հայոց առաջին հոգվածության Գրիգոր Լուսավորիչը հիմնադրել է Վանարասի Եկեղեցին, որի կառուցման ավարտը կատված է նրա բռն Արցախի թեմի առաջին եպիսկոպոս Գրիգորիսի անվան հետ: Պահպանված շինույթուններից հնագույնը Գրիգորիսի ներգետնայ դամբարանն է (4-րդ դար): Եկեղեցին շշափակող դարսադարձ կառուցված են 36 բազմաթափ շենքեր: Վյատեղ է 5-րդ դարում Մեսրոպ Մաշտոցը (սառերի գյուտից հետո) բացել հայկական առաջին դրույցը:

305 ԱՄԱՐԱԾ. Общий вид монастыря с птичьего полета. История монастыря непосредственно связана с началом распространения христианства в Восточной Армении. В начале IV века первый верховный пастырь армян Григорий Просветитель обосновал Амарасскую церковь, завершение строительства которой связано с именем внука Просветителя, первого епископа Аризской епархии, Григориса. Из уцелевших построек самая ранняя подземный мавзолей Григориса (IV век). По всему периметру крепостных стен (окружающих церковь) построены 36 многопрофильные здания. Здесь в V веке Месропом Маштоцом (после создания армянского алфавита) была открыта первая армянская школа.

306 ԱՄԱՐԱՍ. Եկեղեցին հարավ-արևելքից:

307 ԱՄԱՐԱՍ. Եկեղեցին հարավ-արևմուտքից:

308 ԱՄԱՐԱՍ. Վանի գլխավոր դարպանը դիմաված փուր բակից (18-րդ դ.)

306 ԱՄԱՐԱՍ. Церковь с юго-востока.

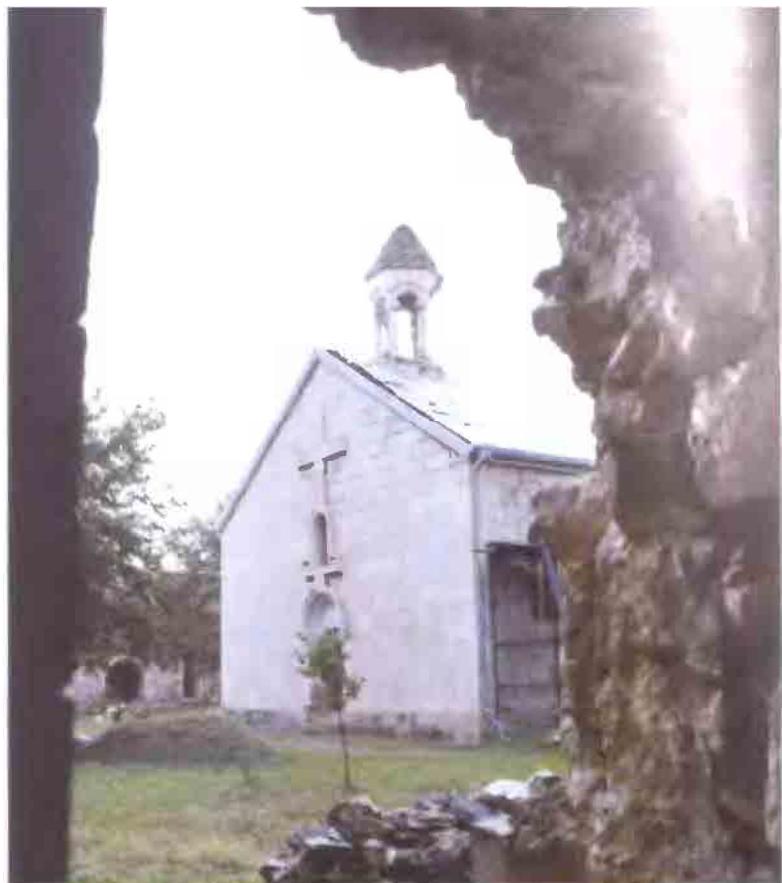
307 ԱՄԱՐԱՍ. Церковь с юго-запада.

308 ԱՄԱՐԱՍ. Главные ворота с маленького двора монастыря (XVIII в.).

309 ԱՄԱՐԱԾ. վանի դարստուածից համած (18 դդ դ.)
310 ԱՄԱՐԱԾ. Ար. Գրիգորիակ դամբաւանք (4 դդ դ.)

309 ԱՄԱՐԱԾ. Восточная стена-ограда монастыря
(XVIII в.).
310 ԱՄԱՐԱԾ. Мавзолей Св. Григориса (IV в.).

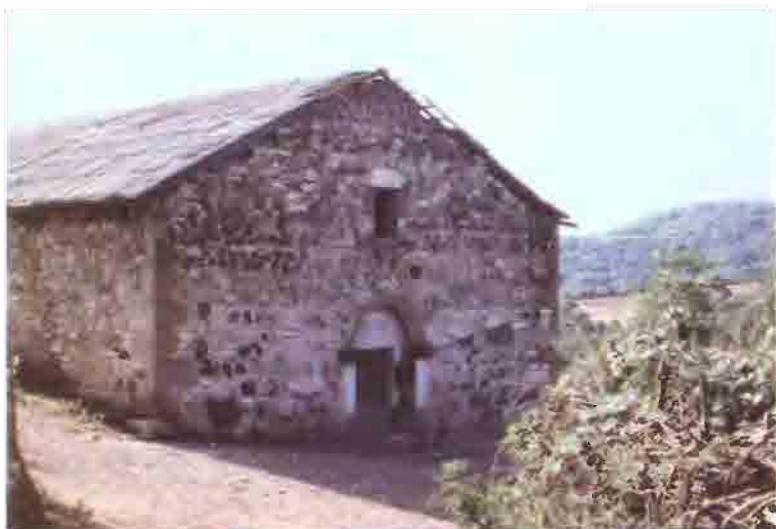
311 ՀԻՄ ԽՈՐԵՎՅԱՆՔ. Սուրեն խաչ (11-12-րդ դդ.);
312 ԱՄԱՐԱԾԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԽԱՐԱՎ-ԱՐԵՋԱՆԱԺԻՑ;
313 ԱՄԱՐԱԾ. օժանդակ շինությունների միջակացից հատված:

311 ԽԻՄ ԽՈՐԵՎՅԱՆՔ. Սուրեն խաչ (XI-XII վվ.);
312 ԱՄԱՐԱԾ. Եկեղեց (XI-XII վվ.);
313 ԱՄԱՐԱԾ. Փրանքաբառապատճեն միջակացից հատված:

314-314а ԱՄԱՐԱԾ. Թակր տշափակող ժինություններից հատվածներ:

314-314а ԱՄԱՐԱԾ. Фрагменты монастырского двора.

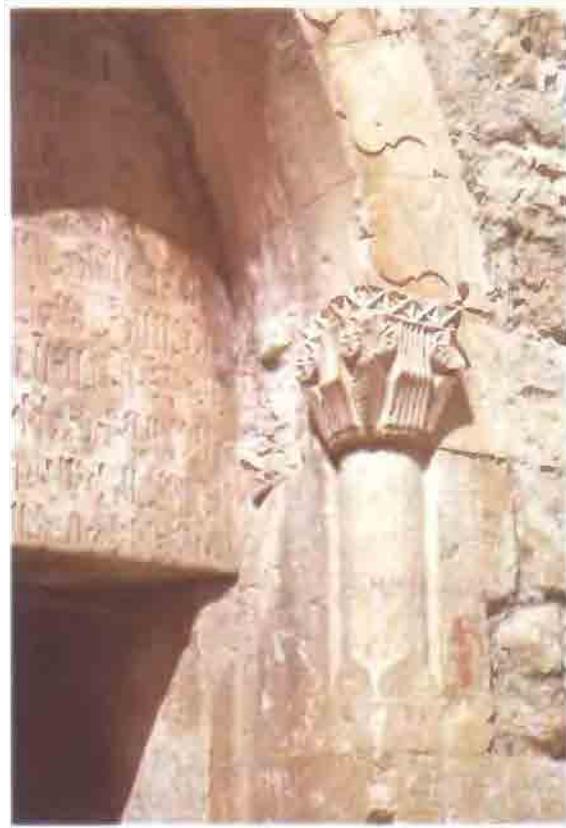
315-320 ՀԱՅԻԿ, ՆՆԴԻ, ԳԵՎՈՐԳՎԱՆ (ոստական եկեղեցի), ՔԵՐԹ, ԿՈՒԽՈՎԱԾԵՆ, և ՀՅՈՒՐՏԻ գյուղերի եկեղեցիներ (17-20-րդ դդ.):

315-320 Церкви сел АЦИК, ННДИ, ГЕВОРКАВАН (русская церковь), КЕРТ, КОХОЗАШЕН и АГОРТИ (XVII-XX вв.).

321-325 ԽՈԽԵԾԻՎԿ, ՏՈՎԱՏԵԼ, ՏԱՐՏԱՐ, ԿԵՐԱՐԹԻ և ՄՈՒԾՆԵ-
ՊԱՏ գյուղերի եկեղեցներ (16-19-րդ դդ.):

321-325 Եռեկանակ, ՇօՎԱԵ, ՉԱՐԱՔ, ԿԱԳԱՐЦԻ և ՄԱՌԿԱՆԱԴ (XVI-XIX մմ.)

326 ՀԵՐԱՅԻ Սր. Գրիգորիսի տաճարը (17 դ. դ.):
327 Սր. ԳՐԻԳՈՐԻՍ. վիճակիր անկյունաբառերից:
328 Սր. ԳՐԻԳՈՐԻՍ. տաճարի հարավային մուտքի մանրամաս:
329 Սր. ԳՐԻԳՈՐԻՍ. տաճարի հարավային դրամի մանրամաս:
330 Սր. ԳՐԻԳՈՐԻՍ. տաճարի արևի ժամացույց բարձրաթանդար:

326 ГЕРГЕР. Храм Св. Григория с юга (XVII в.).
327 Св. ГРИГОРИС. Лапидарная надпись.
328 Св. ГРИГОРИС. Деталь южного портала храма.
329 Св. ГРИГОРИС. Деталь южной стены храма.
330 Св. ГРИГОРИС. Солнечные часы храма.

331 Արք. ԳՐԻԳՈՐԻԱՆ. Եկեղեցու արևմյան դրույք: Խոշու ծավալներով և ճարտարադասական առանձնահատկություններով աչի բնիկող Արքիպողիս Եկեղեցին կառուցվել է 1667-1671 թթ.: Այն բայ վիճակին և տղագիր աղբյուրների եղել է Վանասի միաբանների համար ամառանոց ու Վարանդայի և Քոչիզի վիճակների միացնող կենտրոն:

331 Св. ГРИГОРИС. Фрагмент западного фасада церкви. Церковь св. Григория деревни Херхер выделяется своими крупными размерами и архитектурными особенностями, построена в 1667-1671 гг. Согласно народным источникам и эпиграфическим надписям, Херхер служил летней резиденцией для братии Амарасского монастыря и объединяющим центром Варанда и Кочиза.

332 ԿԵՎՈՒՆԴԱЦ ԱՆԱՊԱՏ. ավերված կյուրատուն-սեղանատունը (19-րդ դ.):
333 ՃԱՐՏԱՐ. Եղիս կույսի վանքի գերեզմանատունը (17-19-րդ դդ.):

332 ГЕВОНДАЦ АНАПАТ. Гостиная-трапезная (XIX в.).
333 ЧАРТАР. Кладбище монастыря Егише куйса (XVII-XIX вв.).

334 ԾՈՎԱՏԵՀ. Կարմիր վանի տվեակներ (13-17-րդ դդ.)

334 ԾՈՎԱՏԵՀ. Ռավանի մոնաստեր Կամիր (XIII-XVII աւ.)

335 ԹՇՎԱՍՅԱՆ փլված եկեղեցին (17-18 րդ դդ.):

335 ТАГАСЕР. Развалины церкви (XVII-XVIII вв.).

336 ՀԱՅՐՈՒԹ. Օր. Հարություն եկեղեցին (17 րդ դ.)

336 ԴԱՐՅՈՒ. Եկեղեց Սբ. Արքոյ (XVII վ.).

- 337 ՏՈՂ. Սր. Հովհաննես եկեղեցին (13-17-րդ դդ.):
338 ՏՈՂ. Վնալուսը հարամից (18-րդ դ.):
339 ԳՅՈՒՐԱՄԹՈՎ. գյուղական եկեղեցու ճակատադահանուման
(17-րդ դ.):
340 ՎՆԵՄԱԿՈՎՐ Բերդի կամ Ավանեսի աղբյուրը (17-18-րդ դդ.):

- 337 TOX. Церковь Св. Ованнес (XIII-XVII вв.).
338 TOX. Арапат с юга (XVIII в.).
339 КЮРАТАХ. Деталь церкви (XVII в.).
340 ВНЕМАКОВР. Родник Аванеса или Берди (XVII-XVIII вв.).

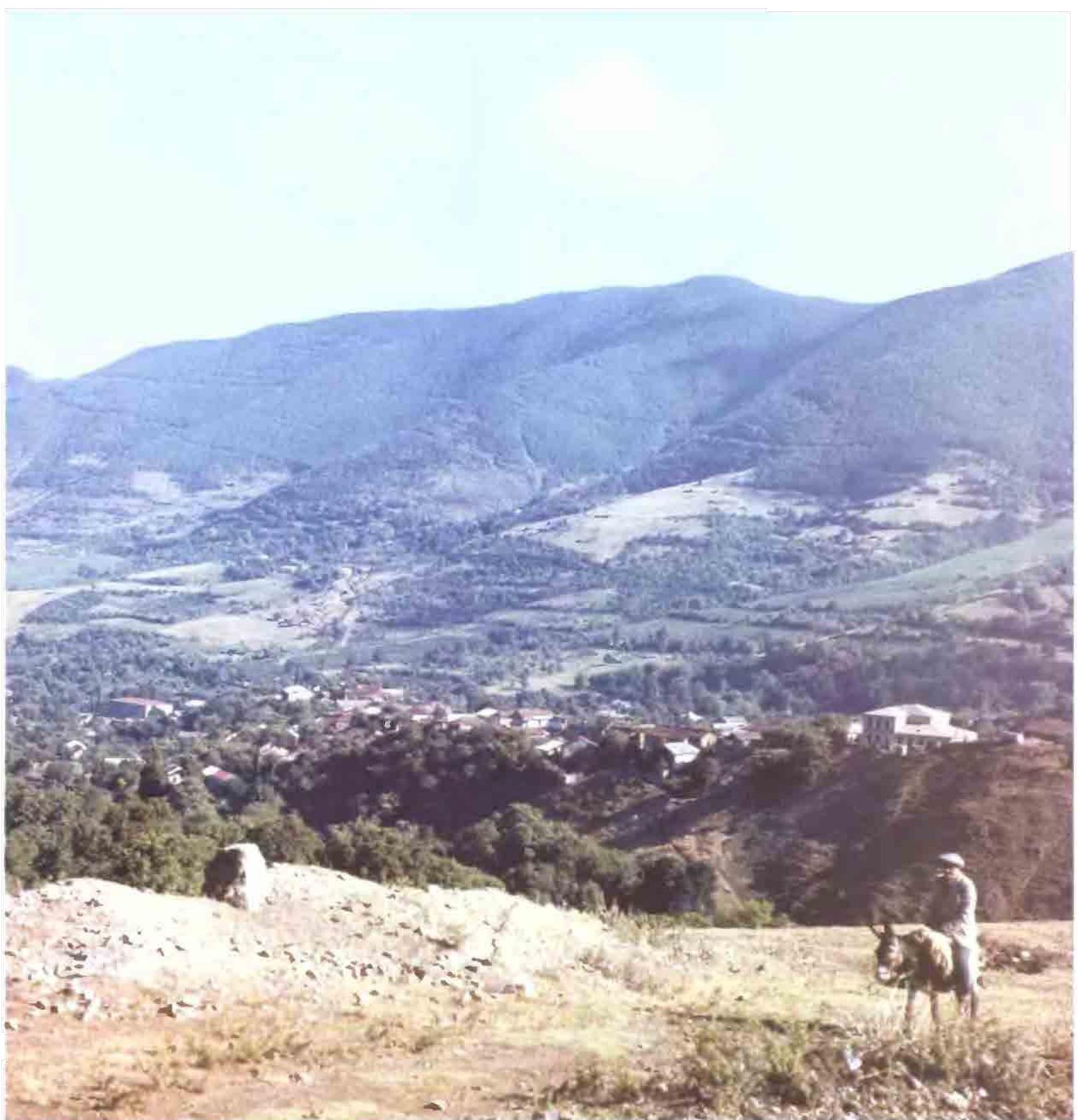
341 ՍՊԻՏԱԿԻՆՎՎԱՆ.Ք. սեղանառությ (19-րդ դ.)

341 ԾՈՒԿԽԱՇՎԱՆԿ. Տրամա (XIX վ.)

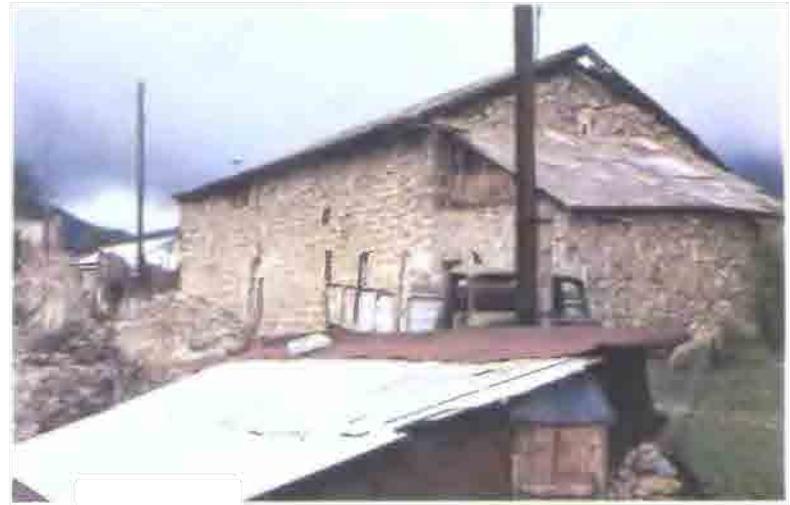
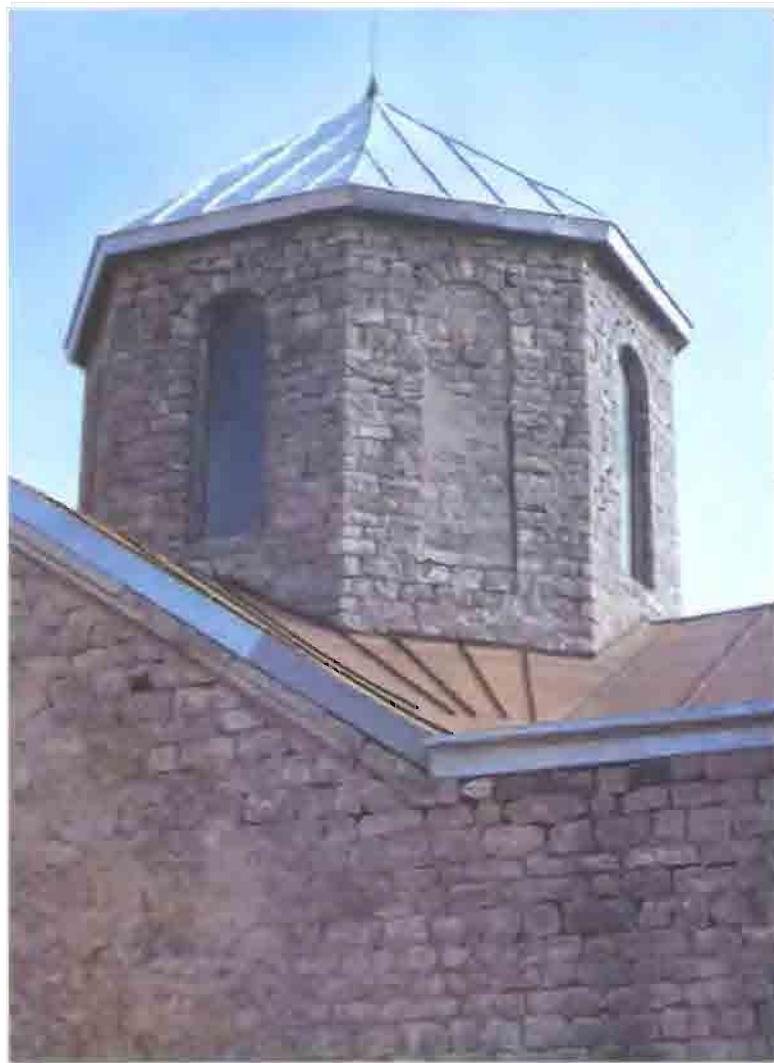
342 ԱՐԵՎԱՐԱՆ. սաղմանադար (17-18 դդ. դդ.)

342 ՄԵԼԻԿԱՇԵՆ. Խաչքար (XVII-XVIII դդ.)

343 ՀԱՅ-ԲՈՒԹ. Տեսարան կյուսիս-արևելքից:

343 ԳԱՋՐՍ. Պառամա ս սեվեր-արևոտքա:

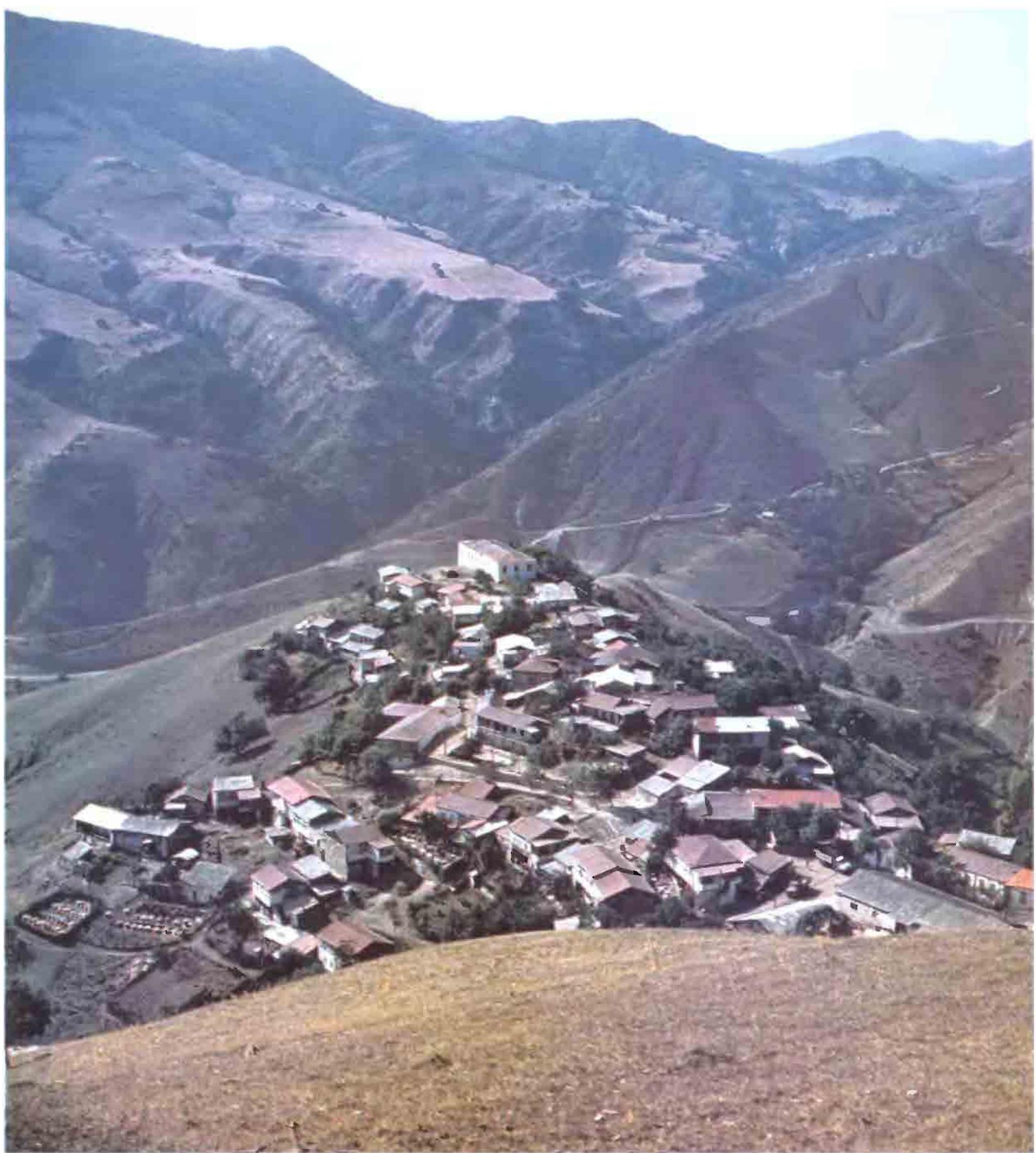
344 ԱՐԱԿԵԼ. Մարիամ Աստվածածին եկեղեցու զմբերք (1902 թ.):
345 ՄԱՐԻԱՄ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԹՈՒՐ-ԱՎԵՐԻՆԵՐԻ ԱՎԵՐՈՒՄԻց
հետո:
346 ԽԱՆԴՎԱԾՈՐ գյուղական եկեղեցին (7, 18 դդ. դր.):
347 ՄԱՐԻԱՄ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ, ԵԿԵՂԵՑԻՆ մինչև 1992 թ.:

344 ԱՐԱԿԵԼ. Կողման պատճենը Մարիամ Աստվածածին եկեղեցու զմբերք (1902 թ.).
345 ԱՐԱԿԵԼ. Եկեղեցին թուր-ավերիների ավերումից
հետո:
346 ԽԱՆԴՎԱԾՈՐ. Պատճենը Մարիամ Աստվածածին եկեղեցին 7, 18 դդ. դր. (աշխարհական պատճեն):
347 ԱՐԱԿԵԼ. Եկեղեցին թուր-ավերիների ավերումից հետո (1992 թ.).

348 ԶՐԱՎԿՈՒՄ. բոլեկիկների բանդած եկեղեցին (18-րդ դ.):
349 ՄՐԱՎԾԵՆԻ եկեղեցու մուտքը (17-րդ դ.):
350 ՔԱՐԻՆԻ. թուրք-ազերիների թալանած, ավերած գյուղը,որտեղ ծնվել
է տողերիս հեղինակը:

348 ԼՋՐԱԿՈՒՍ. Разрушенная большевиками церковь (XVIII в.).
349 СРАШЕН. Портал церкви Св. Григор Лусаворича.
350 КАРИНИ. Раирабленная, разрушенная турк-азерами деревня, где
родился автор этих строк.

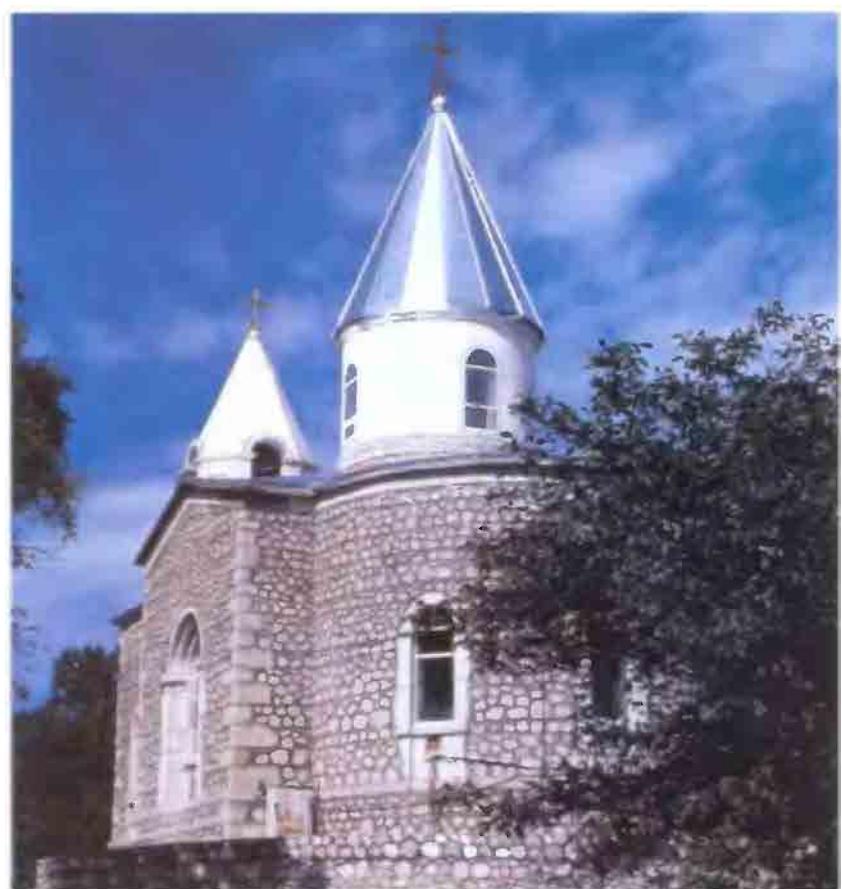
351 ԲԵՐՃԱՎՈՐ գյուղ:

351 ԲԵՐՃԱՎՈՐ. Պառամա լեռնի.

352 ԲԵՐԴՅՈՐ. Սր. Համբարձման եկեղեցին: Կառուցվել է 1995-1998 թթ: ճարտարապետության մանրամասներում ակնհայտորեն կիրառվել են հայկական եկեղեցաշինության դասական ձևերը, ավանդույթները: Արտին սրատական հարդարանքները տողավորիչ են, զարդարանդակները, վիմագրությունները հետաքրից: Միջին մեծության եկեղեցի է, թե արտաքուս և թե ներքուս խաչաձև է:

352 БЕРДЗОР. Церковь Св. Амбарцман. Построена в 1995-1998 гг. В архитектурных особенностях явно были использованы классические формы традиции армянского церквостроительства. Внешние отесанные убранства впечатляют, интересны орнаменты и надписи. Церковь средней величины, внешне и внутри крестообразна.

353 ՇՈՒՇԻ. Խաղաքը արևելքից:

354 ՇՈՒՇԻ. Պարիսորմերից հատված (18-19-րդ դդ.)

355 ՇՈՒՇԻ. Կանաչ ժամ (1847 թ.), վերականգնումից հետո:

353 ՇՈՒՇԻ. Պանորամա քաղաքից արևելքից:

354 ՇՈՒՇԻ. Կանաչ ժամ (XVIII-XIX դդ.).

355 ՇՈՒՇԻ. Կանաչ ժամ (1847 թ.). Վերականգնումից հետո.
Առաջնային պահպանության մեջ:

356 ՇՈՒՇԻ. Կանաչ ժամ՝ եկեղեցին մինչև վերականգնումը:

356 ՇՈՒՇԻ. Церковь Канач жам (до реставрации).

357 ՇՈՒՇԻ. Կազմանշեցոց Սր. Ամենափրկիչ եկեղեցին (1868-1887 թթ.), մինչև վերականգնումը: Եկեղեցու հատկանիւնական կողմերից մեկն էլ ըջադրամի և տեղամբի հետ ունեցած ներդաշնակությունն է: Քաղաքի կենտրոնական մասում հառնող վեհապետ տաճարը հատակագծային և ծավալաբարձական լուծումներով որուակի նմանություն ունի Էջմիածնի Մայր տաճարի հետ:

357 ՇՈՒՇԻ. Церковь Св. Аменапркич Казанченец, до реставрации. Церковь Св. Аменапркич Казанченец представляет собой образец гармоничного слияния памятника с окружающей средой. Построена в 1868-1887 гг. Расположенный в центральной части города, величественно возвышающийся собор по своим объемно-пространственным решениям имеет некоторое сходство с Кафедральным собором Эчмиадзина.

358 ՇՈՒՇԻ. Ղազանչեցոց Սր. Ամենափրկիչ եկեղեցին
վերականգնումից հետո (1998 թ.):

358 ШУШИ. Св. Аменапкич Казанчецин. После ре-
ставрации (1998 г.).

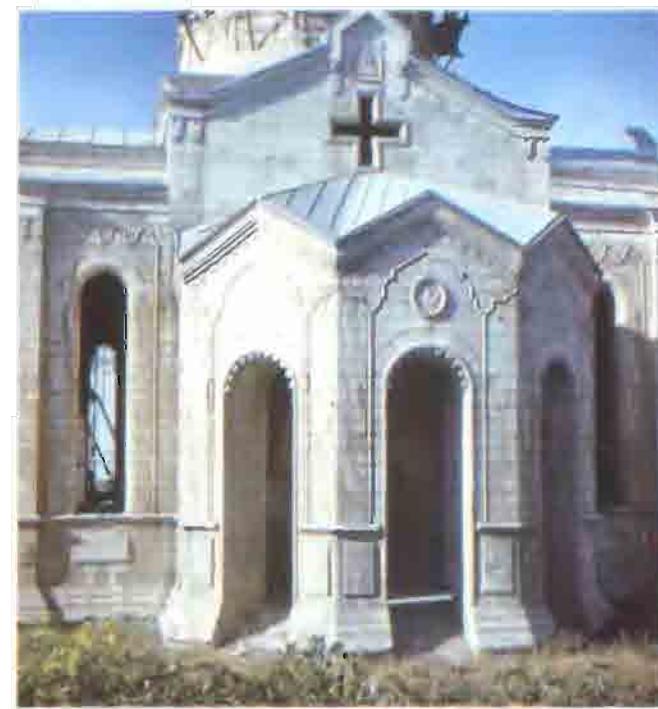
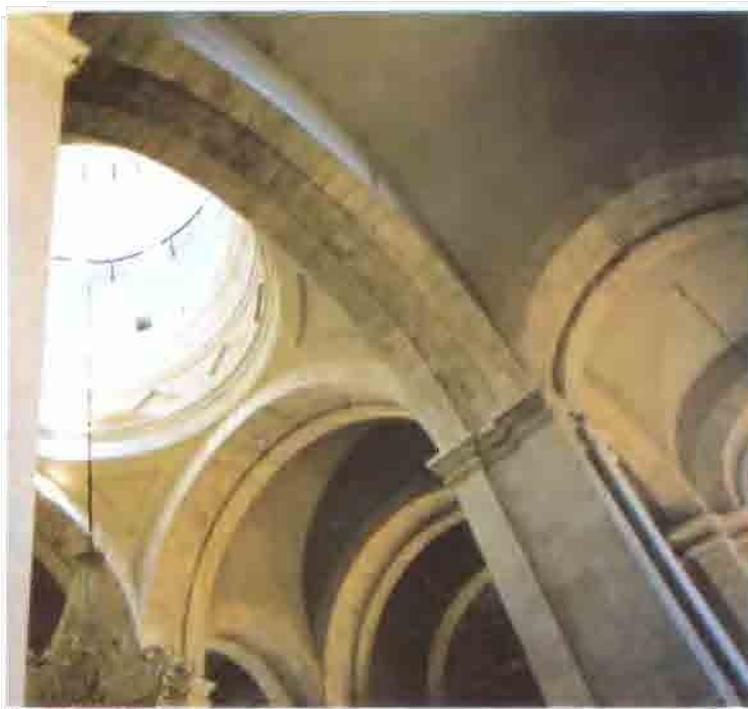
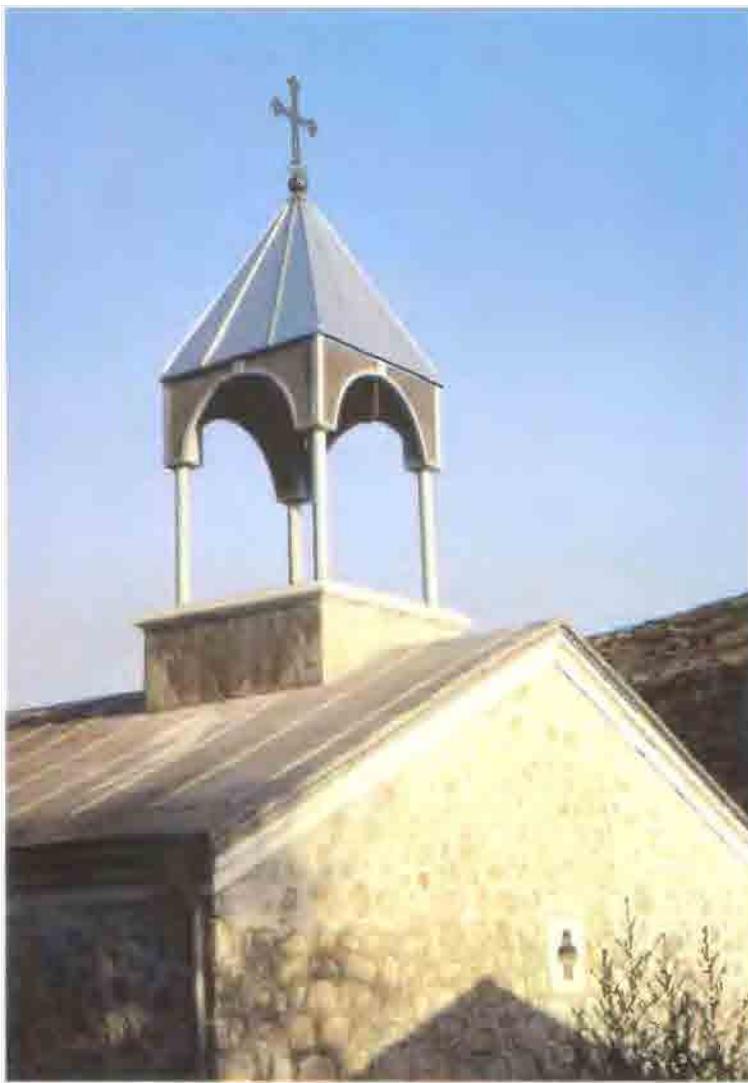

359 ՇՈՒՇԻ. մզկիթը (1883 թ.)

360 ՇՈՒՇԻ. Մեղրեցոյ եկեղեցու բացավորը (1833 թ.)

359 ШУШИ. Мечеть (1883 г.).

360 ШУШИ. Тимпан церкви Метропол (1833 г.).

- 361 ՄԱՐՏԱԿԵՐՏԻ վերանորոգված եկեղեցին (19-րդ դ.):
362 ՇՈՒՇԻ. Ղազանչեցոց Սր. Ամենափրկիչ եկեղեցու ներքին հորինվածքի մասնամաս:
363 ՇՈՒՇԻ. Ղազանչեցոց եկեղեցու արևմտյան առաջինից այսուհետ է երեսում զանգակատունը:
364 ՇՈՒՇԻ. Ղազանչեցոց Սր. Ամենափրկիչ եկեղեցու արևմտյան եռակամար առաջինը:

- 361 МАРТАКЕРТ. Церковь после реставрации (XIX в.).
362 ШУШИ. Фрагмент интерьера церкви Казанченоц.
363 ШУШИ. Вид колокольни с западной части апсиды церкви Казанченоц.
364 ШУШИ. Один из портиков церкви Казанченоц.

Шука. Общий видъ - Choucha. Vue générale.

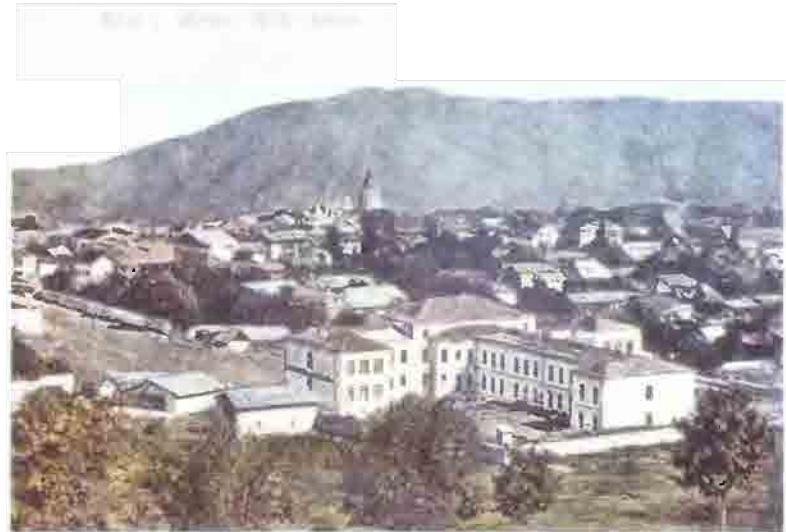
365 ՇՈՒԿԱ. Խայկական Խաղաքամասի Խանախնաղատերը (19-րդ դ.):
Փուտային հին բացիկ:

366-369 ՇՈՒԿԱ. Խայկական Խաղաքամասից Խափածելեր: Փուտային հին
բացիկներ:

370 ՇՈՒՇԵՐԻՆ մինչև 1920թ. տղագրված գրեթեից մի Խանիսի անվա-
նաբերերեր:

ШУШИ. Общий видъ съ горы. Видъ наъ здѣсь монастырь.
Schouscha. Vue principale de la ville de Schouscha, prise du mont de l'abbaye.

365 ШУШИ. Панорама армянской части города (XIX в.), старинная почтовая открытка.
366-369 ШУШИ. Кварталы армянской части города (XIX в.), старинные почтовые открытки.
370 ШУШИ. Книги, исканные в Шуши до его разрушения (то есть до 1920 г.).

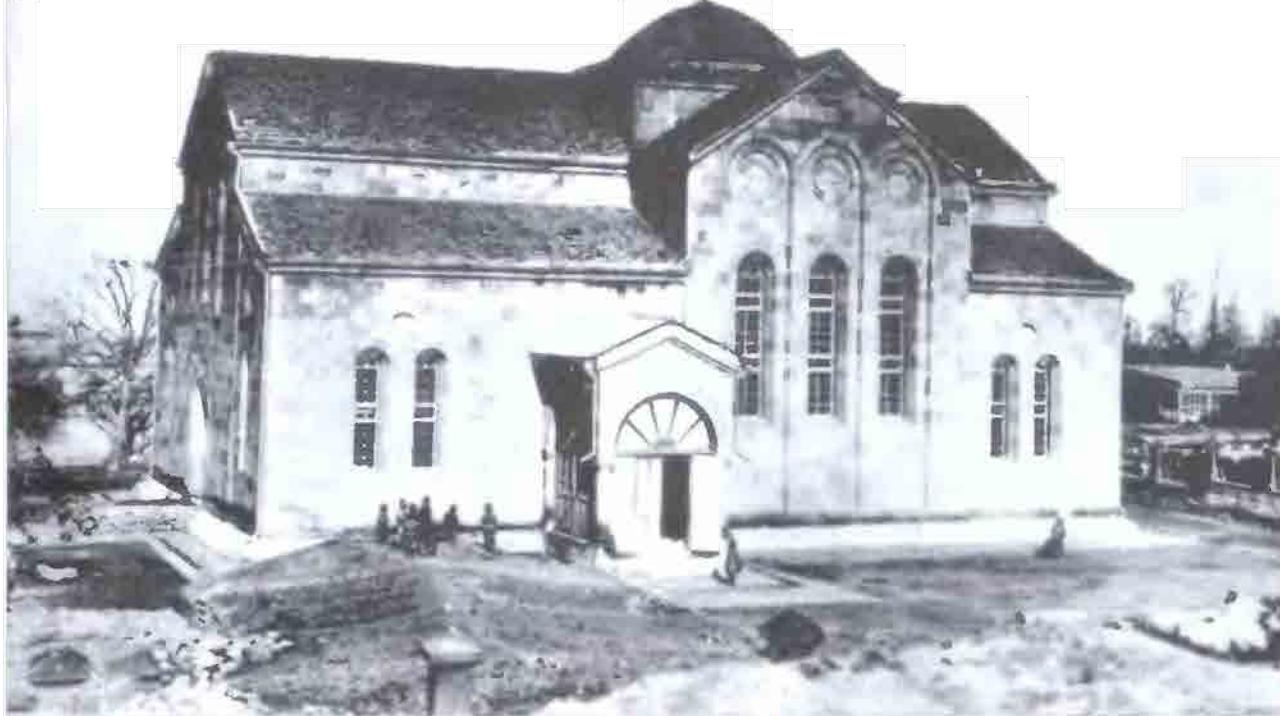

371-374 ՇՈՒԾԵՐ. 1920թ. մարտի 23-ին բուրժ-ազերիների կողմից թալանված և հիմնովին ավերված Խայկական Խաղամասի թաղամասեր, փողոցներ:

371-374 ШУНИ. 23 марта 1920 г., разрабленные и основательно разрушенные турк-азерами кварталы и улицы армянской части города.

Елисаветполь № 1
Соборъ Св. Григорія Просвѣтителя Арменіи.

15 Виды города Елисаветполя
Армянская церковь Св. Йоганеса.

375 ՈՒՏԿ. Գանձակի Սր. Գրիգոր Լուսավորիչ Եկեղեցու տեմբ մինչև գմբերի կառուցելը: Փոստային հին բացիկ:

376 ՈՒՏԿ. Գանձակի Սր. Գրիգոր Լուսավորիչ Եկեղեցին, գմբերը կառուցելուց հետո (1853-1869 թ.): Փոտային հին բացիկ (բացիկի վրա ախարժամբ գրված է «Св. Йоганеса»)

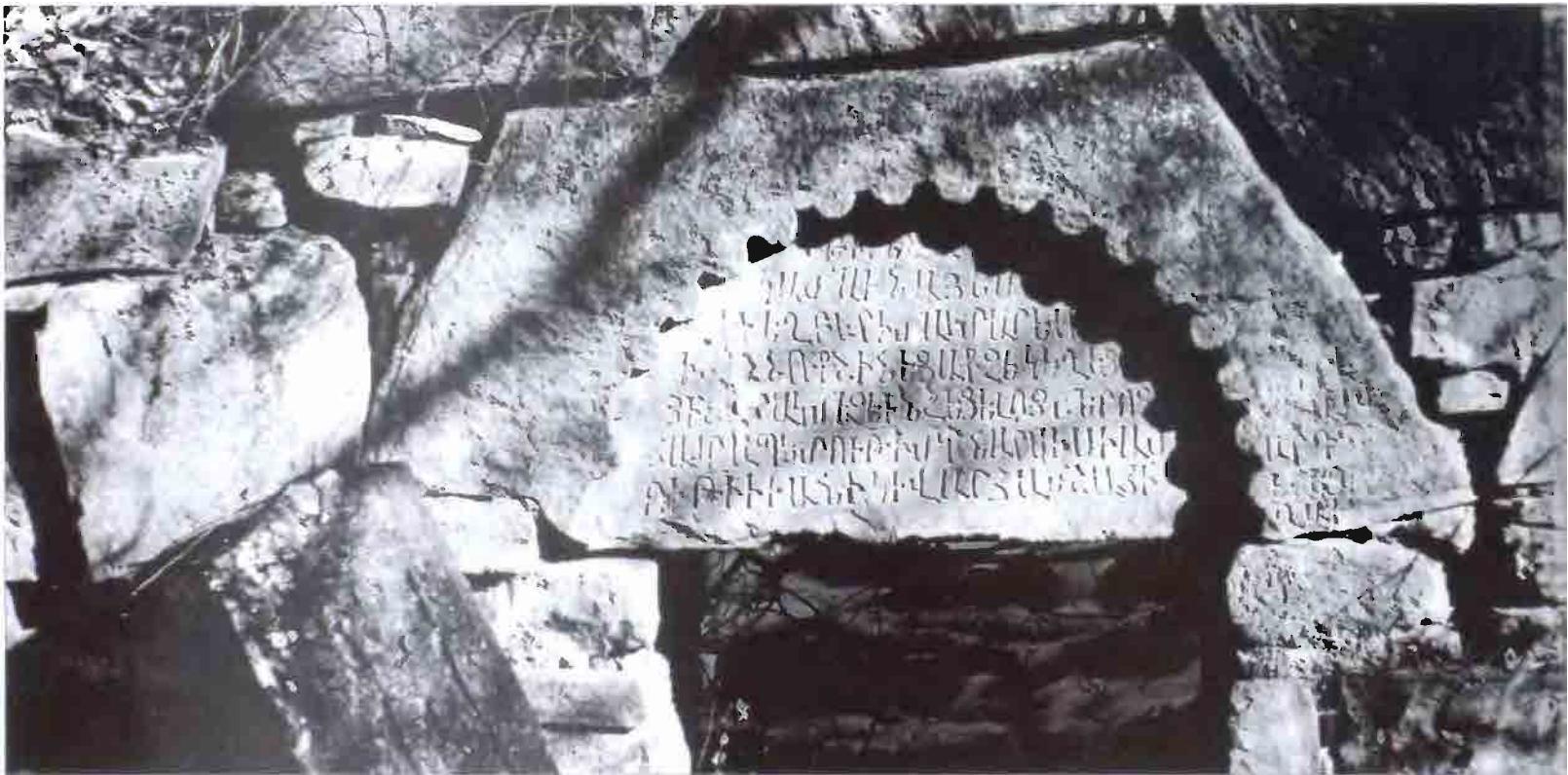
375 УТИК. Гандзак. Церковь Св. Григор Лусаворич до возведения купола, старинная почтовая открытка.

376 УТИК. Гандзак. Церковь Св. Григор Лусаворич, после возведения купола (1853-1869 гг.).
Старинная почтовая открытка (на открытке ошибочно написано «Св. Йоганеса»).

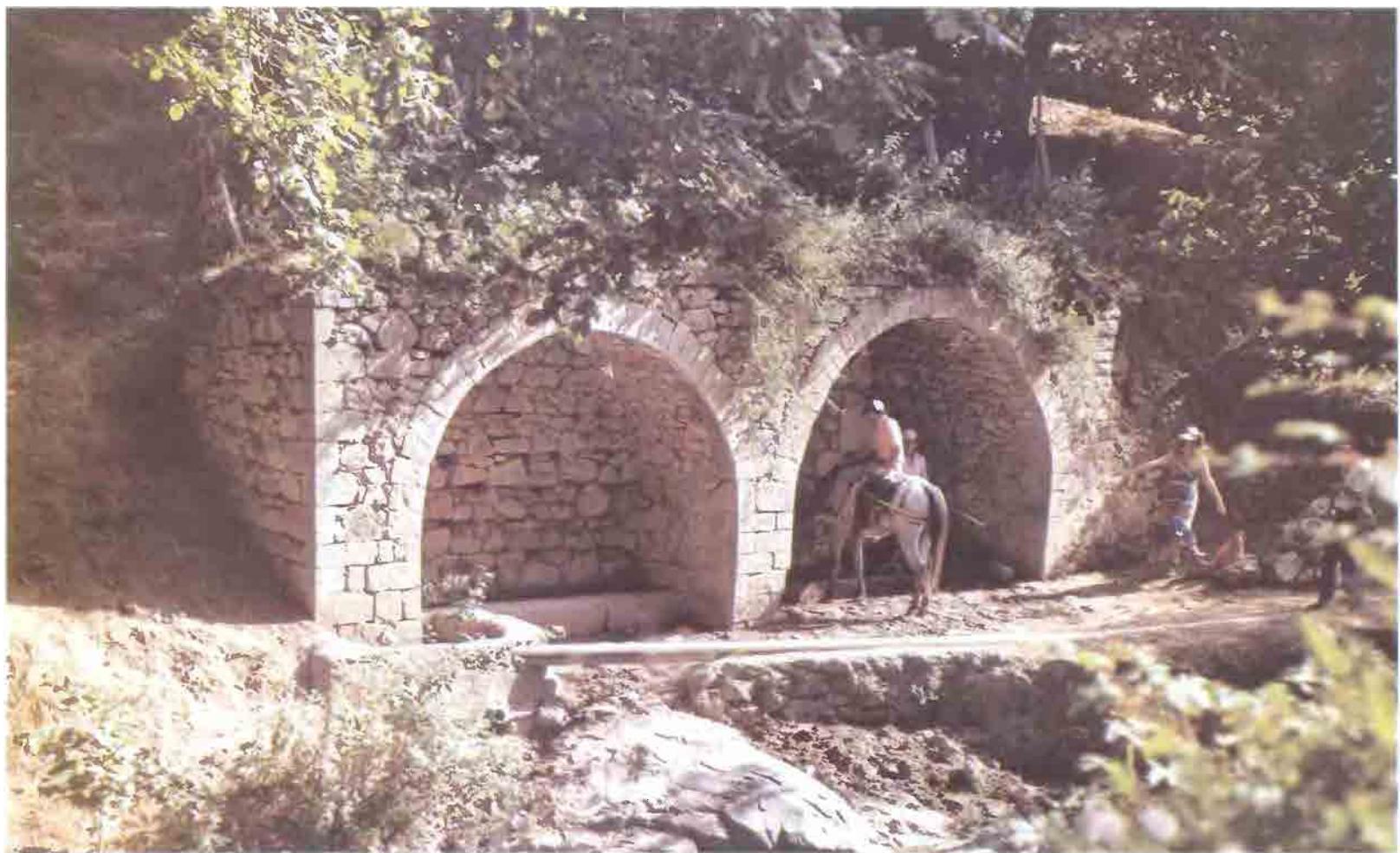
377 ԱՆՏԵՔ. Գանձակի Սր. Հովհաննես Եկեղեցին. 1633 թ.: Փոստային հիմ բացիկ:
378 ԲԱԿՈՒ. Խուզառակենցից մեկը: Այ կողմում հայկական Եկեղեցին (19 դր դ.): Փոստային հիմ բացիկ:

377 ՍՏԻԿ. Գանձակ. Պերք Սբ. Օվանես, 1633 թ., старинная почтовая открытка.
378 ԲԱԿՈՒ. Պլոշչадь Паранета. Справа - армянская церковь (XIX в.), старинная почтовая открытка.

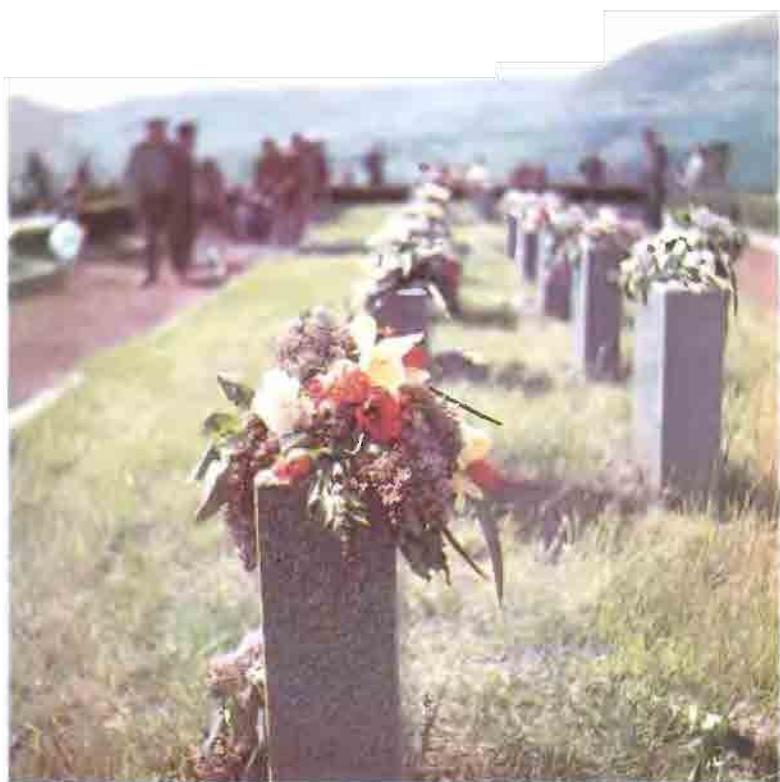
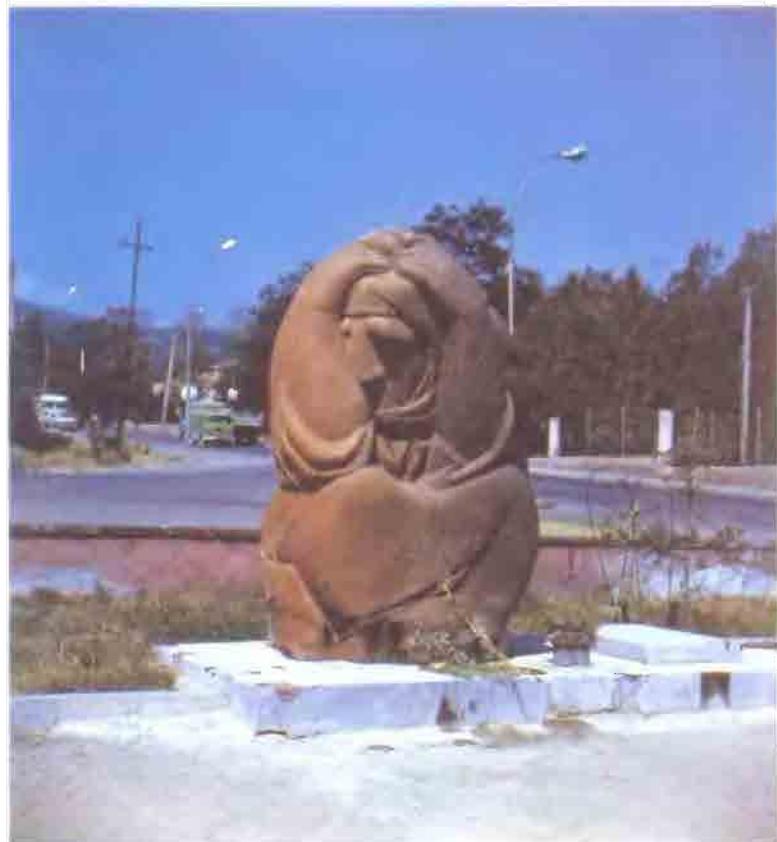
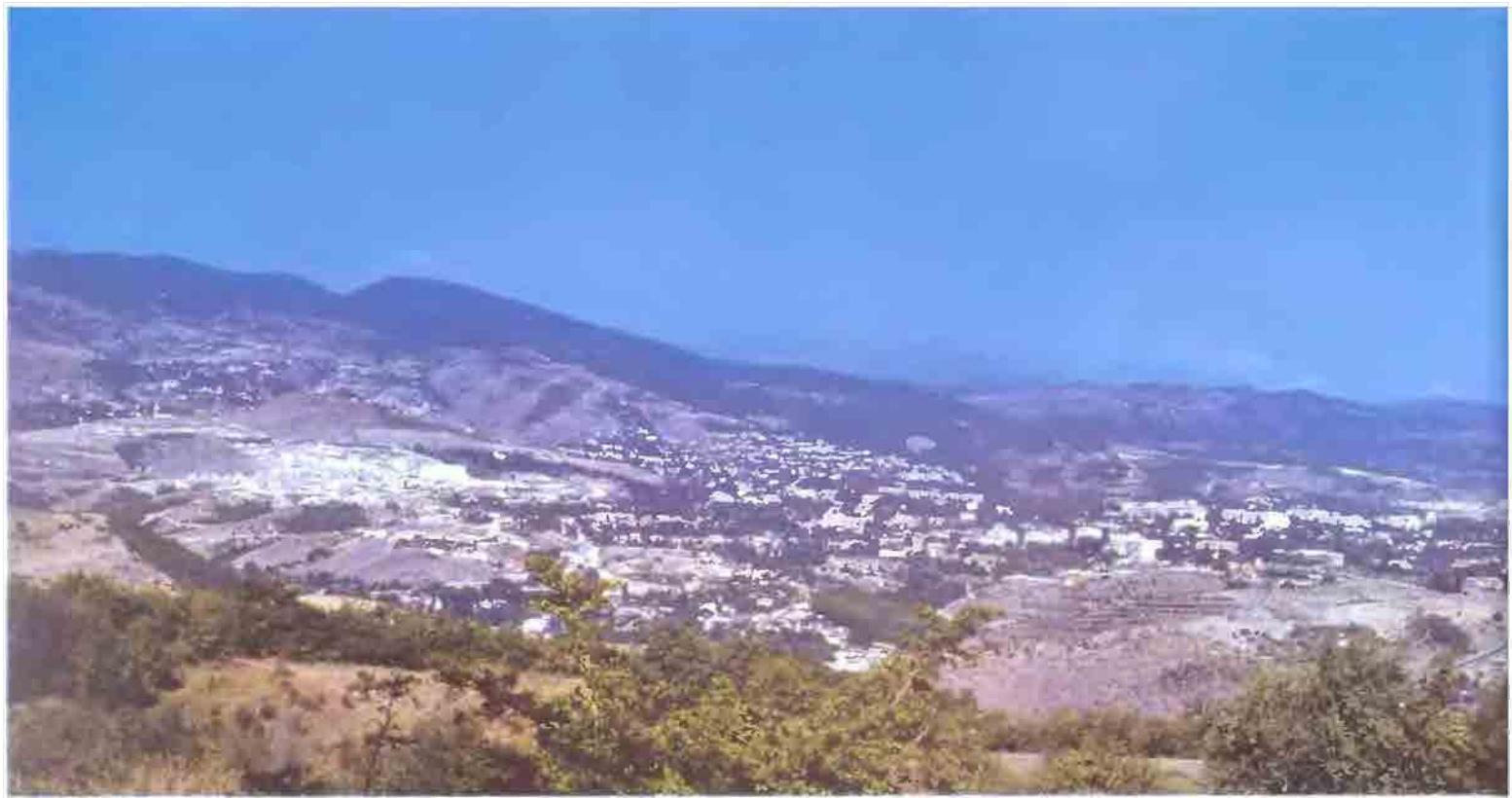
379 ԾԱՄՁՈՐ. բուրֆ-ազերիների կողմից քաղանված, ավերված գյուղը:
380 ԽՐԱՆԱՓՈՐ. բուրֆ-ազերիների դաշտեցրած մատուի բարավորը:

379 Разграбленная, разрушенная турк-азерами деревня ЦАМДЗОРА.
380 Взорванный турк-азерами часовня ХРХАПОРА.

381 ՊԼՈՎՆ. Երկամաց աղբյուրը (18-րդ դ.)
382 ԱՎԵՏԱՐԱՆՈՅ. Կամուրջը (17-րդ դ.)

381 ՊԼՈՎՆ. Двухарочный родник деревни (XVIII в.).
382 АВЕТАРАНОЙ. Мост (XVII в.).

383 ԱՇԵՓԱՆԱԿԵՐՏԻ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության մայրաքաղաքի համայնառավասիերը հարավ-արևելքից (բնակավայրը հնում կոչվել է ՎԱՐԱՐԱԿԻ):

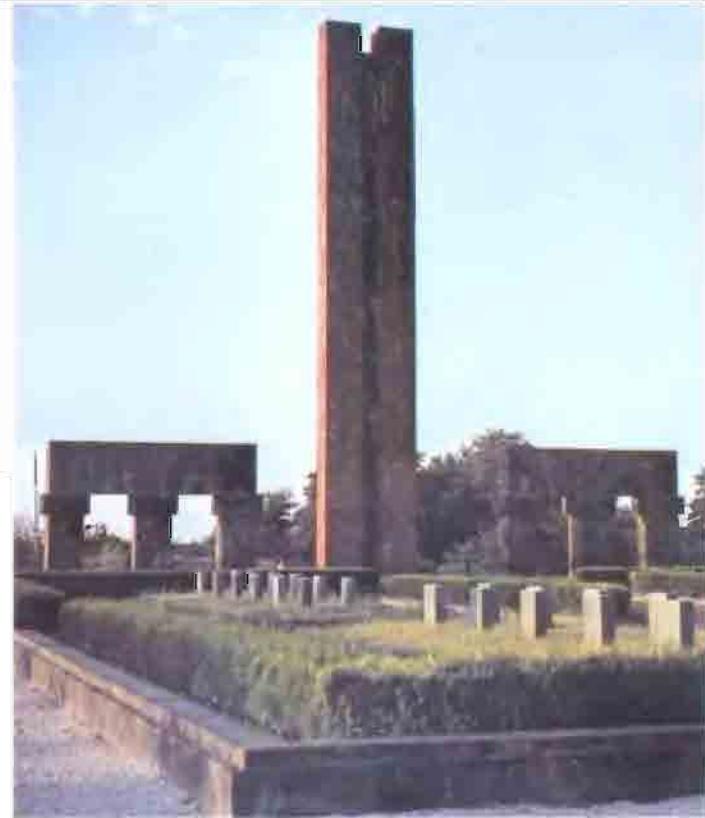
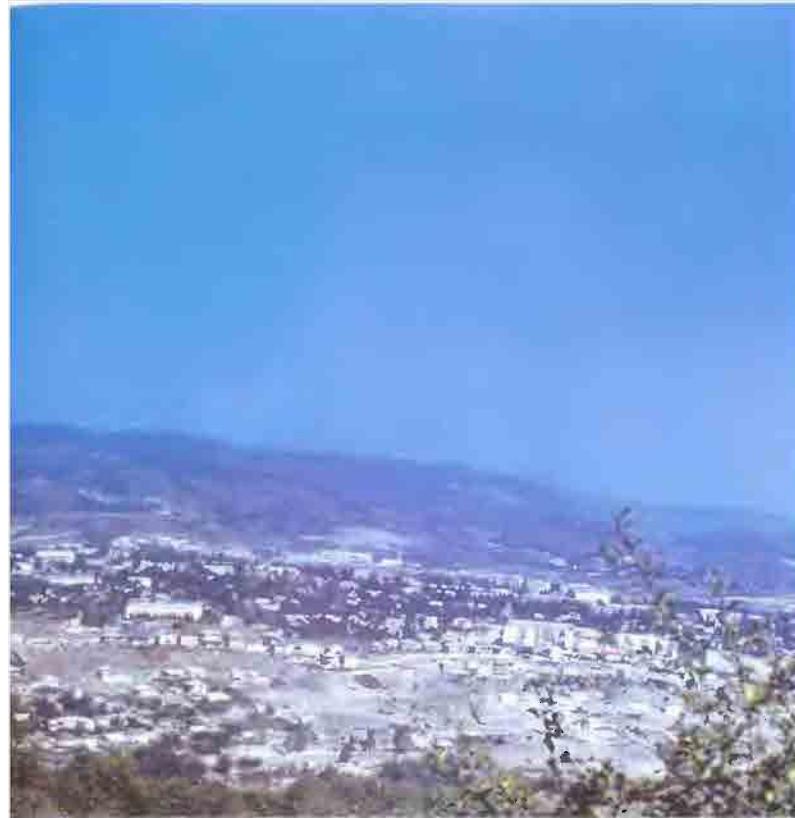
384 ԱՇԵՓԱՆԱԿԵՐՏ. Հայոց մեծ երկրաշրջի զոհերի դասվիճ կառուցված հուշարձանը (խանդ. Արմեն Հակոբյան), 1988 թ.:

385 ԱՇԵՓԱՆԱԿԵՐՏ. Ծաղկներ Անմահության հուշարձանի տարանաժամկետի վրա:

383 СТЕПАНАКЕРТ. Общий вид столицы НКР с юго-востока (в древности называлась Варараки).

384 СТЕПАНАКЕРТ. Памятник жертвам землетрясения в Армении 1988 года (скульптор Армен Акопян).

385 СТЕПАНАКЕРТ. Памятник Бессмертия. Цветы на могильной плите.

386 ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐԾ. Անմահության հուշարձանի լացող աղբյուրների շարքը:

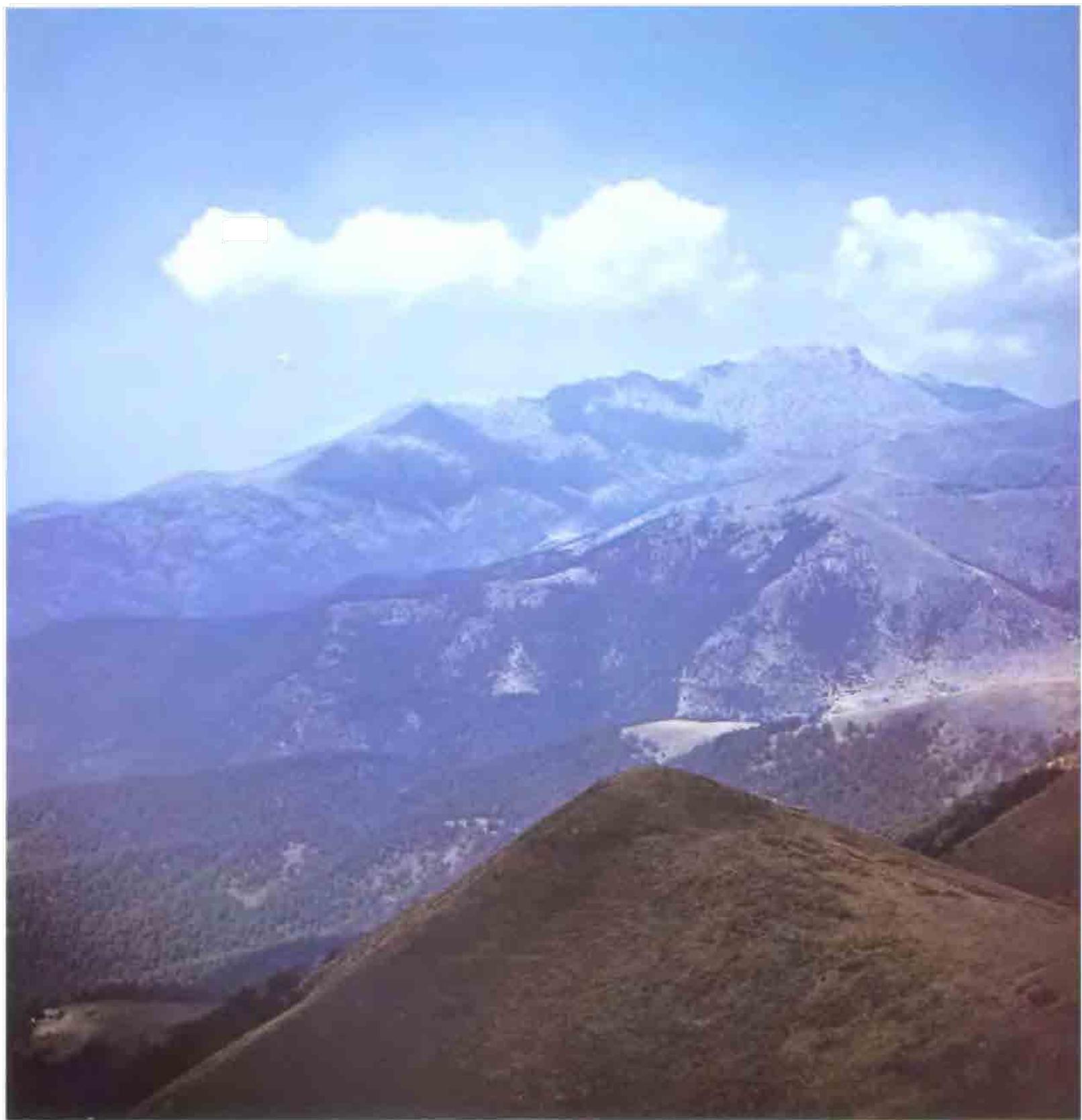
387 ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐԾ. Անմահության հուշարձանից մասնամաս:

388 ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐԾ. Հայրենական մեծ ռազերազմում (1941-1945 թթ.) զոհված ավելի քան 22 հազար դարարադցիների դասվիճ կառուցված հուշահամալիրի մասնամաս (ճար. Յու. Հակոբյան), 1975 թ.:

386 СТЕПАНАКЕРТ. Плачущие родники.

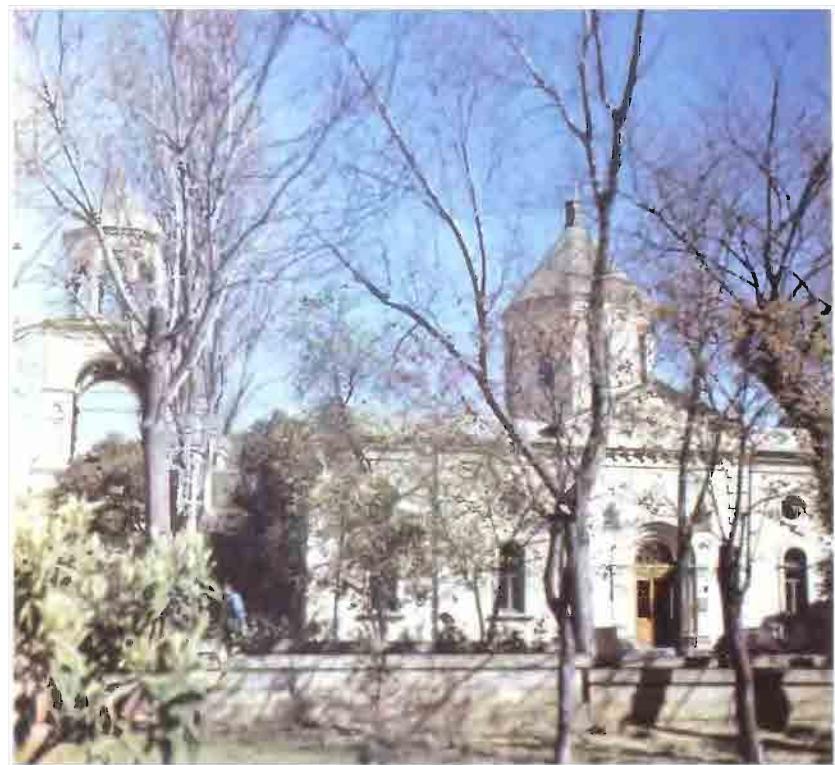
387 СТЕПАНАКЕРТ. Часть памятника Бессмертия.

388 СТЕПАНАКЕРТ. Фрагмент мемориала, посвященного памяти 22 тысяч карабахцев, погибших на фронтах Великой Отечественной войны (архитектор Ю.Акопян, 1975 г.).

389 ԱՐԻԴԱԻԱՆ ԼԵՊԱԿՇԽԱՐ. Քիրով լեռները:

389 АРИДАИАСКОЕ НАГОРЬЕ. Горы Кирса.

390 ԲԱԿՈՒ. հայկական եկեղեցին (18-19-րդ դդ.):

391 ԲԱԿՈՒ. դարաբաղի հայերի միջոցներով և հայ վարդեսների ուժերով կառուցված շենքերից մեկը (20-րդ դ. սկիզբ):

392 ԲԱԿՈՒ. հայկական եկեղեցին (19-րդ դ.):

393 ԲԱԿՈՒ. Մահլյանների հայկական բատոնի շենքը (19-20-րդ դդ.):

390 БАКУ. Армянская церковь (XVIII-XIX вв.).

391 БАКУ. Одно из тысячи зданий города, построенное армянами Аришаха (начало XX века).

392 БАКУ. Армянская церковь (XIX в.).

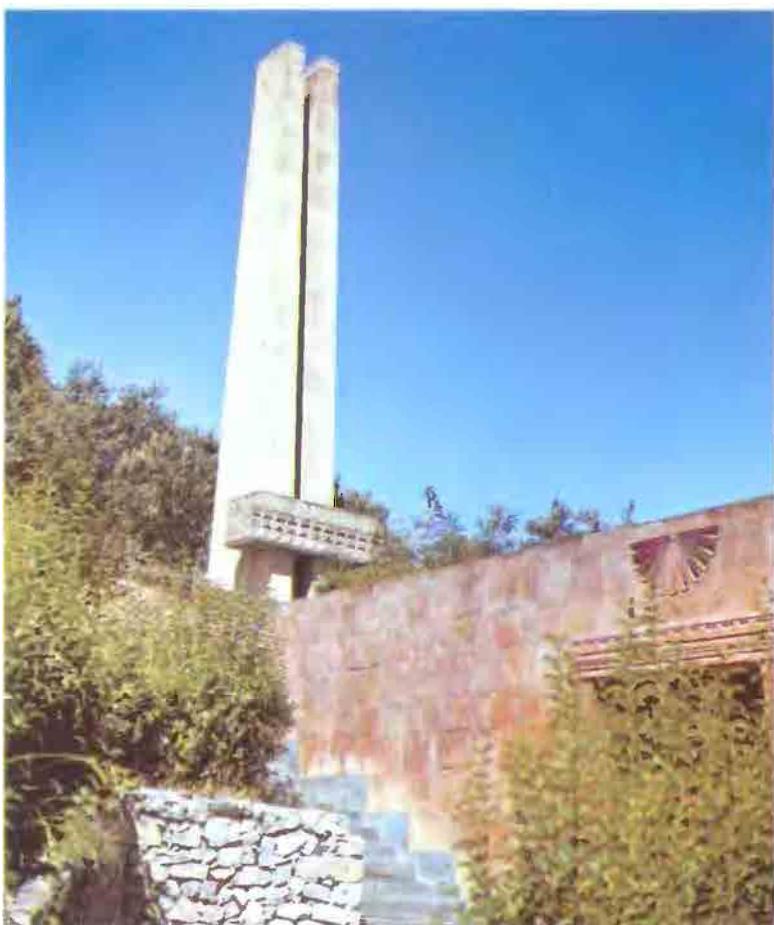
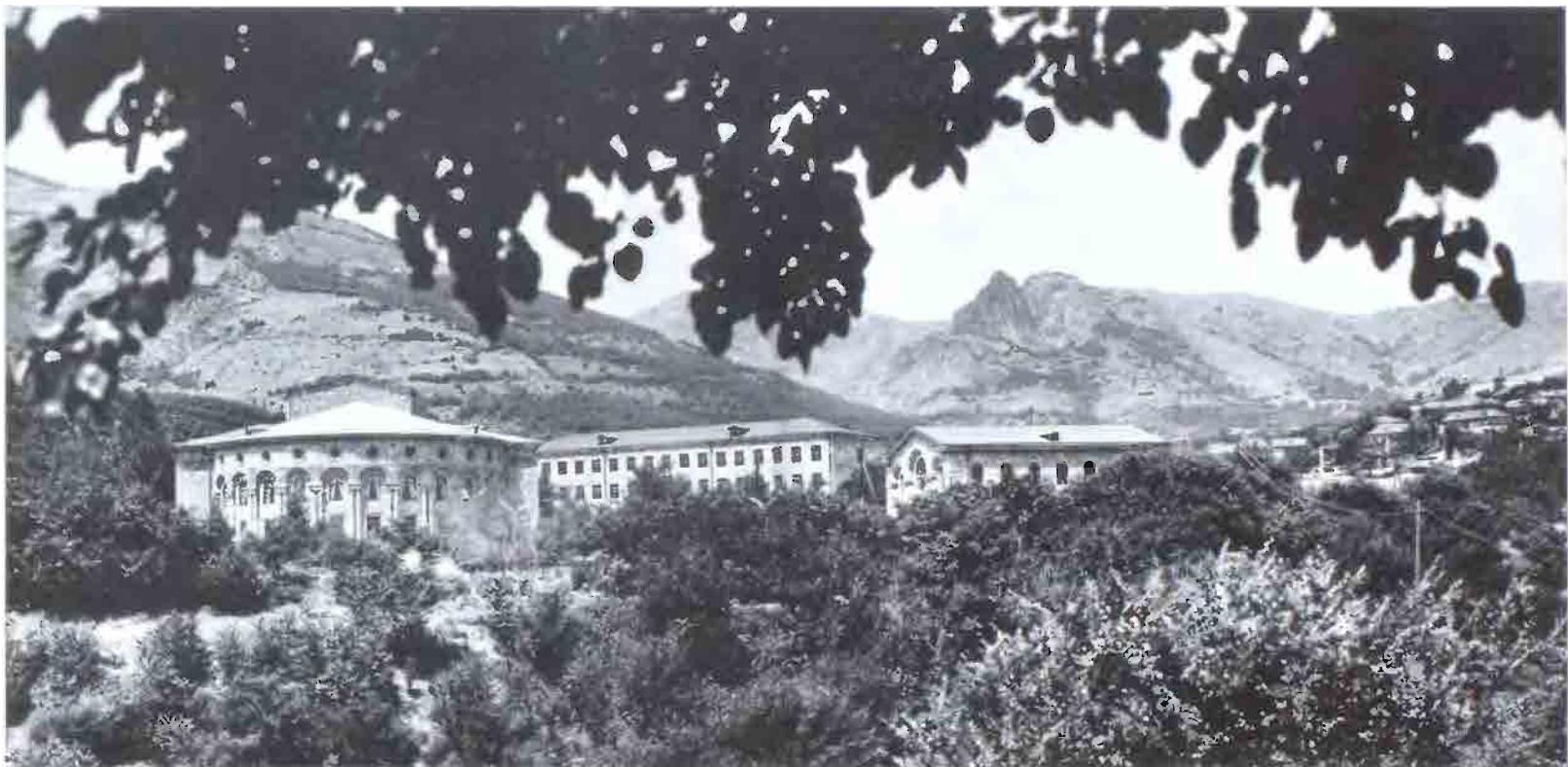
393 БАКУ. Здание армянского театра Малиянов (XIX-XX вв.).

394 ՆՈՐ ՇԵՆ. մեծն հայրենաց գրող Լեոնիդ Հուրովիչի հայրենի
գյուղը, դիտած Բոի Եղցի վանքից:

395 ՆՆԳԻ գյուղը:

394 НОР ШЕН. Родное село писателя-патриота Леонида Гурунича.
395 Деревня ННГИ.

396 ՃԱՐՏԱՐ գյուղը

397 ՃԱՐՏԱՐ. Մեծ հայրենականում զոհված մարտիկ-ների հուշարձանը (1971 թ.):

398 ՃԱՐՏԱՐ. գյուղական բանգարանի շենքը (1971 թ.):

396 Деревня ЧАРТАР.

397 ЧАРТАР. Памятник воинам, павшим в годы Великой Отечественной войны. (1971 г.)

398 ЧАРТАР. Здание музея (1971 г.).

399 Արցախի խմբի եւկրաչափական տիպի վիշտապուր: Սևկանակից. մասնավոր հավաքածու:

399 Ковер-вишапагорг ("драконовый") с геометрическим орнаментом, относящийся к группе Ариах-Карабах. Степанакерт, частное собрание.

Հայկական գորգարվեսի Արցախ-Ղարաբաղ խմբի տարբե
տիոյի գորգեր, կարպեններ, խուզիններ:

Արցախ-Ղարաբաղի արձարագործ վարդենների
գործերից նմուշներ:

Արցախ-Ղարաբաղի գրչության կենտրոններում աշարժած
ձեռագիր մատյաններից բաղկած մանրանկարներ:

Разные ковры, карпеты и хурджины Арцахской группы
армянской ковровой школы

Ювелирные изделия мастеров Арцах-Карабаха

Рукописи, миниатюра, написанные в скрипториях
Арцаха

400 Արցախ-Ղարաբաղ խմբի գորգ:

400 Ковер группы Арцах-Карабах.

401 Արցախի խմբի բուսա-երկրաշափական տիպի. վարդյակավոր ենթափոյի գորգ. 20-րդ դ. սկիզբ: ՀԱՊԹ.

402 Արցախի խմբի բուսա-երկրաշափական տիպի. վարդյակավոր ենթափոյի գորգ. Շուշի. 20-րդ դ. սկիզբ: ՀԱՊԹ.

401 Ковер с растительно-геометрическим стилизованным орнаментом. Галрут, начало XX в., Государственный исторический музей Армении. ГИМА.

402 Ковер с растительно-геометрическим орнаментом, начало XX в., Шуши. ГИМА.

403 Կենանատիր գորգ. 18-րդ դ. Օտելիանակեան. մասնաւոր հավաքածու:

404 Կենանատիր գորգ. Օտելիանակեան. (19 դ դ) ԻԿՄԱԿ

403 Կовер с изображением животных (XVIII в.), Степанакерт, частное собрание.

404 Կовер с изображением животных (XIX в.), Степанакерт. Историко-краеведческий музей Нагорного Карабаха ИКМАК.

405 Արցախի գորգաժիղ կարպեր: Կոմբոն. 20-րդ դ. (զորգազործ Մարտունա Շիրիմյան) ԻՊԹԵԹ:

406 Արցախի խմբի սփոռոց: Ստեփանավելեր. մասնավոր հավաքածու. 19-րդ դ.:

405 Ковер, относящийся к группе Арцах, Дрмбон, XX в. (сотканая Маруся Ширинян). ИКМНК.

406 Скатерть. Группа Арцах. Степанакерт, частное собрание. (XIX в.).

407 Արցախի խմբի գորգ. Ստեփանակեր. 19-րդ դ.

408 Արցախի խմբի Եղբաջափական ժմբի գորգ. Ստեփանակեր. (18-րդ դ.) ԹՎԹԵԹ:

407 Kotah of the Araks-Karabakh group, (XIX c.).

408 Kotah with geometric ornament (XVIII c.), Stepanakert. NKM NK.

409 Արցախի խանի գորգաժիղ կուրոյեա: Անհանովական
(19-րդ դ.) ԹԱՊԵ

409 Կարգ (XIX ա.). Ստեփանակեր. ԱԿՄԱԿ.

410 Արցախ խմբի կենդանական ժողով օճազգործ: Զբարեղ. (19 րդ դ.) ԷՊԹԵԹ
411 Արցախ խմբի ուղեզգործ: Ստեփանակերտ. 19 րդ դ.

410 Կովր. Դյաբերլ. (XIX վ.). ԻԿՄԻԿ.
411 Կովր- дорожка. Ստեփանակերտ. (XIX վ.).

412 Արցախի խմբի գորգասիոյ խուզին: Ստեփանակերս. 20-րդ դ.:
լըթեթ:

413 Արցախի խմբի գորգասիոյ խուզին: Ստեփանակերս. 20-րդ դ.:
լըթեթ:

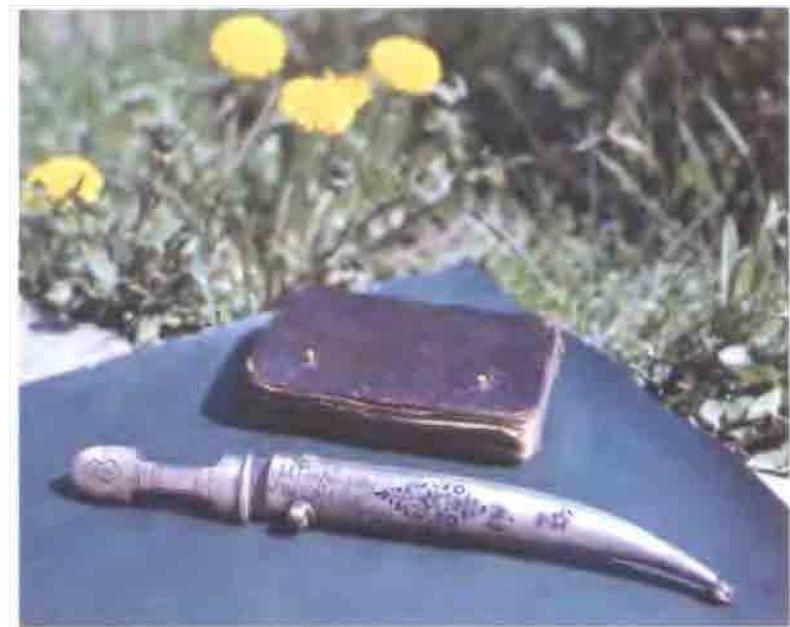
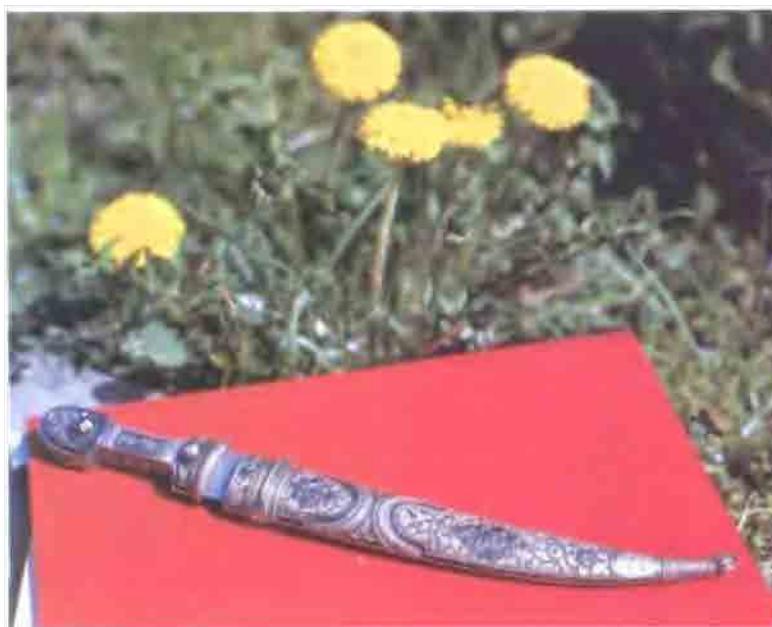
414 Արցախի խմբի կենդանակիոյ գորգ: Ստեփանակերս. մասնավոր
հավաքածու:

412 Խորջին (XX վ.), Ստեփանակերտ. ԻԿՄԻԿ.
413 Խորջին (XX վ.), Ստեփանակերտ. ԻԿՄԻԿ.
414 Կովեր с изображением животных. Степанакерт, частная коллекция.

415 Արցախի խմբի բուսա-երկարչափական տիպի խաչակիմ
գորգ. Շուշի, 19-րդ դ.
416 Արցախի խմբի բուսական տիպի. վարդյակավոր ուղեգորգ.
Նարսար 1903 թ.: ՀՊԹԹ
417 Արցախի խմբի կենդանակիոյի արծվագորգ. Շուշի 19 դ դ.
ՀԺԵՂԳԻՒԹ:

415 Ковер со стилизованным крестом, окруженным растительно-геометрическим орнаментом. (XIX в.). Шушин.
416 Дорожка с растительной орнаментикой. Чартар, 1903 г.
ГИМА.
417 Арծвагорг (XIX в.). Шушин. ГМСИА.

- 418 Արցախի խմբի արձարեն դաստիառվ դաւույն. հայերեն մակագրությամբ. մասնավոր հավաքածու:
- 419 ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏ. արձարեն գոտի. մասնավոր հավաքածու. 19-րդ դ.:
- 420 ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏ. Արցախի խմբի արձարվագլուխ արձարեն գոտի. 19-րդ դ., մասնավոր հավաքածու:
- 421 Արցախի խմբի արձարեն դաստիառվ դաւույն. հայերեն գրությամբ (1911 թ.). մասնավոր հավաքածու:
- 422 ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏ. արձարեն գոտի. մասնավոր հավաքածու. 19-րդ դ.:
- 423 ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏ. արձարեն գոտի. մասնավոր հավաքածու. 19-րդ դ.:

- 418 Кинжал с серебряными ножнами, с надписью на армянском языке. Частная коллекция.
- 419 СТЕПАНАКЕРТ. Серебряный пояс (XIX в.). Частная коллекция.
- 420 СТЕПАНАКЕРТ. Серебряный пояс с изображением орла (XIX в.). Частная коллекция.
- 421 Кинжал с серебряными ножнами, с надписью на армянском языке (1911 г.). Частная коллекция.
- 422 СТЕПАНАКЕРТ. Серебряный пояс (XIX в.). Частная коллекция.
- 423 СТЕПАНАКЕРТ. Серебряный пояс (XIX в.). Частная коллекция.

424 ԱՇԽԱՌԱԿԵՐԾ. Մեծ ենք, մեր սաւեր (բանդակագործ Ս. Բաղդասարյան, ճարտարապետ Յու. Հակոբյան) 1967թ.:

424 СТЕПАНАКЕРТ. Памятник доножителям "Мы и наши го-ры", 1967 г., (скульптор С.Багдасарян, арх. Ю.Акопян).

425 Վաղուհասի 113 տարեկան Հայկանուց Սաղինյանը
(1992 թ. լուսանկար):

425 ВАГУАС. 113-летняя Айкануш Сагивян (фото 1992 г.).

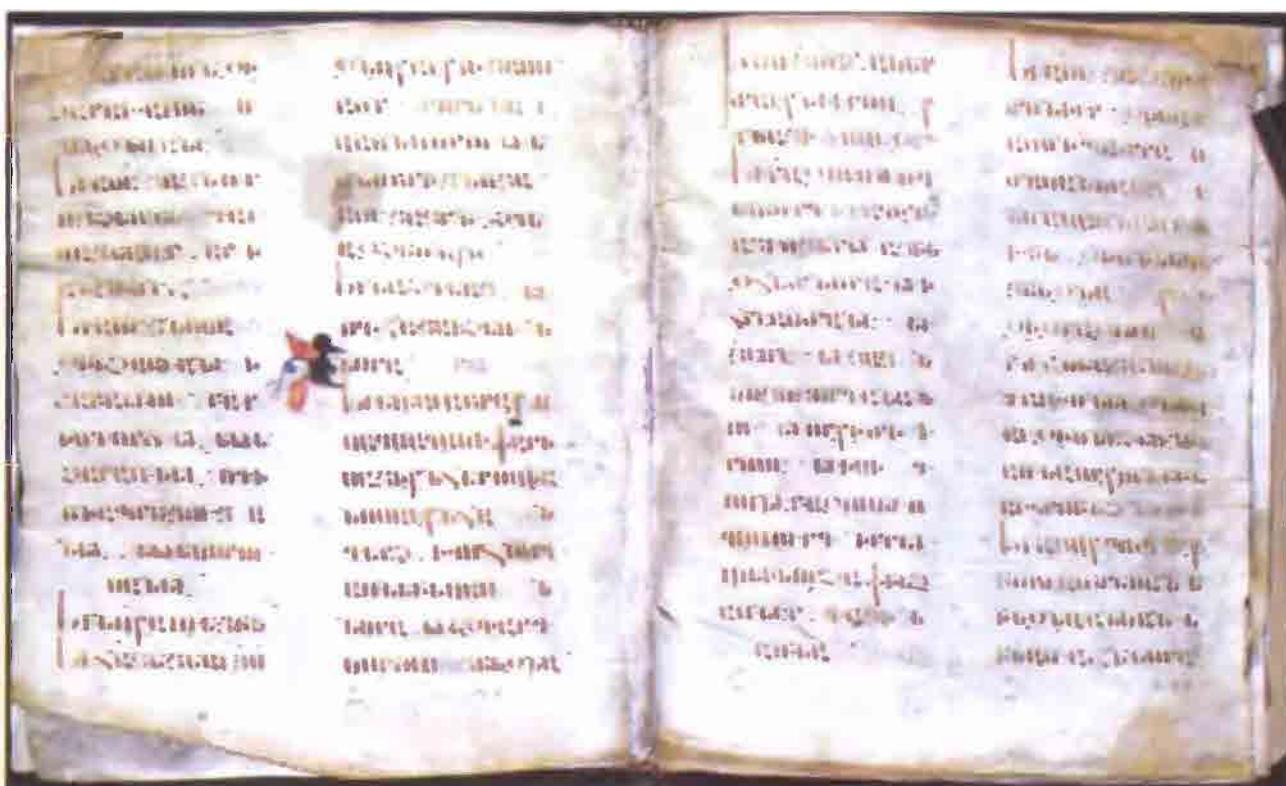
426 Շուշիցի արհասուկրաս հայ ամուսիներ (20-րդ դ. սկիզբ):
427 Շուշիցի հայ կին (1891 թ.):
428 Արցախցի հայ կին (19-րդ դ.):
429 Բերդազօր. Հին տեղ գյուղի երկարակյաց տաժիկը:

426 ШУШИ. Супруги-армяне (начало XX в.).
427 Шушинская армянка. (1891 г.).
428 Аризальская армянка (XIX в.).
429 БЕРДАЗОР. Долгожительница Хин шена.

- 430 Խարգավանին կից մատենադարանի կառուցման առձանագրությունը (1204 թ.): Այժմ ողականվում է Երևանի Մ.Մատենադարանում:
- 431 Արցախի Սր. Ստեփանոս եկեղեցու գրչատանը գրված ձեռագիր մատյան. մաս. հավատածու (17-րդ դ.):
- 432 Արցախի Գետաշենի ավետարանի կազմը (1223 թ.):

- 430 Энографическая надпись о строительстве Матенадарана при Хагратике (1204 г.). Ныне хранится в Матенадаране им.М.Маштона в г.Ереване.
- 431 Рукопись, написанная в скриптории церкви Св. Степанос. Арцах, частная коллекция (XVII в.).
- 432 Арцах. Обложка Геташенского Евангелия. 1223 г.

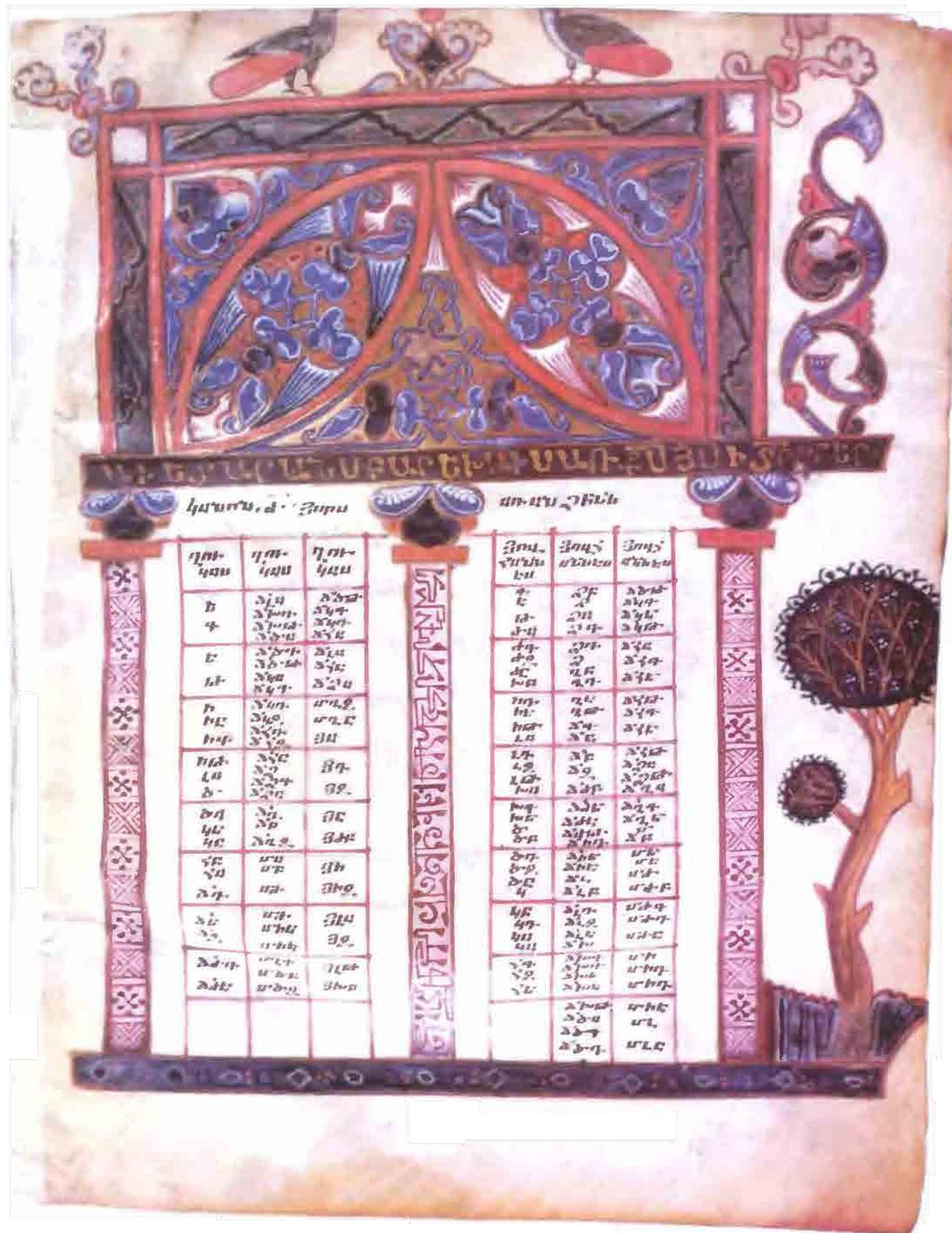

433 Արցախում պահված ձեռագիր մասյանի «Քրիստոսի մուտք Երուսաղեմ» մատ�ւակար. ձեռ. 7729:

434 Արցախի Թալիս գյուղի Բեզզյաց տոհմի ավետարանի մագաղաքի իշխանականից եւկո էջ (11-րդ դ.)

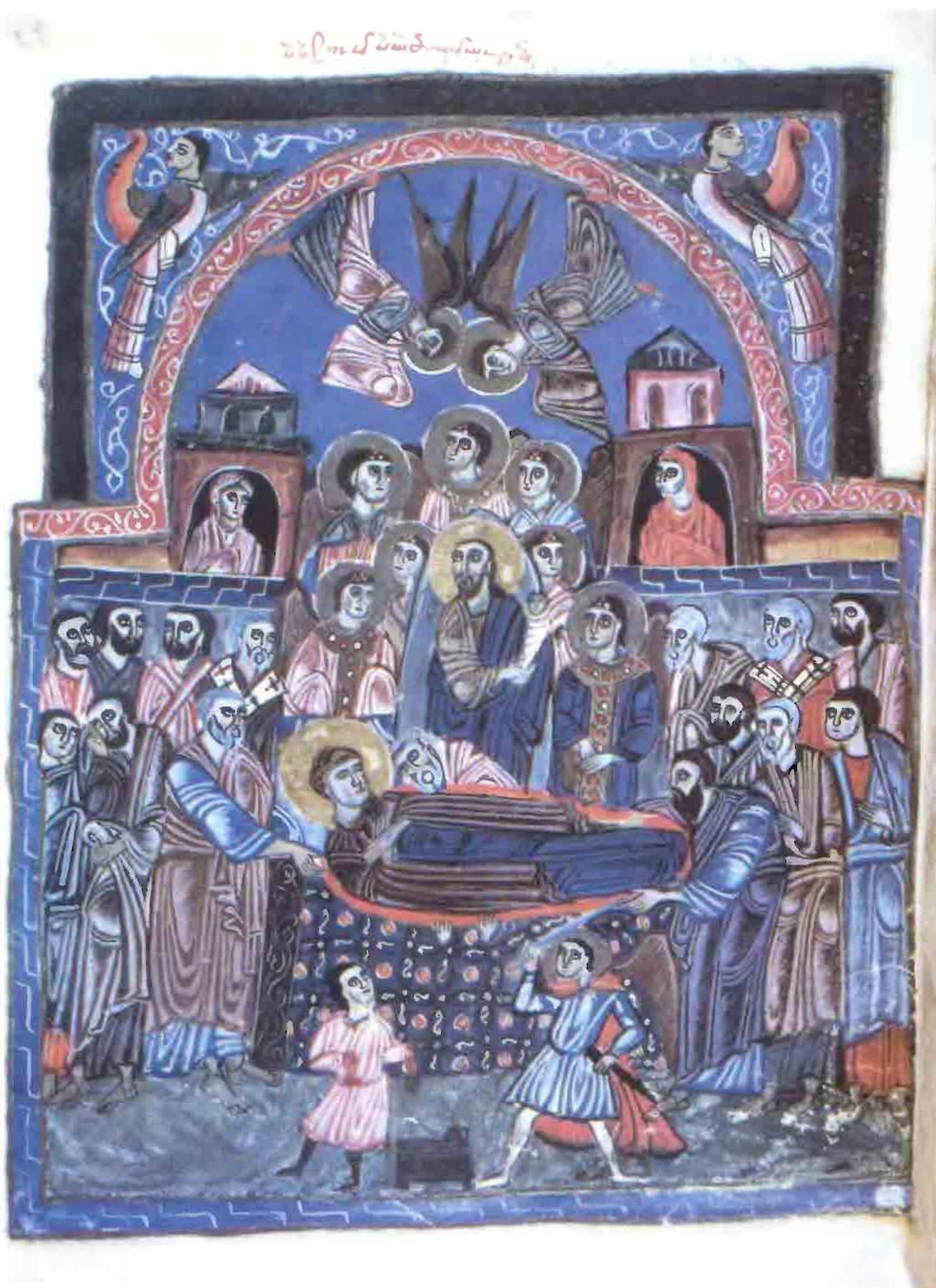
433 Миниатюра "Пришествие Христа в Иерусалим" из рукописи, хранящейся в Арицахе. Рук. 7729.

434 Две страницы памятной записи из рукописного Аветарана - Евангелия рода Бегянц, село Талиш (XI в.).

435 Արցախում գրված Խարզմանչաց ավետարանից մի էջ (13-րդ դ.):

435 Страница из Евангелия Таргманчац, написанного в Арцахе (XIII в.).

436 Թարգմանչաց ավետարանի մանրանկարներից: Նկարազարդվել և
ուկեղազմվել է Խարբավանքում (Վերին Խաչեն), 1312 թ.:

436 Страница из Евангелия Таргманчаци. Ориентирована и украшена золотом в Хатраванке (Верхний Хачен, 1312 г.).

437 Արցախում գրված ձեռագիր մատյանի մանրանկարը. ձեռ. 378.
438-440 Արցախի գրչության կենտրոններում գրված և որակված ձեռագիր
մատյանների կազմեր (10-13-րդ դդ.)

437 Миниатюра рукописного памятника, написанного в Ариахе.
Рук. 378.
438-440 Обложки рукописей-матянов, написанных в скрипториях
Ариаха (X-XIII вв.).

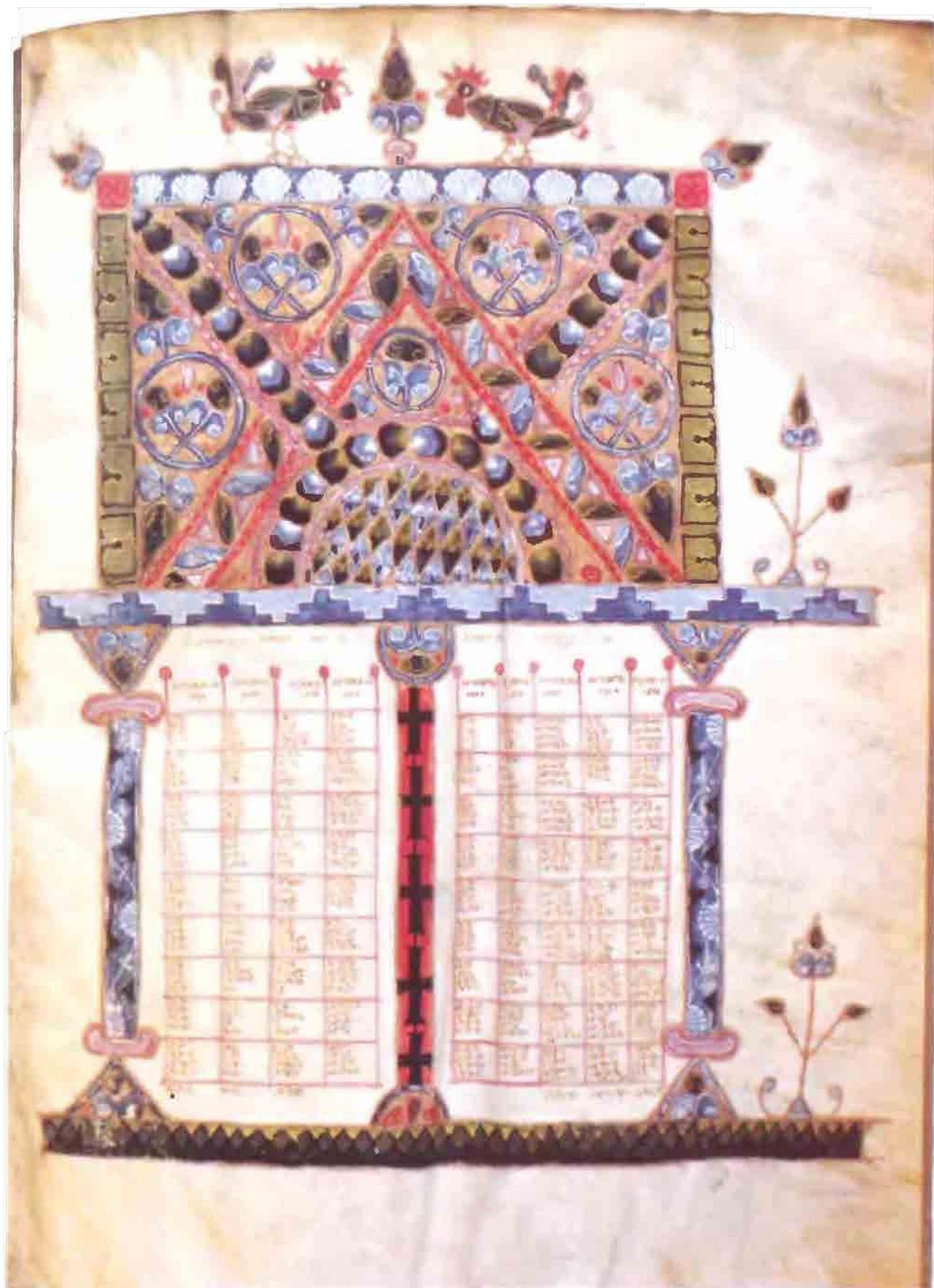
441 Արցախում գրված ձեռագիր մասյանի անվանաբերք. ձեռ. 4807:

441 Титульный лист рукописи, написанный в Арцахе. Рук. 4807.

442 Արցախում գրված ձեռագիր մատյանի խորան (1224 թ.), ձեռ. 4823:

442 Хоран рукописи-матяна, написанный в Ариахе (1224 г.), рук. 4823.

443 Արցախում գրված ձեռագիր մատյանի խորան. ՃԵԹ. 4823:

443 Хоран рукописи, написанный в Ариахе. Рук. 4823.

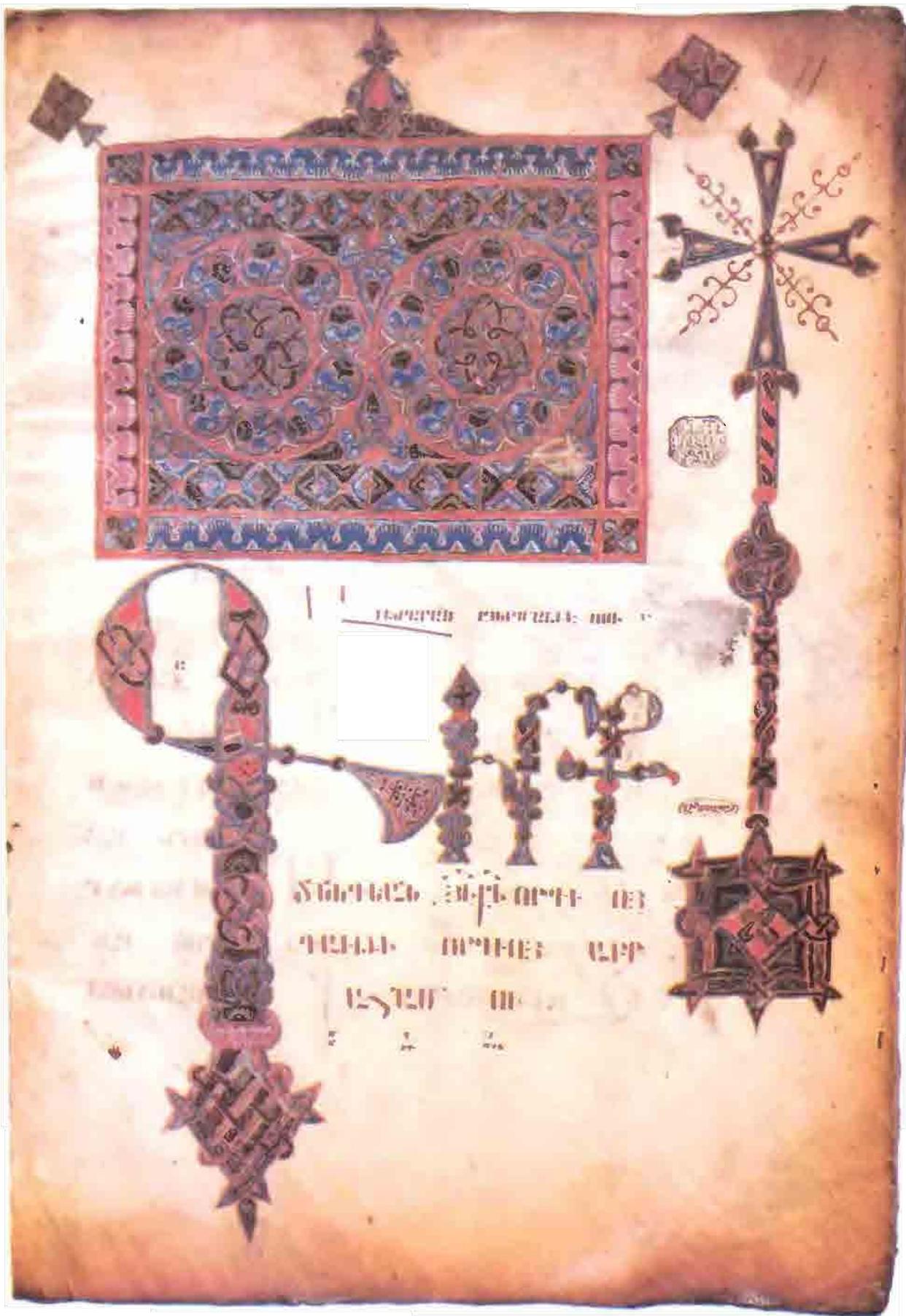
444 Արցախում գրված ձեռագիր մատյանի «Ավետում» մանրանկարը. ձեռ. 316:

444 Миниатюра "Благовещение" из рукописи, написанный в Арцахе. Рук. 316.

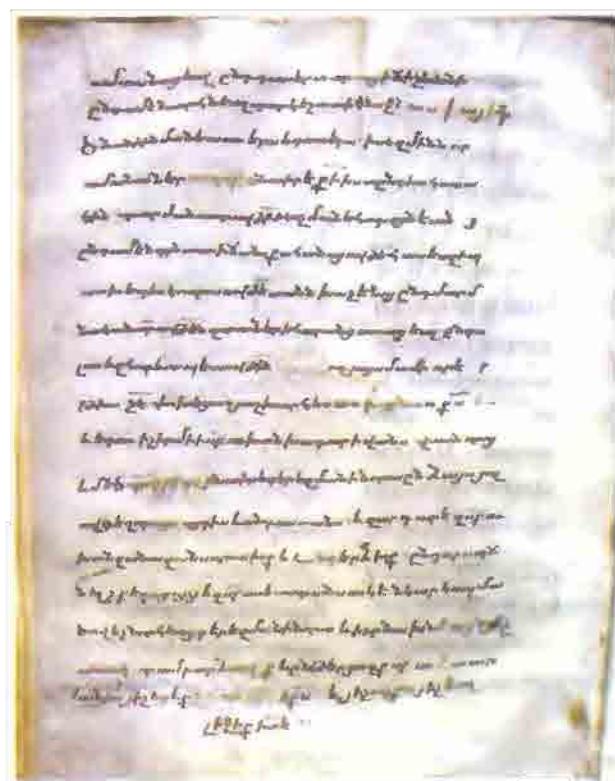
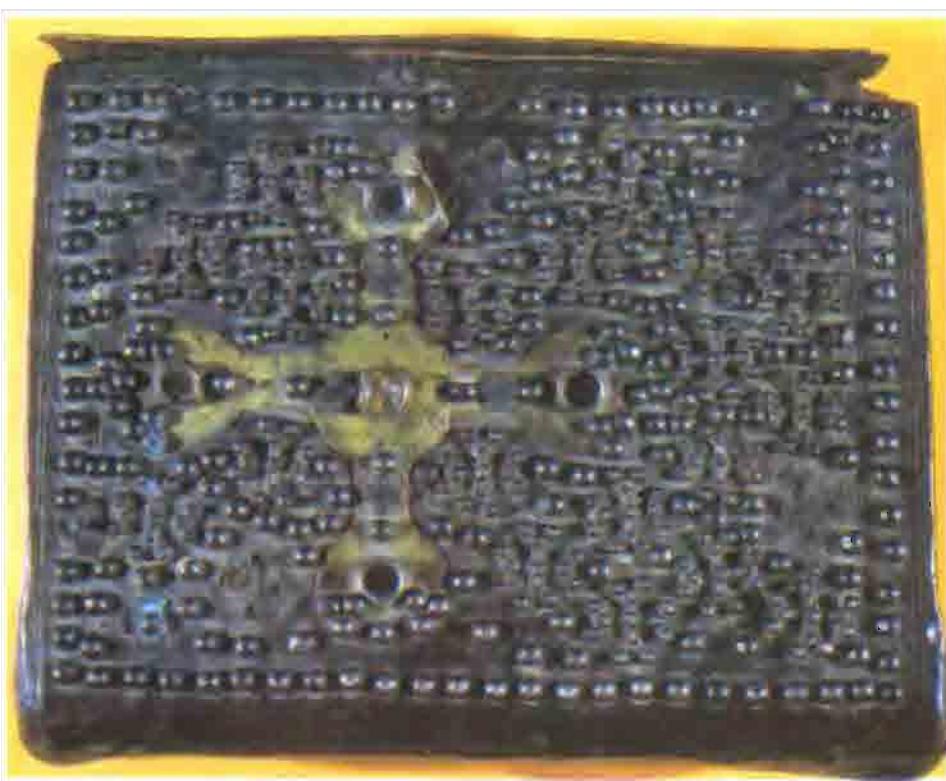
445 Արցախում գրված ձեռագիր մատյանի «Հազարամի հարություն»
մատյանակար, ձեռ. 4820:

445 Миниатюра "Воскрешение Лазаря" из рукописи, написанной в Арцахе. Рук. 4820.

446 Արդարության գրքի ձեռագիր մասյանի անվանաբեր «Մաթեա», ձեռ.378:

446 Титульный лист матеана "Матфей". Рукопись написана в Ариахе. Рук. 378.

- 447 Արշախում գրված ձեռագիր մատյանի տեսլանարեւը. ձեռ. 987.
448 Արշախի Բանանց Ավետարանի կազմը (8-րդ դ.). ձեռ. 10680:
449 Արշախում գրված ձեռագիր մատյանի Վախտանգ իշխանի Ավետարանից մի էջ (13-րդ դ.). ձեռ. 378:
450 ԹՇՐՄՄՇՆՉԱՑ Ավետարանի հիւտակարանից մի էջ գրված Խաչենի եղիսակապրոս Սարգսի կողմից 1312 թ

- 447 Титульный лист рукописи, написанный в Ариахе. Рук. 987.
448 Ариах. Обложка Евангелия Бананы. (VIII в.). Рук. 10680.
449 Страница из Евангелия ишхана Вахтанга, написанного в Ариахе (XIII в.). Рук. 378.
450 Страница памятной записи Евангелия ТАՐԻՄԱՆՉԱԾ. Летописец епископ Саргис из Хачена (1312 г.).

451 ԱՎՐՈՅՆԻ լիճը:

451 Օչեր ԿԱՊՏԱՆԻ:

452-453 Հայաստան Համահայկական Հիմնադրամի միջոցներով կառուցված ԳՈՐԻԾ-ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐԾ ճանապարհից հատվածներ:

452-453 Отрывки дороги ГОРИС-СТЕПАНАКЕРТ, построенной средствами Армения-Всехармянского Фонда.

454 ԱՐՅԱՆ. Լեռնային ծաղիկներ:

455 ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏ. ԻՀԿ նախագահի և ազգային ժողովի նստավայրը:

454 АРДАХ. Горные цветы.

455 СТЕПАНАКАЕРТ. Резиденция президента и национального собрания ИКР.

456 ԱՌԵՓՈՎՆՎԵՐԾԲ. ԻՀԿ նայեանադր հայավ-արևելից:
457 ԱՌԵՓՈՎՆՎԵՐԾԲ. ԻՀԿ կառավարության շենք:

456 СТЕПАНАКЕРТ - столица НКР с юго-востока.
457 СТЕПАНАКЕРТ. Здание правительства НКР.

ՏԵՂՐԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

Եր աղեմ սեղանի վրա և Արցախ-Ղարաբաղի մասին հրատարակված բոյոր գրեթե գիրքը «Արցախի զանձեր», եր իմ 25 տարվա տեսաշան աշխատանքն իր վերջնական ավարտին է հասել, ես ինձ իշապութիւն եմ վերադասում խորին երախտիքով նշել, որ դրանում անշափ մեծ է հասարակական գործիշ, ոպակերագրիս տղագրության մեկենաս Տիգրան Կարապետքանի առանձնակի դեր:

Եթե մինչեւ վեց անկեղծ լինենք, առա ոյիի ասեմ, որ դասկերագիրք տարիներ առաջ դատարան է տողագրության: Թեև այն հրատարակելու համար որոշում է կայացվել, դայձանագրեր կնվիրել և բանավոր խոստումներ տրվել, սակայն, այդուհանդեռ, տողագրությունը ճգնաժամ էր: Եվ ահա Վոլգոգրադում լայն ճանաչման արժանացած Տիգրան Կարապետյանը, խորի թժրությունվ, դիմարդավախի, առանց հաղողադելու հանձն առավ հոգալ տողագրության ծախսերը: Սա նշանավոր բարերարի հայենասիրական զորդունակության հերքական դրվագներից մեկն է:

Թեև Տիգրանը աղբուժ, աշխատուծ է Ա-նսաստանում, բայց մշամին կաղված է Հայաստանի հետ և հաճախակի որուակի օգնություն է ցուցաբերում հայրենիքին։ Հայաստանը Հայաստան է նաև Տիգրանի համան որդիներով։

შეკრუნ Կარამესხ Կარამესხაնი ძნელი, მნიშვნელოვანი და მნიშვნელოვანი ქადაგი იყო. მას უძლიერი და უძლიერი მნიშვნელობის ქადაგი იყო. მას უძლიერი და უძლიერი მნიშვნელობის ქადაგი იყო.

Տիգրանի խիզախ, թնդորինակման արժանի ծեռնարկումներն աննկատ չեն մնում: Անցյալ տարի Երախտաղաց վոլգոգրադցիները նրա թեկնածուուրյունն առաջարեցին խաղաքայիշի դատունի համար: Տիգրան Կարապետյանը ոչ միայն փայլուն գործարար, հմայիչ անձնավորություն է, այլև հասարակական, գիտառազմաքաղաքական ակտիվ գործիչ: Ըաղաքական գիտությունների թեկնածու է, Ազգային անվտանգության հիմնախնդիրների գիտությունների միջազգային ակադեմիայի Վոլգոգրադի բաժանմունքի ղեկավար, կազակական գործերի գեներալ-մայոր: Երկու տարի շարունակ նրան է ընորհվել ԱՊՀ Երկրների 100 առաջատար գործարանների դափնիուսակը: Այս ամենը 10-12 տարվա թնբացքում, օրինականության սահմաններում, մարդկանց հետ դաշտանորեն հարցարեւվելու և օրախնդիր հարցերն արագ ու բանիմացնորեն լուծելու ընորհի:

Ցանկալի կլինիկ, որ Տիգրան Կարապետյանի խելքը, փորձը, կարողությունները և, որ ամենից զիսավորն է. կազմակերպչական տաղանդն օգտագործվեր իր հայրենիքում։ Առավել ևս, որ նա ունի Հայաստանում յուր աշխատանիւններ կատարելու ծացրեր։

Теперь, когда на моем столе "Сокровища Арцаха" книга книг из всех изданных об Арцах-Карабахе, когда мой 25-летний упорный труд благополучно завершен, я позволю себе с глубокой признательностью отметить, что большая заслуга в этом мецената издания моего альбома, общественного деятеля Тиграна Карапетяна.

Если быть до конца откровенным, то надо признать, что альбом еще несколько лет назад был готов к печати. Хотя для издания было принято решение, подписаны договоры и были даны устные обещания, но, все-таки, издание затягивалось. И, наконец, по воле Божьей, именно Тигран Карапетян, который достиг широкого признания в Волгограде, с глубоким пониманием, по-мужски, без промедления взял на себя все затраты на издание альбома. Это лишь один из фрагментов благотворительной деятельности известного мецената.

Хотя Тигран живет, работает в России, он постоянно связан с Арменией и часто оказывает конкретную помощь своей родине. Армения остается Арменией благодаря таким своим сыновьям, как Тигран Карапетян.

Тигран Карапетович родился, вырос и получил образование в Ереване. Уже был именитым журналистом, когда переехал в Волгоград. Там же, благодаря своим лучшим человеческим качествам, многосторонним знаниям и блестящим организаторским способностям, ему удается стать удачливым бизнесменом, а затем владельцем целого ряда объектов в сфере услуг для населения (гостиница, ресторан, бассейн, оздоровительный комплекс и др.). Одновременно он первым в Волгограде открыл частную телекомпанию (ABC), в работе которой он сам, как опытный журналист, принимает самое активное участие.

Смелые, достойные подражания инициативы Тиграна не остаются без внимания. В прошлом году благодарные волгоградцы выдвинули его в кандидаты на пост мэра. Тигран Карапетян не только именигый бизнесмен, обаятельная личность, но также общественный и научно-военнополитический деятель. Он кандидат политических наук, руководитель Волгоградского отделения Международной академии наук по проблемам национальной безопасности, генерал-майор казачьих войск. Два года подряд ему присваивали звание лауреата по номинации 100 лидеров СНГ по бизнесу. И все это в течение 10-12 лет, в рамках закона, благодаря разумной общительности и быстрому, компетентному решению злободневных вопросов.

Желательно, чтобы ум, опыт, возможности и прежде всего организаторский талант Тиграна Карапетяна служили родине, тем более, что у него намечены перспективные дела в Армении.

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓԻՂԻՍՏԻԵ

Вместо послесловия

Մոյն դասկեւրագիր ալրոք հրատարակորչան նախաղաւառասելիս ինձ օգնեցին գրախոսներ խմբագրեներ, ընկերներ, հասարակ մարդիկ: Եվ ես հոգու դաշտն եմ համարում ընդհակարություն հայտնել բոյոց նուանց, ովքեր աջակցել, օգնել են ինձ:

Ին ամենախորին երախտագիտությունն ամ հայտնու Հայ Առաքելական եկեղեցու Արքախի թեմի բանձրաւունի առաջնորդ S. Պարքի Արքայի կողմուն Մատուռոյանին, ու հաճակործանի օգնեց ինձ մեկ անգամ ևս շցագայեց 192-ու և հարակից հայկական դասնական ազատագիւած շցանցերում։ Հավաքած հարուս նյութերի ընդգկունով տրագության եճ դատաստեղ «Արքախի թեմ» դասկերագիւերը ուրց 150 պայդ նվիրել «Գանձաւառ» Ասպածարանական կենտրոնին. խոկ ինքն ասանյակից ավելի դասկերեւեր տեղ են գտել «Արքախի գումաներ»-ում։

Ես ընդհանրաց եմ ազնվածողի Նելի Առաքելյանին իմ աշխատությունները ուստեղև բարգմանողին. ուրա հուսալիորբան. համբեատարության. բայցագաճորբան և ազգանոյաց ու արշունավես համատեղ գործունեորբան համար.

Մի տանձին հոլուրովյամբ ո հիացմոնելով ովքի հիւսակեծ իմ լակից թվերոց Անմիտ Կարաղեցյանի անոնքը: Սիսեկի աշխատանք է կատարել և մեծ ավանդ ներդրել հայագիտուրյան մեջ: Պատկերացրում են ևս գտել նրա կատարմանը բազմարիվ լուսանկարեւ:

Յանկանում եմ ընդհակարություն հայտնի նաև մի հանես հայրենա-
նվեր դարապաղու Ազան Խոնջկարյանին. ոքակերագրիս արածան ձալ-
րագոյն դասերին մի գերազնիվ ուխտով ինձ ձեռք մեկնելու համար. Այն
աշխատուակարությունն ոքակերու և մէտաղիս ակչիվ վիճակում լինելու հա-
մար եւ մեծացես դաշտական եմ նաև ինձ համար շատ սիրելի. նըրազգաց.
բարեսիր Ազանին:

«Եղանդես, ես հարկադրված եմ խոստվանելի և ներողածորյուն ակրթականի իմ զավակներից և մյուս հարազաներից որոն ինձ եւս պիտիքի անհանդինի գրկանկներ կրեցին. բայց համբերությանը հանդուժեցին. բայցի իմ ամրոց կառեմ ես աշխատում եմ առանց հանգստի և աճակիրի: Իմ աշխատանքային օրը ըստու է 15 17 ժամ: Այդ են որսանոց իմ զավանած Արցախի և նրա ազգային պատագրական դպրանի շահերը: Արդեն գրու են. որ ես «աւանձնական կյանքով եմ աղբում և անձնազո՞ն նվիրված եմ Արցախին»: Այ կերպ լինելի չեր կարող: Ձ՝ որ Ասծոն կանոն. ինձ է փիճակված եղել բանվարանային հազարավոր ցուցանութեաների. փաստագրական հարցուս. հայեցի նյութերի նեզով հանդուժյանը ներկայացնել Արցախ-Ղարաբաղի դաշերի հերոսական որսանորյունը: Սա դեռ այն ժամանակ. երբ Ղարաբաղում մողեզնում էր հականայկական թիրս բաղաբանանորյուն: Բայոն որ այս դաշտարարություն էր. որ մենք դաշտարարություն. շքրաբյենին հայրենի երկրածախ որսանորյան ուսումնասիրնամք շխտսեն մեր աղուղաղութեցի մեզ ժառանգություն մնացած ճշակարյա անզուգական առելքների ճամփեն: Գրեւ. բույսուներ տուագրելու. գիտահետազոտական հարուրություն է այս հնարակությունից խոյս գրկած հայկական եկցրամասի ծիսկ գիտալուսավորչական օջախը բանվարանը. ինչ որ չափով վերականգնելի է ողովրդի խարացված հիշողությունը. միացել հանդրավի ընդհանրված թերթ և զօտ կորուսական կազմի անցյալի հետ: 1960 70 թթ. չափանիշներով սա «անհրաժեշտ կարևորություն ներկայացնող աշխատանի է», որի համար Ազգային կոմիսարի Կենսկոմի որսանորյան սահման խիս նկատությունն և ճամանական գրանցում ՊԱԿ ի սկ ցուցակում: Դեռ ավելին. ներ ցցանելունին հայտի դաշտան ինձ ֆիգիրային վերացնելու Հերթակ Ալիքի դեկանական գերատեսայության հետային մադրությունները

Ինչիսից: Ինձ է Վիճակված եղել նաև «քացելու հայ ճաւրատադեսության մի առանձին արցախյան դրորդի փակ փարագույր»։ Սա դադյալ այն ժամանակ, երբ ոչ ո՛ի համար գտշենիվ չէր. որ Արքախ-Նաւաբադի հայկական հուտարձանները յոր փակի տակ էին. դրանց նախն խոսեր. գրելոր համարվում էին Ալբրեխակի իններիշխանության և տարածքային ամբողջականության դեմ ուսնագործություն. անզյափի «կրոնական ժամանակակից պետականացություն և ինչու չափել. նաև տեղական նախորդնակից»։

Նախախնանության բերումը կազմակերպությունը համար առաջարկություն է տրամադրել՝ այս աշխատավայրում առաջնահերթ աշխատավայրերի մեջ մտնելու համար:

Եթե որ անձնից պիտապուն է, ինձ է վիճակիմ եղի «մասաբես զսնվել նուած շարերուն» ուժին առաջին հնչեցրին Արցախի ազատագրական դայ-
բարի զանգեր»:

Ին ելացրածական զիտականագործական գործունեության բնագավառ հոգու մեջ միացած աղյուսներով և զգացի արդարակայության կենսունակության գաղտնիքը. նրան հաճախության իմացը. նրա ապատարան տեսչաներ. դեռ զոյստարան և ենթադրության անձնագիր վճռականացնելուն:

Բ պահ, բայս նենցա տակի ու առ առաջարկ գործադրությունը:

При издании альбома "Сокровища Арцаха" мне помогли ре-
дакторы, рецензенты, коллеги и простые люди. Считаю
своим долгом выразить благодарность всем тем, кто содействовал
и помогал мне.

Выражая свою глубочайшую признательность главе Арцахской епархии Армянской апостольской церкви **Паргеву Архиепископу Мартиросяну**, который содействовал мне, когда я вновь путешествовал в НКР и прилегающих исторических армянских освобожденных районах. На основе собранного богатого материала мною подготовлен к изданию альбом "Арцахская епархия" Около 150 цветных слайдов я передал Богословскому центру "Гандзасар", а десятки фотоснимков поместил в альбоме "Сокровища Арцаха"

Я признателен переводчице моих работ Нели Аракелян, за ее честность и благородство, надежность и терпение, доброжелательность искренность, которые она проявила во время нашей совместной плодотворной деятельности на благо общей цели.

Я с особой гордостью и восхищением должен упомянуть имя своего младшего коллеги **Самвела Карапетяна**, который внес большой вклад в арменоведение. В данном альбоме использовано множество фотоснимков, сделанных Самвелом.

Выражаю благодарность патриоту-карабахцу Агану Хондкаряну, который в трудные периоды при создании альбома протянул мне руку помощи. Да, для поддержания работоспособности и для того, чтобы всегда быть в активном состоянии, я во многом обязан чуткому, скромному, доброй души человеку - Агану.

Наконец, я должен принести извинения моим детям и близким людям, которые вместе со мною вынесли большие лишения, но stoически перенесли все это. Так, на протяжении всей моей жизни я тружусь без отдыха и без отпусков, и мой рабочий день длится 15-17 часов. Этого требуют интересы исповедуемого мною Арцаха и его национально-освободительного движения. Уже пишут, что я "не живу личной жизнью и самоотверженно предан Арцаху". Иначе и быть не могло. Ведь по Божьей воле мне было предназначено языком тысяч, имеющих местное армянское происхождение разнообразных музейных экспонатов, многочисленных богатых документальных материалов представить общественности героическую, многовековую историю Арцах-Карабаха. И это в те годы, когда в Карабахе проводилась грубая антиармянская политика. Баку всячески препятствовал нам, карабацам, заниматься изучением истории родного края и говорить о прекрасных творениях культуры, унаследованных от наших предков. Единственным научным, просветительным очагом армянского края, который полностью был лишен возможности печатания книг и даже брошюр и вести научно-популярные передачи, стал музей, сущевший в какой-то степени восстановить народную память и прерванную связь времен. И по меркам 1960-70-ых годов, "это была весьма необходимая и значимая работа". Однако под диктовку ЦК КП Азербайджана я получил строгое взыскание и постоянную прописку в черных списках КГБ. Более того, в узких кругах стали известны чудовищные планы ведомства, руководимого Гейдаром Алиевым, о моем физическом уничтожении.

Как бы то ни было, именно мне было суждено “открыть ранее находящуюся за занавесью отдельную, арцахскую школу армянской архитектуры”. И это опять в то время, когда ни для кого не было секретом, что памятники Ариана-Карабаха находятся под семью замками и говорить и писать о них считалось посягательством против суверенитета и территориальной целостности Азербайджана, реанимацией неприятных “религиозных очагов” прошлого и, почему бы не сказать, местным национализмом.

Провидением также было предначертано мне, чтобы "путем невыразимых мук и лишений поставить на официальную основу кажущийся неразрешимым вопрос охраны, изучения и популяризации более 20 тысяч историко-архитектурных памятников Арцаха".

И наиважнейшим в моей судьбе явилось также то, что мне было суждено "всегда находиться в рядах тех, которые первыми пробили в колокол освободительной борьбы Арцаха".

Душевные переживания, которые я испытывал в течение моей многолетней исследовательской деятельности, позволили понять и осознать загадку жизнеспособности армян Арцаха, их стремление и умение выжить, готовность к самопожертвованию в борьбе за существование и свободу родного края.

Наконец, мне посчастливилось увидеть победившего на поле брани и приобревшего независимость Арцах. Это большое счастье.

ՇԱՀԵՆ ՄԱԿԻՉՈՎԻ ՄԿՐՏՉՅԱՆ

«ԱՐՑԱԽԻ ԳԱՆՁԵՐԸ»
(հայերեն, ռուսերեն լեզուներով)

ՇԱՀԵՆ ՄԱԿԻՉՈՎԻ ՄԿՐՏՉՅԱՆ “ՍՈԿՐՈՎԻՇԱ ԱՐԾԱԽ” (на армянском, русском языках)

Պատկերագրում կա 463 (338 գունավոր, 125 սև-սպիտակ) լուսկեր և 4 քարտեր: Էրանց ճնշող մեծամասնությունը կատարել է հեղինակը: Մնացածը սիրով մեզ են տրամադրել Ս.Կարապետյանը, Մ.Սարգսյանը, Ս.Գևորգյանը, Ս.Սարգսյանը, Ռ.Սարգսյանը, Ռ.Աբգարյանը, Բ.Առուսամյանը, Հ.Հակոբյանը, Ա.Ագրամանյանը, Ա.Հալաջյանը և Վ.Քոչարը, որոնց հայնում ենք մեր խորին երախտավիճությունը:

Կատարվել են նաև որոշ լուսանկարների արտադրություններ, որոնց աղբյունները, բնականարար, նշված են:

В альбоме есть 463 (338 цветных, 125 черно-белых) фотоснимков и 4 карты, подавляющее большинство которых сделано автором. Остальные любезно предоставили нам С.Карапетян, М.Саркисян, С.Геворгян, С.Саркисян, Р.Саркисян, Р.Абгарян, Б.Арутюнян, А.Акопян, А.Аграмян, Ал.Аладжянц и В.Кочар, которым выражаем нашу глубокую признательность.

Сделаны некоторые перепечатки фотоснимков, источники которых, естественно, отмечены.

Խմբագիր	Շորո Գավրյան
Նկարիչ	Վրա Բաղդասարյան
Գեղ. խմբագիր	Վրեմեն Մկրտչյան
Մրագրիչ	Վրաչես Հակոբյանյան

Редактор	Շօրե Դավթյան
Пер. с арм.	Նելլի Առաքելյան
	Անայտ Մկրտչյան
Художник	Արա Բագդասարյան
Худ. редактор	Արմեն Մկրտչյան
Корректор	Անայտ Մկրտչյան

Լուսանկարների և այլ նյութերի արտադրման դեղում հիդումը
«Արցախի գանձեր» լուսկերագրին լուրտադիր է:

При переснятии фотографий и других материалов
ссылка на “Сокровища Арцаха” обязательна.

Պատվեր 421: Գինը լուսանագրային
Заказ 421. Цена договорная

ԵՐԵՎԱՆ, 2000

ЕРЕВАН, 2000

«Տիգրան Մեծ» իրաշարակչություն, Երևան, Արտակումյաց պող. 2
Издательство “Тигран Мец”, Ереван, пр. Аршакуняц 2

